

Курдош Қахрамонов

АДАБИЙ ЖАРАЁН ВА ЭСТЕТИК ТАЛҚИН

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ҚУРДОШ ҚАХРАМОНОВ

АДАБИЙ ЖАРАЁН ВА ЭСТЕТИК
ТАЛҚИН

159410
29/96

ALISHER NAVOIY NOMI DAGI
ToshDO'TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

Тошкент-2014

Ушбу мақолалар тўплами филология фанлари доктори, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети профессори Курдош Қаҳрамоновнинг турли йилларда газета ва журнал саҳифаларида чоп этилган, адабий жараён ва танқидчилигимиз муаммоларига бағишланган мақолалари, шунингдек, ижодкорларнинг асарлари таҳлилига бағишланган янги мақолалари ҳам урин олган.

Маъсул муҳаррир ва сўз боши муаллифи:

академик **Бахтиёр Назаров**

Тақризчилар:

Марғуба Мирқосимова педагогика фанлари доктори, проф.,

Баходир Каримов филология фанлари доктори проф.

ИНТИЛГАНГА ТОЛЕ ЁР

Истиқлол даврида адабиётшунослик олдига фаннинг функционал вазифалари ва бадий адабиётни умумбашарий, умуминсоний кадрятлару миллий истиқлол ғоялари негизида, ўз ички қонуниятлари асосида янада чуқурроқ ўрганиш талаблари қўйилди.

Мустақиллик даврида танқидчиликда диффузияланиш жараёни кучайди. Адабий жараён, конкрет бадий асар ва поэтик маҳорат масалаларига бағишланган изланишларда адабиётшунослик, адабиёт назарияси ҳамда адабий танқид соҳаларига доир хусусиятлар синкретлашди. Адабий-эстетик бу тафаккурдаги эврилишлар адабий танқиднинг методологик муаммоларини ойдинлаштиришга эътиборни кучайтирди. М.Қўшжонов ва О.Шарофиддинов каби устозлардан ўрганиб; Ҳ.Болтабоев, И.Ғаниев, Н.Жабборов, Д.Қуронов каби тенгқурлари даврасида чиникиб; Б.Каримов, А.Улуғов У.Журакулов каби янги авлод вакилларини кузатиб плюралистик тафаккур устувор бўлган давримизга хос муаммоларни ўрганишга чоғланган мунаққидларимиздан бири Курдош Қаҳрамонов бўлди.

Курдош Қаҳрамонов фаолияти таълим-тарбия, маориф билан илмий тадқиқот кесишган чорраҳада бошланган бўлиб, у катта ҳаёт мактабини ўтагач, деярли ўттиз йилдан буён Тошкент давлат педагогика университети (собиқ пединститут) да дарс бериб келмоқда. Олим ва педагогнинг минглаб бакалавр ва магистр шогирдлари жумхуриятимиз янги типдаги зиёлилари сафини мустаҳкамлаётган бўлса, бевосита илмий раҳбарлигида етишиб чиққан фан номзодлари устози билан ёнма-ён туриб талабаларга таълим беришмоқда.

Қ. Қаҳрамоновнинг илк изланишлари танқидчилик муаммоларига бағишланган бўлса ҳам, илмдаги дастлабки қадамлари маориф ва таълим-тарбия масалалари, хусусан болалар адабиёти танқидчилигига дахлдордир. Адабиётшуноснинг кўп йиллик изланишлари натижаси ўлароқ майдонга келган “Адабий танқид ва ўзбек болалар адабиёти” (1991) монографияси мутахассислар томонидан илиқ кутиб олиндигина эмас, балки поэтик ижод

аҳли эътиборига тушди. Болалалар адабиёти танқидчилиги ва сўнги босқич болалар адабиёти ривож ҳамда ёш ижодкорлар шаклланишида муносиб ўрин эгаллади. Зотан, унинг “Бадий юксак ва фалсафий теран ижод соҳиби”, “Олий таълимда Чўлпон ижодини ўрганишнинг маърифий-эстетик аҳамияти”, “Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда Чўлпон шеърининг ўрни” каби мақолалари, “Ватан мадҳи талқинлари” номли мужазгина рисоласи теран илмий кузатиш ва хулосалари билан бир қаторда, таълим-тарбиядаги амалий қиммати билан ҳам ажратиб туради.

Олимнинг “Адабий танқидда янгича концепция”, “Янгича тафаккур талқини”, “Қайта баҳолаш янгича тамойил сифатида”, “Муҳаммад Юсуфнинг бадий олами” каби мақолалари, “Адабий танқид: янгиланиш жараёнлари» (2009) каби монографияларида бадий адабиёт ҳамда танқидчиликда рўй берган ўзгаришларга муносабат билдириш йўсини, адабий-эстетик мезонларни аниқлаш ва белгилашга ҳаракат қилинади. Яқин ўтмишда яратилган асарларни гузаллик қонунлари асосида қайта баҳолашнинг бир қатор янги меъёрлари тавсия этилади. Адабий танқидда кузатилаётган янги мезонлар таҳлил этилади, улардаги ютуқ ва камчиликларга ўзининг дадил ва мустақил муносабат билдирилади. Буларнинг барчаси шуни кўрсатадики, Қурдош Қахрамонов доимо замон билан ҳамқадам бўлишга интилади.

Қурдош Қахрамонов илмий фаолиятида адабиёт ва танқидчиликнинг муаммовий, шунингдек адабий жараённинг баҳо-мунозарали масалаларига қизиқиш кучли. Жумладан, адабиётшуносликнинг “Абсурд фақат маънисизликми?”, “Адабий танқидда модерни асар талқини”, “Адабий танқидда структурал метод талқини”, “Биографик талқин имкониятлари” сингари мақолаларида сўнги босқич ўзбек танқидчилигида юзага келётган тадқиқ ва таҳлил янги тамойиллари жаҳон танқидчилиги илғор анъаналари контекстида ўрганишга ҳаракат қилинган. Бу изланишлар биринчидан, ўзбек мунаққидлари тафаккурида рўй бераётган сифат ўзгаришлар белгилалиши, иккинчидан, замонасозлик жиҳатидан кўзга ташланаётган камчиликлар аниқ кўрсатилиши жиҳатидан аҳамиятлидир. Олимнинг бу борадаги кузатиш ва

хулосалари танқидчилар билан бир қаторда, адибларимизни ҳам бефарқ қолдирмайди. Чунончи, Қ.Қаҳрамонов атоқли адабиётшунос У.Норматов билан баҳсга киришаркан, унинг Қаххор асарларини абсурд ва экзистенциализм ғоялари билан боғлашга уринишларини ҳақли тарзда инкор этади. Бу вазиятда у абсурдни фақат воқеликка боғлаб талқин этишниг бирёқлама экани, у энг аввало, инсон субъекти, унинг дунёқараши, фикрлаш тарзи билан боғлиқ ҳодиса эканлиги ҳақидаги концептуал назарий қарашларга таянади. Сунгги йилларда чоғ этилган “Адабий танқиднинг илмий-назарий асослари”, “Адабий танқиднинг методологик асослари”, “Адабий танқиддаги янгиланиш” номли мақолалари ҳамда “Адабий танқид: янгиланиш тамойиллари” номли монографияси шуни кўрсатадики, Курдош Қаҳрамонов илмий изланишларининг асосини мустақиллик даври ўзбек танқидчилигининг методологик муаммоларини тадқиқ этиш ташкил этади. Бу йил нашрдан чиққан “XX аср ўзбек адабиёти” ҳамда “XX аср шеърятини (1900-1930)” номли ўқув-услубий қўлланмалари олимнинг тинимсиз илмий изланишлари давом этаётганини кўрсатади.

Мутахассислар жамоаси томонидан ҳамкорликда олий ўқув юрғларининг бакалавр ва магистрлари учун нашр этилган “Ўзбек адабий танқиди тарихи” номли йигирма беш табоқ ҳажмлаги салмоқли дарсликнинг муаллифларидан бири Курдош Қаҳрамонов экани олим меҳнатларига ва мустақил қарашларига билдирилган катта ҳурмат ва эътибор намунасиدير. Олимнинг турли йилларда ёзилган мақолаларидан жамланган қўлингиздаги рисола ҳам Сизга манзур бўлади, деган умиддамиз.

Бахтиёр Назаров
Ўз ФА академиги, филология
фанлари доктори, профессор

АДАБИЙ ТАНҚИД ВА ЖАРАЁН ЯНГИЧА ТАФАККУР ТАЛҚИНИ.¹

Сунги давр адабиётшунослигида адабий танқид методологиясини, унинг илмий-назарий асосларини тадқиқ этишга эътибор кучаймоқда. Шу жиҳатдан филология фанлари доктори, профессор Абдуғафур Расуловнинг «Танқид, талқин, баҳолаш» («ФАН», 2006) номли монографик тадқиқоти характерлидир. Мазкур монографияда адабий танқид методологиясининг туб илмий-назарий асослари ҳар томонлама тадқиқу талқин этилган.

Олим тадқиқотда Шарқу Ғарб, ўтмишу бугуннинг энг муҳим илмий-назарий, фалсафий, эстетик қарашларини бир нуқтага жамлаб, тафаккур элагидан ўтказади. Шу асосда ўзбек адабий танқидчилигининг методологик асосларини, биринчи галда илмий-назарий, бадиий-эстетик ва ижтимоий-тарихий асосларини белгилаб беришга ҳаракат қилади. Ушбу илмий мақсад тадқиқотда бобма-боб фаслма-фасл изчил суръатда амалга оширила боради. Олим кузатишларида бадиий маъни тадқиқу талқин этишнинг хилма-хил йўналишлари, усуллари қамраб олинган бўлиб, уларнинг таснифида жаҳон адабиётшунослигининг илғор назарий қарашларига асосланиш, муносабат билдириш ва ўз концепциясини илғари суриш етакчилик қилади.

Жумладан, олим ўзлаштириш эстетикаси ва талқин тадрижи хусусида фикр юритар экан, асосий эътиборни танқидчи салоҳияти, унинг адабий матни ўқиш, уқиш ва ўзлаштириш жараёнидаги ўрни, энг аввало бадиий матни талқин этиш йўллари, усуллари муаммосига қаратади. Талқин назарияси ҳақида гап кетганда, унинг тарихий тадрижига назар ташлайди. Аристотелнинг «Герменевтика» асаридаги илмий-назарий қарашларидан тортиб Форобий, Беруний, Ибн Синоларнинг талқин фани ривожига қўшган ҳиссаларигача қамраб олинади. Сунги пайтларда ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида актив қўлланила бошланган герменевтика тушунчаси ни филология илмига илк бор олиб кирган «Ф.Шлейермахер (XVII аср)»нинг назарий қарашларидан тортиб бу соҳани ривожлантиришга ўз ҳиссаларини

¹ Мақола профессор Хақимжон Қаримов билан ҳамкорликда ёзилган.

қўшган В. Дильтей, Макс Шелер, Мартин Хайдеггер, Ганс Гадамар каби олимларнинг илмий фаолиятигача камраб олинади. Энг муҳими шундаки, А. Расулов бу назарийчи олимларнинг герменевтика соҳасига қўшган ҳиссаларини шунчаки қайд этмайди. Балки уларнинг ютуқ ва камчиликларини, чекланган жиҳатларини ҳам кўрсатиш асносида герменевтика фани тарихида талқиннинг икки турига эътибор қаратилганлигига диққатни жалб этади. Жумладан, биринчи турда қадимда муқаддас китоблар, буюк донишмандлар яратган асарлар уқиб ўрганилиш мақсадида талқин қилинганлиги, талқинчи китоб мазмунига зид маънолар чиқаришни ўйламаганлигини қайд этар экан, иккинчи турда бундан фарқли равишда талқин жараёни талқинчи дунёқараши, эстетик диди, тушунчаси, воқеликка муносабати асосида турлича кечиши мумкинлигини кўрсатади. Шунга кўра талқин соҳасида юз бериши мумкин бўлган камчиликлар-талқинга хос эркинликни суистеъмол қилувчи «илмий олифтарчилик»дан тортиб моҳирлик билан бўлса-да асар сюжетини қайта ҳикоя қилиб беришгача бўлган нуқсонлар ҳам олим нигоҳидан четда қолмайди.

А.Расуловнинг фикрича, “Ҳақиқий кадриятни тушуниш, шарҳлаш, талқин қилишда Ғарбу Шарқ, ўтмиш ва ҳозирги мутафаккирлар орасида жиддий фарқ йўқ” (34-бет). Шу боис тадқиқотда энг қадим файласуф донишмандларнинг қарашларидан тортиб бугунги кузатишларгача бир бутун ҳолда камраб олиниши ва илмий-назарий хулосалар чиқарилиши жиддий ютуқлардан биридир. Китобда бугунги талқин атамасининг фақат Ғарб илмида эмас, балки мумтоз адабиётшунослигимизда ҳам унлаб маънодошлари борлиги, жумладан, илми ғариба “талқиннинг юксак, нафис кўриниши” (71-бет) эканлиги қатор таҳлиллар билан асосланади.

Тадқиқотда марксча-ленинча таълимотга асосланган шўро даври адабиётшунослиги ва танқидчилигига хос бўлган сохта ижтимоийлик ва бадий асарга сиёсий-мафкуравий ёндашувнинг зарарли оқибатлари ҳақида ҳам характерли илмий кузатишлар баён этилади. Шўро адабиётининг асосий мегоди ҳисобланмиш соцреализмнинг синфий моҳияти, асар схематизмига

йўл очадиган етакчи принципларнинг мазмун-моҳиятидаги юзакилик, бирёкламалик қатор илмий далиллар билан очиб ташланади.

А. Расулов адабий танқиддаги талқиний ёндашувлар ҳақида тўхталганда, асосий эътиборни тарихий-биографик, онтологик ва тарихий-функционал ёндашувларга қаратади. Китобда қатор далиллар орқали биографиябозлик шўро даврида авжга чиққанлигини, лекин уларда ижодкор билан унинг асарлариаро муносабат деярли ўрганилмаганлиги қайд этилади. Ваҳоланки, олим тўғри кўрсатганидек, шўро даврида яшаб ижод этган ижодкорларнинг аксарияти ўз таржимаи ҳолларини, биринчи галда насл-насабини сохталаштиришга мажбур бўлишган.

«Бадий асар-хоҳ у лирика, хоҳ наср, хоҳ драма бўлсин-ёзувчининг маҳсули. Фарзанд ота-онасига ўхшамаслиги мумкин эмас. Бадий асар талқин, таҳлил қилинганда, табиийки, ёзувчининг рухий ҳолати, кайфияти ҳисобга олинади. Адабиётшуносликда бадий асарни талқин этишда ёзувчи руҳияти, кайфияти-ҳолатини ўрганувчи соҳа бор. Уни биографик метод ёхуд бадий асарга ёзувчи ҳолати нуқтаи назаридан ёндалиш дейилади.»(75-бет)-деб ёзди олим ижодкор билан асари ўртасидаги муносабатлар талқини ҳақида.

Китобда бадий асарга онтологик ва тарихий-функционал ёндашувлар муаммосига ҳам кенг ўрин ажратилган.

Фалсафада онтология «борлик», одам ва олам тушунчаларини англатади ва у фақат моддий борликнинггина эмас, балки маънавий оламнинг ҳам мангу барҳаётлигини ифодалайди. Маълумки, борлик моддий ва маънавий оламдан ташкил топган бўлиб, унинг «мангу барҳаёт»лиги, боқийлиги «йўқлик»нинг муқобили, зидди сифатида ўзлигини намоён қилади. Улар ўртасидаги азалий ва чексиз, мангуликка даҳлдор бўлган ўзаро зидлик ва боғлиқлик муносабатлари бу тушунчанинг абадийлиги гар ғовидир.

Ҳуш, «мангу барҳаёт»лик тушунчаси адабиёт ва адабий танқидда қандай талқинига эга. Адабиётда ҳам «мангу барҳаёт» асарлар борми? Бор бўлса улар боқийлигининг сирини нимада?

Олим фикрича, «Мангу асарлар, қадриятларнинг ички тузилиши, тартиботи ўрганилса, уларда зиддиятлар кураши, руҳий ҳолатлараро «инкор» этиш характери мавжудлигини сезиш мумкин».(98 бет). Шунга кўра боқий асарларда «Онтология қадрият, бадий бойликнинг «хаёти», «тириклиги», «узок умр кўриши» манбаламини ёритади. Бадий бойлик, қадрият «хаёти», «тириклиги» жонзодлар ҳаёти каби зиддиятлар курашига асосланган».(99-бет) Олим бадий асар табиатидаги зиддиятлар ҳақида фикр юритганда, унинг яшовчанлигини таъминловчи бешта масалага атрофлича тўхталади. Жумладан, бадий асар яратилар экан, у моддий неъмат сифатида маънавий оламдаги ўрнини белгилаши ва шу асосда бадий бўш асарларни инкор этиш хусусиятига эга. Иккинчидан, бадий асар қайсидир маънода ақл ва юрак маҳсули ва уларга хос бўлган интилишу зиддиятлар, мураккабликлар бадий асар моҳиятида ётади, унинг абадийлигини таъминлайди. Учинчидан эса, бадий асарда ижодкор ўзлигини намоён қилиш учун ижтимоий ҳаёт билан муносабатга киришади, ниманидир тасдиқлайди, ниманидир инкор қилади, ушбу зиддиятли муносабат орқали ўзлигини курсата олади. Тўртинчидан бадий асарда «Онтология-руҳий зиддиятлар, унинг микёси даражасини курсатувчи руҳоний таълимот».(101бет). Бешинчидан, ижодкор бадий асарда «..аниқ, изчил ғоя ва образлар орқали ўз бадий дунёсини яратади».(103-бет). Бундай асарлар талқинида асосий эътибор ижтимоий борлиқнинг қандай ақс этганлиги эмас, балки «..инсонлардаги руҳият, маънавий зиддият қай даражада ақс этганлиги ўрганилади».

Албатта, бу фикрларга, санокларга қайсидир маънода муносабат билдириш, қўшимчалар қилиш, ислохлар қилиш мумкиндир. Аммо асосий масала бунда эмас. Муҳими шундаки, муаллиф барҳаёт, асарлар силсиласига дош бериб келаётган улмас обидаларни ичдан нурлантириб турган бош масала-инсон қалби, унинг мураккаб, зиддиятларга, буруну курашларга, эврилишларга бой руҳоний олами кашфига қаратадики, бу илмий хулосалар ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Китобда тарихий-функционал ёндашув ёхуд бадий асарни қайта баҳолаш муаммоларига катта эътибор берилади. Бунда ҳам олим нигоҳи гоёта кенг қамровли. Мумтоз ва жаҳон адабиётидаги улмас асарлар билан бирга XIX аср адабиёти намояндалари ижодини қайта баҳолаш, уларни кадрятлар мезонлари асосида талқин этиш бугунги кун танқидчилигининг асосий методологик тамойилларидан бирига айланиб бораётганлигини қатор кузатишлар орқали далиллаб беради. Мухими шундаки, муаллиф Ўзбек китобхонига А.Навой, Бобур, Қодирий, Чўлпон, Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповлар қанчалик кадрли бўлса Фирдавсийдан тортиб Жомийгача, Шекспирдан Пушкингача ҳам шунчалик кадрли эканлигини таҳлиллар билан асослаб беради. Зеро, олим таъкидлаганидек: «Даҳо санъаткорлар-улар шарклими, ғарблими, оқ танлими, қора танлими, муслмонми, мажусий ё насронийми-юксак ғояларни куйлаганлар».(125-бет).

Китобда сўнги давр танқидчилигида устивор йўналиш касб этаётган таҳлил йўллари, усуллари, уларнинг мақсад ва вазифалари ҳақида ҳам изчил изланишлар олиб борилган.

Жумладан, бадий матннинг руҳига сингиб, сатрлар қаърига яширилган сеҳрли маъноларнинг мағзини чақиш усули, яъни-микроанализ имкониятлари Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмаси, Қодирий романлари, Абдулла Қаххор, Э. Воҳидов ва А. Орипов ижоди бўйича бўлиб утган баҳс-мунозаралар талқини асосида таҳлил қилинади.

Олим Ҳамза асари талқини ҳақида фикрлар экан, танқидчиликда «қайта ишланган», «тикланган», «саҳна варианты яратилган» деган қарашлар мавжудлигига тўхталиб, микроанализ имкониятлари «Бой ила хизматчи» драмасида Ҳамза услубидан ташқари унга сингишмаган, ҳушроқ ғояларни ифодалашга хизмат қилган образлар, эпизодлар мавжудлигини очиб берганлигини таҳлиллар асосида кўрсатиб беради.

Мазкур кузатишларда Абдулла Қаххор асарлари талқинига кенг ўрин ажратилган. Бу бежиз эмас, албатта. Сўнги давр танқидчилигида Абдулла Қаххор ижоди бир-биридан фарқ қилувчи жиддий баҳс-мунозараларга бой

булди. Адиб ижоди ҳақида М.Қўшжонов, О.Ш. Шарафиддинов, У.Норматов каби забардаст олимлар билан бирга О.Отахонов, С.Содиқ, И.Ҳаққул, С.Мелиев, Р.Қучқоров, А.Жабборов, Ҳ.Каримов, Д.Қуронов, М.Олимов каби мунаққидларнинг ҳам бир-бирдан фарқ қилувчи мақолалари чоп этилди. Муаллиф бу мақолаларга муносабат билдирар экан, уларнинг бирини ёқлаб, иккинчисини қоралаш йўлидан бормайди, аксинча микроанализ, синчиклаб ўқиш бир асар ҳақида турли хил қарашларни юзага келтириши мумкинлигига эътиборни қаратади.

А.Расулов бадиий матн тузилмаси, сўз қиммати, имо-ишоралар, белгилар, бир сўз билан айтганда, структурали-семантик таҳлил ҳақида фикр юритар экан, қуйдагича пишиқ-пухта илмий хулосалар чиқаради: «Тузилма-адабий матн структураси. Тузилма мисоли тана-структура: у яратилади. «жонли» одамнинг тузилишида-тартиб, аъзоларнинг ўрни, вазифаси бўлганидай, адабий матннинг ҳам юраги, мияси, қузи, қулоғи...бор.

... Структурали таҳлил аниқ тузилмани, сўзнинг ўз ўрнида қўлланишини текширади. Одамдаги аъзоларнинг бир маром, бир меъёردа ишлагани каби, адабий матн тузилмасида ботиний мослик, тартибот бўлиши керак.» (166-бет).

Муаллиф ушбу мезон билан Р.Парфи, А.Орипов ижоди ҳақида танқидчиликдаги талқинларга муносабат билдиради. А.Ориповнинг «Тилла балиқча» шеъри ҳақида М.Қўшжонов, Я.Қосим, С.Мели қарашларига муносабат билдирар экан, қуйдагиларни ёзади: «Талқин талқинга йўл очади. Шубҳа йўқки, «Тилла балиқча» XXI асрда ҳам мунаққидлар диққатини жалб этади, янги-янги талқинларга имкон беради.» (172 бет).

Китобда истеъдодли мунаққид Иброҳим Ҳаққулов мақолалари ҳам маҳорат нуқтаи назаридан таҳлилга тортилади. Мунаққиднинг «Яна лирик қаҳрамоннинг маънавий олами ҳақида» (1981й.) номли мақоласини ўзбек танқидчилиги тафаккуридаги бурилиш нуқтаси, дея юксак баҳолайди.

А.Расулов XX аср ўзбек танқидчилигининг икки ёрқин намояндаси-М.Қўшжонов ва О.Шарафиддинов ижодини алоҳида меҳр билан таҳлил

килади. Улар услубига хос бўлган етакчи хусусиятларни белгиланишга ҳаракат қилади. Жумладан, М.Қўшжонов услуби ҳақида гапирганда, унинг характершунос, матншунос, таркибшунос мунаққид эканлигига эътибор қаратилади. О.Шарафиддинов услуби эса қалб ва ақлнинг уйғунлиги, жушқин эхтирос билан теран тафаккур шижоатида намоён бўлиши таҳлиллар билан кўрсатилади.

Умуман олганда, мазкур монография сўнгги давр ўзбек адабиётшунослигининг жиддий ютуқларидан бири сифатида баҳоланишга лойиқ бўлган тадқиқотлардан биридир. Олим томонидан илгари сурилган кўпгина илмий хулосалар адабиётшуносликнинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб турган адабиёт назарияси ва адабий танқиднинг методологик ва илмий-назарий асосларини яратишда муҳим аҳамият касб этади.

1997 йил

АДАБИЙ ТАНҚИДНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Маълумки, адабий танқид адабиётшуносликнинг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Шунга кўра, адабий танқид фан сифатида адабиётшунослик илмининг муайян йўналишлари доирасида фаолият юритади, тадқиқ этади, илмий хулосалар чиқаради.

Шу жиҳати билан адабий танқид бир томондан адабиётшуносликнинг бошқа таркибий қисмлари (адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, фундаментал тадқиқотлар ва ҳ.о.) билан мушарраф қонуниятларга амал қилса, бошқа томондан ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Бу ўзига хослик энг аввало бадиий асарни тадқиқ этиш усули ва услубий индивидуаллик билан белгиланади. Айни ҳолат адабий танқид методологиясининг ўзига хос тамойилларга эга бўлишини таъкид қилади. Методология юнонча сўз бўлиб, усул, методлар ҳақидаги таълимот деган маънони англатади. Методологиянинг етакчи белгилари ҳақида гап кетганда, икки жиҳат фарқлаб кўрсатилади: 1) илмий билиш методлари, усуллари туғрисидаги таълимот; 2)

инсон фаолиятининг бирон бир соҳасига қўлланиладиган методлар, усуллар мажмуаси; Шунингдек, методологияга илмий изланиш назарияси ва таҳлили ҳақиқдаги таълимот сифатида урғу қаратилади.

Биобарин, айтиш мумкинки, методология мутлақлаштирилмаган ва идеаллаштирилмаган ҳолда инсон тасаввури ва тафаккури кашф этган барча илмий-иҷодий кашфиётларни тадқиқ этишнинг турли хил восита ва усуллари мажмуасидир. Шундан аён бўладики, илм-фән, адабиёт ва санъатнинг барча турлари муайян методологик тамойиллар асосида ва заминида тадқиқ ва талқин этилади. Ҳар бир соҳанинг методологик тамойилларини аниқ белгилаш шу соҳанинг методологик асосларини аниқлаш демакдир. Мустақиллик даврида барча соҳада методологик тамойилларнинг янгиланиш жараёнларини ўрганишга киришилаётганлиги боис унинг методологик асослари ҳақида дастлабки қарашлар энди-энди вужудга кела бошлади. Жумладан, «Фалсафа асослари» номли китобда мустақиллик йилларида фалсафанинг янгиланиши учун зарур бўлган асослар қўйидагича кўрсатилади: 1) моддий-иқтисодий асослар; 2) ижтимоий-сиёсий асослар; 3) маънавий асослар;² «Фалсафа қисқача излоҳли луғат»ида эса «методология асосларининг ижтимоий-тарихий, ижтимоий-илмий, инсоний, шахсий, маданий заминлари қайд этилди»³ деб кўрсатилади.

Педагогика фанлари доктори, профессор Н. Сайидахмедовнинг «Замонавийлик. Методология. Педагогика»⁴ номли мақоласида педагогика фанининг методологик асослари меъёрий асос ва фалсафий асосга ажратилади ҳамда педагогика методологиясининг амалий ва назарий таснифи ишлаб чиқилади.

Ўқоридагилардан аён бўлаётирки, методологик асосни белгилашда ушбу соҳанинг ўзига хос жиҳатларидан келиб чиқиб ҳар хил ёндашувлар амалга оширилмоқда.

² «Фалсафа асослари», Т. «Ўзбекистон», 2005, 37-38 бетлар.

³ «Фалсафа қисқача излоҳли луғат», Т. «Шарқ», 2004, 203 бет

⁴ Қаранг: Сайидахмедов Н. «Замонавийлик. Методология. Педагогика. Узлуксиз таълим», Т., 2004, 2-3-сонлар, 5-38 бетлар.

Адабиётшуносликда методология муаммолари хаамиша долзарб муаммолардан бири хисобланади. Адабий танкид методологиясига оид изланишлар ўтган асрнинг етмишинчи йилларидан бошланиб то тўқсонинчи йилларгача, яъни Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгунча ҳам давом этди. Жумладан, етмишинчи йилларда М.Нурматовнинг «Танкид ва эстетика», Ҳ.Умировнинг «Таҳлил санъати»⁵ каби китоблари адабий танкид методологияси ва методлари муаммосига бағишланган. М.Нурматов кузатишларида адабий танкид методологиясининг фалсафа ва эстетика методологияси билан муштарак жиҳатларига эътибор қаратилса, Ҳ.Умиров кузатишларида социалистик реализм методи таснифи масаласига урғу қаратилади. Академик Иззат Султоннинг «Адабиёт назарияси»⁶ дарслигида эса, «Адабиётшунослик методологияси» таркибий қисм сифатида талқин этилади.

Адабий танкид методологиясига оид тадқиқотлар ичида академик Б.Назаровнинг докторлик диссертацияси⁷ алоҳида аҳамиятга эгадир. Мазкур тадқиқотда адабий танкиднинг методологик асослари ва тамойиллари атрофлича тадқиқ этилган.

Жумладан ўзбек танкидчилигининг тараққиёт тамойиллари, назарий камолот йўлидаги изланишлари, метод ва услуб, замон ва қаҳрамон муаммоларига асосий эътибор қаратилган.

Адабий танкидда метод ва методология муаммолари саксонинчи йилларнинг охири ва тўқсонинчи йилларнинг бошларида янгича йўналиш касб эта бошлади. Бу давр адабиётшунослигида адабий танкиднинг методологик тамойиллари унинг специфик хусусиятларидан, таҳлил принципларининг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда хилма-хил эканлиги эътироф этила бошланди. Шунингдек, бу даврда марксча-ленинча таълим ола асосланган методология шубҳа остига олиниши билан бирга янгича методологик тамойиллар ҳақида дастлабки мулоҳазалар пайдо бўла бошлади.

⁵ Умиров Ҳ. Таҳлил санъати. Т., Ғ. Ғулом номли АСН, 1978.

⁶ Султон И. Адабиёт назарияси. Т., Уқитувчи, 1956, 23-бет.

⁷ Назаров Б. Ўзбек адабий танкидчилиги методологик асосларининг таркиб топиви ва тараққий этиши филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 1983.

Шу жихатдан А.Расуловнинг саксонинчи йилларда чоп этилган «Танқидчилик уфклари»⁸ номли китоби характерлидир. Мазкур китобдаги кузатишларда шўро таълимотининг сунгги даврларига оид бўлган мураккабликларни ҳам, шунингдек, янгидан туғилиб келаётган тафаккур тарзини ўзига хос тарзда мужассамлаштира олишнинг намунасини ҳам кўриш мумкин. Чунки адабиётшунос олим адабий танқид методологияси ҳақида фикр-мулоҳазаларини баён этар экан, албатта марксча-ленинча таълимотга суянишга ҳарг кат қилади, бироқ таҳлил жараёнида эса бу принципдан чекиниб танқид методларининг хилма-хил бўлиши зарурлиги ҳақидаги асосли илмий хулосаларни илгари суради.

Бироқ бу даврдаги кузатишларда марксча-ленинча таълимот асосида иш юритилганлиги боис, кўплаб тўғри илмий хулосаларни ифода этишларига қарамай, асосий масалаларда синфийлик ва партиявийликка асосланган коммунистик мафкура гояларига мос илмий концепцияни илгари суришга ҳаракат қилишди. Бу ҳол то халқимиз мустақилликка эришгунча давом этди.

Бугунги кунда мустақиллик туфайли янгиланаётган адабий-бадий тафаккур марксча-ленинча таълимотга асосланган методология илмий билишнинг ишончли, ягона методологияси эмаслигига қатъий ишонч ҳосил қилди ва ундан узил-кесил воз кечди. Бироқ бу дегани етмиш йилдан зиёдрок вақтда эришилган бой илмий ва маданий меросдан бирварақайига воз кечиш, юз ўгириш дегани эмас.

Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиди шу ўтган даврда кўплаб хато ва йўқотишларга қарамай адабиётшуносликнинг фундаментал асосини яратган дея олишга тўла асос бор.

Ўзбек адабиётшунослигида мустақиллик йилларида ҳам адабиётшунослик ва адабий танқид методологияси муаммоларига катта эътибор қаратилмоқда. Жумладан, профессор А.Расулов⁹ ва Б.

⁸ Расулов А. Танқидчилик уфклари, Т., Ғ. Ғулом номли АСН, 1985.

⁹ Расулов А.Р. "Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва таққин муаммоси" ДДА, Т,2002

Каримовларнинг¹⁰ докторлик диссертацияларида адабий танқид методологиясининг асосий йўналишини ташкил этувчи таҳлил ва талқин муаммолари ҳар тамонлама тадқиқ этилди.

Таъкидлаш зарурки, методология фақат методлар ва унинг назарияси ҳақидаги таълимот бўлиб қолмай, балки илмий концепцияни янгиловчи, илмий ғоялар тизимини шакллантирувчи, муаммоларни белгиловчи, йўналишларни аниқловчи ва шу асосда фундаментал тадқиқотларга йўл очувчи, назарий умумлашмалар ҳосил қилишга асос солувчи жараён ҳамдир. Чунки методология маълум қилишлар асосида қотиб қолган назариялар йиғиндиси бўлмай, инсон тафаккури, дунёқарашидаги эврилишлар, янгиланишлар билан тўйиниб борадиган амалий жараёндир. Зеро, инсон тасаввури ва тафаккури, дунёқараши янгиланмай туриб илм-фанда ҳам янгиланиш бўлиши қийин. Бу ҳол айниқса ижтимоий фанлар учун, жумладан адабий танқид учун ҳам характерлидир. Шунга кўра энг аввало ҳар бир соҳанинг, жумладан адабий танқиднинг ҳам методологик асосларини аниқлаш унинг назарий ва амалий фаолиятини ўрганишдаги муҳим босқичдир. Хуш, адабий танқиднинг методологик асосини нималар ташкил этади. Бизнингча улар қуйидагилардан ташкил топади.

1. Илмий-назарий асос.

Адабий танқиднинг фан сифатидаги ўзак қисмини илмий-назарий асос ташкил этади. Бинобарин, илмий билишга хос бўлган етакчи хусусиятлар унга ҳам бегона эмас. Шунга кўра адабий танқид методологиясининг илмий асосини белгилашда унинг бошқа фанлар билан алоқаси ҳам муҳим аҳамият касб этади. Адабий танқид ўз специфик хусусияти ва таҳлил объекти табиатидан келиб чиқиб тарих, фалсафа, эстетика, мантик, руҳшунослик каби фанлар билан изчил боғлангандир. Адабий танқиднинг ёзув соҳалар билан алоқаси умумийлик ва хусусийлик категорияларининг диалектик бирлиги доирасидаги боғланишдир. Лекин адабий танқид ўзига хос илмдир. Гарчи

¹⁰ Каримов Б.Н. "XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (Қодирийўш унослик ми солида)", ДДА.Т, 2002

адабиётшуносликнинг бошқа соҳалари билан қатор муштаракликларга эга бўлиб, тадқиқ объекти бир бўлса-да, бир қатор жиҳатларига кўра улардан фарқланади.

Унинг ўзига хос жиҳати, энг аввало, адабий жараёнда янгиланаётган долзарб илмий концепцияларни тезкорлик билан аниқлаш ва илмий муаммо сифагида қўя билиш, мазкур илмий муаммоларнинг асосий йўналишларини, тараққиёт тенденцияларини белгилаб беришида намоён бўлади. Мазкур муаммоларнинг ечими эса бошқа тадқиқотларни тақозо қилади. Шу жиҳати билан адабий танқид бошқа таркибий қисмлар, жумладан монографик тадқиқотлар ва илмий-назарий изланишлар учун ҳамиртуруш вазифасини ўтайди. Таъкидлаш зарурки, адабий жараён фақат ҳозирда яратилаётган бадиий асарлар мажмундан иборат ҳодиса эмас. Адабий жараён деганда тинимсиз изланиш ва ҳаракатда бўлган яхлит бир бутун фаолият, ижодкорлар ва бу соҳага муносабат билдирувчилар томонидан яратилган турли даражадаги, шу жумладан, боқий дурдона асарлар ва ҳар хил назарий қарашларни тула мужассамлаштирган бадиий, илмий-ижодий жараён назарда тутилади. Адабиётшунос олим А.Расулов ҳақли равишда таъкидлаганидек, «Адабий танқиднинг салмоғи, талқину баҳолаш имконияти ҳамиша боқий асарларни ўқиб, ўрганиб боришида намоён бўлади» (ЎАС, 2005 йил, 1 сентябрь).

Юқоридаги кузатишлар асосида адабий танқиднинг сўнгги ўн беш-йигирма йиллик фаолиятидаги етакчи тамойилларни куйидагича белгилаш мумкин:

-Адабий танқидда метод ва методология муаммолари. Тадқиқ, таҳлил ва талқин принципларининг ўзига хослиги.

-XX аср ўзбек адабиётини янги мезонлар ва янги методологик тамойиллар асосида баҳолаш.

-Ҳозирги адабий жараёндаги етакчи тенденциялар: бадиий асарга янги муносабат.

2496

Адабиётшуносликнинг сунгги давр фаолиятига назар ташласак юқорида кўрсатилган муаммоларнинг барча йўналишлари бўйича фаол илмий тадқиқотлар олиб борила бошланганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу ҳол эса адабий танқид адабиётшуносликнинг ғоят муҳим таркибий қисмларидан бири эканлигидан далолатдир.

2. Бадий-эстетик асос.

Маълумки, илмий билиш ижод асосида амалга оширилади. Муаммога ижодий муносабат бўлмаса фанда кашфиётлар бўлмайди. Илмий билиш методологиясида ижод иккига-илмий ижод ва бадий ижодга ажратилади.¹¹ Илмий ижод асосида илмий тафаккур етакчилик қилади. Унинг ифода усули ҳам илмий тил орқали амалга оширилади. Аниқ фанларда, шунингдек ижтимоий соҳа фанларида, жумладан, адабиётшуносликнинг адабий танқиддан бошқа соҳаларида илмий фикрларни ифодалашда аниқлик ва қисқаликка интилиш, назарий умумлашмалар чиқариш-булар барчаси мутахассисларга тушунарли бўлган илмий тил ва атамалар орқали ифодаланади.

Бадий ижодда хиссий билиш етакчилик қилади. Образлилик унинг асосий хусусиятидир. Ифода усулида эса бадий тил имкониятлари, турли бадий тасвир воситалари, поэтик кўчимлар образлиликни таъминловчи асосий унсурлардир.

Адабий танқиднинг муҳим методологик асосларидан бири-ифода усуллари ва услубий узига хосликлари шундаки, унинг илмий ижод билан бадий ижодга бирдек дахлдор эканлигидадир. Бир сўз билан айтганда, адабий танқид илмий тафаккурнинг образли фикрлаш билан чамбарчас боғлиқ ифодасидир. Бунда икки жиҳат характерлидир.

1. Адабий танқиднинг тадқиқ объекти энг аввало бадий асар эканлигидадир. Аёнки, бадий асарнинг етакчи хусусиятини бадийлик ва образлилик ташкил этади. Бинобарин, адабий танқид бадий асар поэтикасини энг аввало бадий-эстетик қонуниятлар, мезонлар асосида

¹¹Қаранг: Туленов Ж. Диалектика назарияси, Т, «Уқитувчи», 2001, 180 -бет.

тадқиқ этади. Бу ҳол адабий танқид илмий тафаккур тарзининг ўзига хослигини белгилайди. Яъни образли фикрлаш учун замин яратади.

2. Адабий танқид таҳлил жараёнида бадиий асар воситасида одам ва олам, ижтимоий борлик ва инсоний муносабатлар ҳақида ҳам мушоҳадалар юритади. Уларнинг қонуниятларини ҳам очишга ҳаракат қилади. Бу ҳол адабий танқид услубининг меъёрий илмий қондаларига бўйсинган тадқиқдан эркин мушоҳада муритувчи таҳлил ва талқин шаклида намоён бўлишга олиб келади.

Бу ҳол адабий танқид тилининг ўзига хослигини таъминлайди. Унинг ифода йўсинида илмий тил билан бирга бадиий тил бирдек иштирок этади. Айна ҳолат адабий танқидда бадиий асар каби жанрлар туркумининг пайдо бўлишига ва худди мжодкор услуби каби мунаққид «мен»и услубининг шайқаланишига хизмат қилади.

3. Ижтимоий-тарихий асос. Адабий танқид ижтимоий соҳа сифатида мазлум бир ижтимоий-тарихий давр билан узвий боғлангандир. Муайян ижтимоий-тарихий даврда кечаётган ўзгаришлар, янгилиниш жараёнлари шубҳасиз адабий танқид фаолиятида ҳам ўз аксини топади. Мустақилликдан сўнг вужудга келган янгича ижтимоий-тарихий жараён, энг аввало иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар адабий танқидда янгича концепция ва тамойилларнинг пайдо бўлишида асосий омиллардан бири ҳисобланади. Адабий танқид фаол ва жозиржавоб фан сифатида юз бераётган ижтимоий-тарихий жараённинг барча қирраларини ўз субстанциясида тўла акс эттиради, ушбу жараённинг актив иштирокчисига айланади. Бу хусусият адабий танқид методологиясининг муҳим жиҳатларидан биридир.

4. Мафкуравий асос. Адабий танқид методологиясининг муҳим асосларидан бири мафкурадир. Мафкура ҳақида «Миллий истиқлол ғояси асосида тушунча ва тамойиллар» номли китобида шундай таъриф берилади:

«Мафкура-муайян ижтимоий гуруҳ ё қатламнинг миллат ёки давлатнинг эҳтиёжлари, мақсад ва интилишларини, ижтимоий-маънавий тамойилларини

ифода этадиган ғоялар, уларни амалга ошириш усул ва воситалари тизимидир».¹²

Кучирмадан маълум булаётирки, мафкура муайян ғоялар тизимидир. Шунга кўра у инсон дунёқарашининг инъикосидир. Инсоният тарихидан маълумки, дунёқарашнинг узак масаласини эзгулик билан ёвузлик, гўзаллик билан хунуклик, озодлик билан босқинчилик, маърифат ва жаҳолат, одоб-ахлоқ ва ахлоқсизлик каби ғояларнинг изчил кураши ташкил этиб келган. Шунга кўра ғоялар икки хил-илғор ва жоҳил ғояларга бўлинади. Бири жамият тараккиётига, инсоният маънавий камолатига хизмат қилса, иккинчиси унинг таназзулига олиб келади.

Адабиёт ўзида ушбу курашнинг маънавий-руҳоний, ижтимоий асосларини мужассамлаштириши, намоён қилиши билан характерланади. Бинобарин, адабиёт ва санъатни мафкурадан холи қилиш мумкин эмас. Бу борада ҳозир адабий танқидда жиддий баҳслар кечмоқда. Адабиётда мафкуранинг мавжудлигини инкор этувчилар ҳам, зарурлигини таъкидловчилар ҳам кўплаб топилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, бугунги танқид методологиясининг мафкуравий асоси ҳақида гап кетганда, уни шўро давридаги мафкурадан тамоман фарқлаш зарур бўлади. Негаки, шўро давридаги мафкура асосан яққо ягона сиёсат юритган ҳоким партия-коммунистик партия ғояларига хизмат қилган ва халқ манфаатлари билан изчил боғланмаган мафкура эди,

Бу мафкура синфий мезонлар асосида адабий танқид тафаккурини бошқарувчи кучга айлантирилган эди, Шу боис синфийлик тамойилларига асосланган мафкура ҳақидаги назариялар адабиёт ва санъат равнақиётига эмас, балки адабий танқид ривожига ҳам катта зарар етказди. Унинг вазифаларини тамоман бошқа йўналишга буриб, ғоявий курашнинг қуролига айланишига сабаб бўлди. Ҳатто эстетик тушунчалар ҳисобланмиш умуминсоний категориялар-ижобийлик ёхуд салбийлик, гўзаллик ва

¹² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар., Т, «Янги аср алоди», 2001, 31-бет

фожиавийлик, маънавий баркамоллик ва тубанлик каби хислатлар ҳам синфий мезонларга буйсундирилди.

Бу хил зуровонликка асосланган талаблар бадиий асарнинг маълум бир қолибда, маълум бир андозалар асосида яратилишига, ижодкорлик ва ижод эркинлигининг бўтилишига олиб келди. Natчижада адабиётда бир хиллик, схематизм авж ола бошлади. Синфийликка асосланган сохта гуманизм, сохта ахлоқ нормалари тасвир этила бошланди.

Адабий танқиднинг бадиий асарни баҳолашдаги эрки чекланди. У гоёвий курашда коммунистик партиянинг авангард кучларидан бири деб эълон қилинди. Ҳоким мафкура синфийлик ва партиявийликни адабий танқиднинг зарурий шартларидан бирига айлантирди.

Агар шу жиҳатдан адабий танқиднинг сунгги йиллардаги намуналарини кўздан кечирадиган бўлсак, унинг методологик тамойиллари шуро давридагидан фарқли равишда эркин тарзда миллий мафкура, яъни эзгу ғояларни ўзида мужассамлаштирган мафкура тамойилларга муштарак эканлигини кўриш мумкин. Жумладан, миллий истиқлол мафкурасининг асосий тамойиллари ва ғоялари қуйидагилардан ташкил топган: 1.Ўзбекистон халқларининг туб манфаатларини ифода этади. 2.Ўтмишни келажак билан боғловчи маънавий кўприк эканлиги. 3.Халқни эзгу, буюк мақсадлар учун бирлаштирувчи ва сафарбар этувчи куч эканлиги. 4.Халқ бунёдкорлигининг асосий мезони эканлиги. 5.Кишиларни яратувчилик фаолиятига сафарбар этиш ва гоёвий жиҳатдан ҳимоя қилиши. 6.Ёш авлодни эзгулик йўлида тарбиялашнинг асосий омили бўлиши.

Миллий мафкуранинг асосий ғоялари қуйидагилардан иборат: 1.Ватан равақли. 2. Юрт тинчлиги. 3.Халқ фаровонлиги. 4.Комил инсон. 5. Ижтимоий ҳамкорлик. 6. Миллатлараро тотувлик. 7. Диний бағрикенглик.¹³

Ушбу тамойил ва ғоялар билан истиқлол даври танқидчилигининг етакчи тамойилларини қиёсласак муштарак жиҳатлар ниҳоятда кўп эканлигининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, бу давр танқидчилигида;

¹³ Уша маиба. 148-171 бетлар.

-миллий ўзликни англаш концепциясининг устивор концепцияга айланиши; бунинг учун XX аср ўзбек адабиётини, жумладан, миллий уйғонмиш адабиёти намоёндалари-М.Бехбудий, А.Авлоний, А. Фитрат, А.Қодирий, А.Чўпон каби ижодкорлар ижодини қайта баҳолаш ва шу асосда ўзликни англаш, миллий кадриятларни тиклаш ва улуғлаш концепциясининг устиворлиги;

-Миллий менталитетга эътиборнинг кучайиши, миллий кадриятларни улуғлаш асносида умуминсоний ғояларни илгари суриш тамойилларига амал қилиш;

-Комил инсон концепциясининг устиворлиги;

-Диндаги инсонпарвар кадриятларни тиклаш жараёнларининг эркинлашуви ва ҳ.о.

Юқоридагилардан аён бўлаётирки, миллий мафқуранинг асосий тамойил ва ғоялари ўз-ўзидан пайдо бўлмаган, балки жамият маънавий тараққиётидаги етакчи кучларнинг, жумладан адабиёт ва санъат, тарих, фалсафа, адабий танқид каби кўплаб соҳаларнинг етакчи тамойиллари асосида юзага келган ва шу жиҳати билан ҳаётийлик касб этган. Демак, адабий танқид методологиясининг мафқуравий асоси деганда тайёр андазаларга солинган ғоялар тизими эмас, балки миллий мафқура ғояларининг шаклланиб боришига доимий равишда ўз ҳиссасини қўшиб борадиган жараён назарда тутилади.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, адабий танқид ўзига хос илм бўлиб, унинг методологик асослари ҳам шундан келиб чиқади. Юқорида тилга олинган асослар адабий танқиднинг ҳар бир мукамал намунасида у ёки бу тарзда ўз тажассумини топганлиги шубҳасиздир. Албатта бу кузатишлар умумий характерга эга бўлиб, ҳар бир методологик асоснинг етакчи хусусиятларини, асосий тамойилларини аниқ-тиниқ фактлар, қиёсий таҳлиллар асосида белгилаш, тавсифлаш муҳим аҳамиятга эгадир.

2006 йил

АБСУРД ФАҚАТ МАЪНИСИЗЛИКМИ?

ЁХУД МОДЕРНИЗМ ВА УНИНГ ОҚИМЛАРИГА ДОИР БАҲСЛАР ХУСУСИДА

Истиқлол туфайли қўлга киритилган ижод эркинлиги ўзбек адабиётини жаҳон адабиётида кечган ва кечаётган жараёнларга уйғунлашиш имконини яратди. Шу туфайли адабий танқидда мустақилликнинг илк даврида яратилган асарларни жаҳон адабиёти контекстида тадқиқ қилишга киришилди. Чунончи модернизмнинг манъақий давоми, деб қаралган абсурдизм, экзистенциализм, постмодернизм сингари оқимларнинг мазмун-моҳияти, ўзбек адабиётида ушбу оқимларга хос жиҳатларнинг мавжудлиги ва айни шу хусусиятлари туфайли ўзбек насри услубий ранг-барангликка эришяётгани утган асрнинг 90-йиллари ва янги асрнинг дастлабки йилларида адабий танқиднинг етакчи, қизғин мунозафаларга сабаб бўлган маззуларга айланди. Хусусан, «абсурд» тушунчаси, «абсурд адабиёт», «абсурд инсон образи» тушунчалари атрофида кечган баҳсларда бир гуруҳ олимлар ўзбек адабиётида «абсурд асарлар», «абсурд ҳаётрамонлар» пайдо бўлганини ижобий тенденция сифатида баҳолашган бўлса, бошқа бир гуруҳ олимлар бадийятдаги, хусусан, ғарб адабиётидаги бундай талқинларни буткул рад этиб, абсурдизмнинг ўзбек адабиётига мутлақо алоқаси йўқлигини даъво қилиб чиқишди.

Абсурд адабиёти буйича тадқиқот олиб борган хорижлик олимлар бу оқимга мансуб асарларда ғарб ижтимоий ҳаётидаги социал жараёнлар, аввало, инсон шахсининг бегоналашув жараёни ихчам, сиқик тарзда акс эттирилганини таъкидлашади. Умуман, абсурд санъатининг пайдо бўлиши сабабларини тадқиқотчилар инсон шахсининг истак ва хоҳишлари, манфаатлари билан у яшаётган шарт-шароит ўртасидаги кескин ва чуқур антогонистик қарама-қаршиликларда, деб ҳисоблашади. Аммо абсурд асарларда бу қарама-қаршилик тасвирланмайди, балки аксинча, ана шундай-имконсиз, иложсиз, боши берк куча-абсурд шарт-шароит мавжуд воқелик сифатида, инсоннинг табиий ва ўзгармас мавжудлик имкони тарзида талқин

этилади. Хулоса эса қатъий ва ўта бир ёклама: мавжудликнинг бу ёлғиз имконини узгартиб бўлмайди, инсониятга бу боши берк кўчадан чиқишнинг йўли йўқ.

Дарҳақиқат, «модернизм-жун ходиса эмас» (Озод Шарафиддинов), деган ҳақиқатга қанчалик ишонсак, модернизмнинг бир оқими сифатида кўриладиган абсурд адабиётга ҳам рўй берган, мавжуд эстетик-бадиий ходиса сифатида қарамоқ лозим. Тушқун дунёқарашни акс эттирган концепцияга асосланган абсурд асарлар азалдан ғарб адабиёти ва санъатида, фалсафасида мавжуд бўлган эзгин кайфиятдаги қаҳрамонлар ҳолатлари, умидсиз уй-хаёллари XX аср адабиётда бадиий образларда, сахналарда универсал ходисага айлангирилиб кўрсатилди. Бу билан ғарблик адиблар шакки жаҳон урушини бошдан кечирган, диний эътиқодга ишончи сусайиб кетган, оқибатда яшашдан толиққан, эзгин руҳий ҳолатга тушган ғарб кишисининг тирикликдан маъни тополмаганини бир қадар бўрттириб гардалантирди. Айни пайтда, улар абсурд адабиётининг муайян ижодий принципларини яратишди, бадиий-эстетик моҳиятни намоён этишди.

Чунончи, А.Камюнинг «Бегона» романи ҳақидаги Ж.П.Сартрнинг «Бегона»ни тушунтириш»¹⁴ мақоласида абсурд оқимига мансуб асарда муаллиф бирор-бир тарихий шароит, вазият оқибатида эмас, балки инсон қисмати азалдан чорасиз, одамнинг охир-оқибат ўлимга мажбум ва бу ҳақиқат қаршисида у ожиз, деган принципга асосланганини кўзатамиз. «Бегона» қаҳрамони Мерсонинг чорасизлиги унинг мутлақо «озғдлигида»-жамиятга, динга, ўзига ва бошқаларга нисбатан ҳеч қандай масъулиятга эга эмаслигида. Айни шу принцип асар услубини ҳам белгилайди. Умуман, реалистик методдан услубан буткул фарқ қиладиган абсурд адабиёти намуналари тарихий конкретликдан, ҳаётий реал мантиқдан холи. Улардаги воқеа-ходисалар бирор-бир давр билан боғланмайди, асосан, хаос ичида кечади. Айни шу-реализм методининг асосий принципларига тамоман тесқарилиги

¹⁴ Сартр Ж.П. «Бегона»ни тушунтириш». //«Называет вещи своими именами». «Прогресс» -М.: 1986.С. 93

боис ҳам абсурд адабиёт бевосита модернизмнинг етакчи оқимларидан бири саналади.

Умуман, жаҳон адабиётшунослигида модернизм йўналишига мансуб оқимлар, уларнинг илдизлари, ижодий, бадиий-эстетик принциплари ҳар жиҳатдан таҳлил ва тадқиқ этилган бўлиб, бу оқимлар, жумладан, абсурд адабиёт ҳам тарихан юзга келган эстетик ҳодиса сифатида тан олинади. Уни қабул қилиш ёки қилмаслик, бу оқим намояндаларининг қарашларини, асарларини жаҳон бадиий тафаккурига қўшилган бир ҳисса сифатида тасдиқлаш ёки рад этиш китобхон, адабиётчи ёки ижодкорнинг ўз ихтиёридаги иш.

Биз бу ўринда фақат ушбу фактларни эслатиб ўтишни лозим, деб ўйлаймиз: абсурд адабиёт классиклари деб танилган А.Камю ва С.Беккет ижодлари халқаро Нобел мукофотига лойиқ топилган бўлса, Э.Ионеску Франция фанлар академияси аъзолигига сайланди. Нафақат бу адиблар, балки, умуман, модернизм адабиётида, хусусан, абсурд адабиёти атрофидаги баҳс-мунозаралар мазкур оқимнинг жаҳон адабиётида чуқур из қолдирганини далиллайди. Собик шўро замонидан тилга олиш ҳам таъқиқланган бу адабий оқимлар ҳақида мустақилликка эришганимиздан кейин баралла гапира бошланганини, уни ҳар жиҳатдан ўрганишга киришилгани, шубҳасиз, ўзбек адабий танқидчилигининг истиқлол йилларида ўз тамойилларини янгилаш йўлида ташлаган дадил қадамларидан бири сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Истиқлол даври ўзбек танқидчилигида модернизмнинг бадиий-эстетик хусусиятлари, моҳияти атрофида, хусусан, абсурдизм, постмодернизм каби оқимлари борасида хилма-хил, гоҳида бир-бирига тамоман зид қарашлар олдига сурилди. Таникли адабиётшунос олим У.Норматов «Умидбахш тамойиллар»¹⁵ мақоласида 90-йиллар бошидаги ўзбек насрида етакчилик қилган тенденциялар ҳақида сўз юритиб, анъанавий реалистик асарлар билан бир қаторда, инсон руҳиятини янгича услублар воситасида бадиий тадқиқ

¹⁵ Норматов У. Умидбахш тамойиллар // «Шарқ юлдузи». 1993. 10-12 сонлар, 7.

этишга, инсонни ижтимоий тип сифатида эмас, балки ўзига хос сирли-синаотли мавжудот сифатида талкин этишга эътиборнинг кучайгалигини, экзистенциализм фалсафасига таяниб ёзилган асарлар, жумладан, «абсурд асар, абсурд қахрамонлар ҳам қўлайиб қол»ганини таъкидлайди: «80-йиллар охири, 90-йилларнинг бошларидаги вазият бизда абсурд адабиётнинг, абсурд инсон образининг тугилиши учун замин тайёрлади» Мунажжид ушбу мулоҳазалари асосида Э. Воҳидовнинг «Ватан умиди», А. Ориповнинг «Фожеа», М. Муҳаммад Дустнинг «Лолазор», У.Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар», Ш. Холмирзаевнинг «Олабўжи», О.Мухторнинг «Минг бир киёфа» асарларида, Н.Эшонқул ҳикояларида муаллифлар қахрамонларнинг умри, фаолияти, амал қилган ақидалари, яшаган муҳити бемаънилигига алоҳида ургу беришганини айтиб, бу асарларни «абсурдни эслатувчи асарлар», деб атайди.¹⁶

Албатта, инсоният тараккиётига, инсонпарварлик ақидаларига, умуминсоний қадриятларга зид бўлган шўролар гоёси мислсиз фожиаларни келтириб чиқарди, халқларни эътиқиддан айирди, ғайригуманистик тартиботларни жорий этди. Айни шу шароит, вазият У.Норматов мақоласида тилга олган асарларда кучли танқидий руҳда фош этилган. Ижодкорлар собиқ шўро мафқураси билан бирга унинг ёлғонга қурилган сиёсатини инкор этадилар, бу сиёсатнинг инсонлар тақдиридаги мудҳиш оқибатларини реалистик, мажозий, шартли сўз ва тимсолларда, турли услубларда тасвирлайдилар. Бу тасвирларнинг абсурд асарлардаги ҳолат, вазият, қахрамон тасвирларига қанчалик мувофиқлиги айрим мулоҳазаларга тўртки беради. Маълумки, абсурд адабиётнинг етакчи принципларидан бири ундаги шароит, вазиятнинг муайян тарихий даврга мутлақо алоқасизлиги билан изоҳланади. Абсурд асарда айни ҳолат, вазият мавжуд, бироқ бу қайсидир тарихий шароитнинг сабаб ва оқибатлари эмас.

Экзистенция («*existentia*»)-мавжудлик абсурд асар замирида ҳақиқат маъносида келади. Инсоннинг мавжудлиги-экзистенцияси, абсурд асарда, унга

¹⁶ Ўша манба, 182-бет

қайсидир йўсинда таъсир ўтказиши мумкин бўлган ташқи омилларни, дейлик госялар, панду насиҳатларни, йўл-йўриқларни тан олмайди. Яъни абсурд асар қаҳрамони буларнинг ҳаммасидан холи, у тамоман «озод». Абсурд қаҳрамоннинг фожиаси ўзида ва буни унинг саъй-ҳаракати, фикр-уйи, ўзининггина экзистенцияси-мавжудлиги белгилайди. Бундай қаҳрамон учун ҳаётда маъни йўқ, яшашнинг ўзи арзимас бир машғулоти. Айни пайтда эса (А.Камюнинг «Бегона» романи бош қаҳрамонини эслайлик), у нимагадир умид боғламайди ва умидсизликка берилмайди, у шунчаки мавжуд, холос.

Бир сўз билан айтганда, абсурд асар матндан қурилишига, вазият, ҳолат ифодасидан яқини нигача маънисизликка бўйсундирилган бўлади. Бундай асарларда реал ҳаётдан айрим деталлар, иборалар ишлатилса-да, асосан, реалистик тасвир услубидан тамоман фарқли тасвир устунлик қилади.

Абсурд адабиёти намуналарига хос ушбу умумий жиҳатларни назарда тутсак, У.Норматовнинг мақоласида ўзбек адабиётида яратилган бир қатор асарларни абсурд адабиётга мансуб дейиши эътироз туғдиради.

Тугри, мунаққид собиқ шўро воқелигини фожия этган асарлардаги фожиавий сахналар тасвири, фожиали қаҳрамонлар тушган ҳолатлар тасвирини абсурд воқеликнинг бадиий талқинлари сифатида қабул қилганини тушуниш мумкин. Бу асарларда чиндан ҳам «ҳалокатга маҳкум тоталитар тузум ва яккахоким мафқуранинг даҳшатли мажозий манзаралари чизилади», хусусан, Н.Эшонқулнинг «Тобут» ҳикоясида «даҳшатли мажозий ифода асли тарҳи нобоп, ҳалокатга маҳкум жамиятнинг тинсולי даражасига кўтарилади». Бироқ фожиали шароит, вазият тасвири, фоже қаҳрамон образи ҳали абсурд асар ва абсурд қаҳрамон моҳиятини ўзида акс эттирмайди. «Фожиа» категорияси «абсурд» тушунчасидан тамоман фарқли экани ўзидан аён.

У.Норматов «Ўтмишдан эртақлар» ва абсурд»¹⁷ мақоласида А.Қаҳҳорнинг «Сароб» романи, асар бош қаҳрамони Саидий образи экзистенциализм фалсафасига асосланган адабий принциплар асосида

¹⁷ Норматов У. Ўтмишдан эртақлар ва абсурд // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати».

яратилган, деган фикрни илгари суради, «Саидий рухиятида маънавият инқирози тасвирида экзистенциализм фалсафасига асосланган адабий принциплар мавжудлиги»ни таъкидлайди.

Шунингдек, у «Ўтмишдан эртактлар»даги бадий талкинларни-и очор вазият, жаҳолат ва адолатсиз турмуш манзараларини, турли ҳолатдаги қахрамонлар саъй-ҳаракатларини абсурд мухит, абсурд мухитга муносиб исён ва маънисиз ҳатти-ҳаракатларга йўяди. Пировард натижада, мунаққид узини ўзи инкор этадиган хулосаларга келади. Жумладан, «Қаҳҳор асарла ридаги абсурд, шунингдек, экзистенциализм аломатлари Оврупо модернизм ақбаиётидан фарқли ўларок, реализм анъаналари заминиди шаклланган, мустабид мафкура, синфийлик тушунчалари губорларидан бутунлай холи бўлмаган ҳодисадир», деб ёзади. Модомики, А.Қаҳҳорнинг мақола да тилга олинган асарлари реализм анъаналари заминиди юзага келган, ҳагго улар мустабид мафкура, синфийлик тушунчаларидан холи эмас экан, бу асарлардаги ўтмишнинг қоронгу манзаралари чизилган ўринларини далил сифатида келтириб, уларни абсурд адабиётга боғлаш, бизнингча, тўғри эмас. Шу маънода абсурдни бир томонлама, яъни фақат воқеликки, аниқроғи, мустамлакачи шўро даври воқелигига боғлаб талкин этиш ҳам нотўғри. Аёнки, абсурд, энг аввало, инсон субъекти билан, унинг дунёқарашини, фикрлаш тарзини, мавжудлигини билан боғлиқ ҳодисадир.

Умарали Норматовнинг юқорида қайд этилган мақоалари адабий жараёнда қизгин мунозарага сабаб бўлди. Чунончи, Баҳодир Саримсоқов «Абсурд маънисизликдир»¹⁸ мақоласида «абсурд» тушунчасининг маъносидан («маънисизлик») келиб чиқиб, У.Норматовнинг А. Қаҳҳор «халқ ҳаётидаги айни шу маънисиз-абсурд ҳаётни кашф этиб» бергани ҳақидаги фикрнини рад этади: «Биз ўтмишимизни абсурд дея олмаймиз. Айни шу оғир ҳаёт бағрида ажодларимиз яшади, ёруғ келажак учун интилди, курашди, демек, яхшими-ёмонни ўтмишимизда маъно бор».

¹⁸ Саримсоқов Б. Абсурд маънисизликдир // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 2002. 28-сон. 27-сон.

Шу ўринда бирор халқнинг ўтмиши ёки муайян тарихий давр том маънодаги абсурд асар учун объект бўлолмаслигини, абсурд адабиёти муайян замон ва макон билан боғланмаслиги-айни шу принциплари билан абсурд адабиёти реалистик адабиётдан кескин фарқланишини инобатга олсак, ҳар иккала мунаққиднинг таъкид-у талқинларига эътироз тугилади.

Б.Саримсоқов абсурд тушуничи Қаҳҳор ижодига мутлақо ёт эканини тўғри таъкидлаган ҳолда, мақоласида «абсурднавислик», «маънисиз адабиёт», «субутсиз экзистенциализм» каби ибораларни ишлатади. Бир ўринда олим шундай ёзади: «А. Қаҳҳорни соцреализмдан айириб олиш учун уни бир ботқокдан олиб, иккинчисига ташлаш шартми?!».

Олимнинг юқорида келтирилган иборалари ва кейинги ўхшатиши унинг абсурд адабиётига, экзистенциализмга қарашини аниқ акс эттириб турибди. Албатта, бу қарашда ёт, душман мафкурага қарашга ўхшаш муносабат мавжуд. Б.Саримсоқов ана шу муносабатнинг эҳтиросли баёнига берилиб, абсурд фалсафаси, абсурд адабиётини соцреализм каби бир ботқок дейди. Албатта, бу бир муносабат. Бироқ муносабат, холос. Абсурд адабиётнинг туб моҳияти ҳақида таҳлилий баҳо ёки таъриф эмас. Б.Саримсоқов абсурд адабиёт жаҳон бадиий тафаккурида мавжуд ҳодиса эканини инкор этмайди: «Абсурд фалсафанинг йилрик намояндаларидан бири А.Камю «Бегона», «Сизиф ҳақида миф» каби асарларида абсурд адабиётнинг ёрқин намуналарини яратди...», деб ёзади. Бироқ мунаққид «экзистенциализм»га нисбатан «субутсиз» сифатловчисини тула англаган ҳолда ишлатади ва «бу масалада баҳслашишга ҳамisha тайёрман» дегандек, абсурд адабиётнинг ёрқин намуналари ҳақида ҳам «алоҳида баҳс юритиш мумкин»лигини айтиш билан чеklangани. Аксинча, муаллиф мавзуга алоқаси бўлмаган масалалар, абсурд туйғунинг зарари, ундан асранишга тааллуқли омил ҳақида фикр юритади.

Албатта, бундай «олдиндан тайёр позициядан» туриб абсурд адабиётига ҳолис ёндашиб бўлмайди. Зеро, эҳтиросли қараш абсурд адабиётни тушуниш ва талқин этишга ҳалал беради. Б.Саримсоқов аввал-бошданок мақоласига

«Абсурд маънисизликдир», дея сарлавҳа қўяди, яъни бу «маънисизлик маънисизликдир» дегани. Олим абсурд адабиётини, бошқача айтганда, инсоннинг ҳаётда мавжудлиги, яшашнинг маънисизлиги ҳақидаги адабиётни маънисизлик адабиёти тарзида талқин этади.

Албатта, модернизм адабиётини, абсурд санъатини, бошқа барча окимлар каби қабул қилиш ёки қилмаслик ҳар бир шахснинг инон-ихтиёрига боғлиқ. Бироқ бевосита мутахассис сифатида нафақат бироқ-бир оким, ҳатто оддий бир асар атрофида баҳс кетганда ҳам олдиндан тайёр қолиплар кўмагида хулосага келиш кутилган натижани бермайди.

Айни пайтда, бу икки мунаққид эгаллаган икки хил позиция модернизм адабиёти таҳлили ва талқинига ўзбек танқидчилигидаги икки хил ёндашувни ўзида акс эттиради. Бу ёндашувларнинг бирида модернизмга, хусусан, абсурд адабиётига беҳад ҳавас ва ҳайрат акс этса, иккинчи ёндашувда, умуман, абсурд адабиётини экзистенциализм фалсафаси билан бирга қўшиб рад этишга жазм аниқ сезилади.

Истиқлол даври танқидчилигимизда ҳолислик га вазминлик билан, илмий таҳлилга асосланган, айнан модернизм адабиёти, хусусан, абсурд адабиёти тадқиқига доир салмоқли ишлар ҳам амалга оширилмоқда. Бунга бир мисол тариқасида ёш адабиётшунос Узоқ Жўрақуловнинг бадиият ва назария масалаларига бағишланган «Худудсиз жилва» тадқиқотини келтириш мумкин.

Абсурд фалсафаси ва адабиётини муаллиф «инсон дунёсига ҳос худудсиз жилванинг бир шуъласи»¹⁹, дея образли таърифлайди. Жилванинг шуъласи ва унинг худудсизлиги инсон дунёсига нақадар ҳослигини У.Жўрақулов қисқа, аммо теран мантикка асосланган мулоҳазаларда очиб беради. Рисолада биз абсурд ниманинг оқибати экани, уни пайдо қиладиган омиллар, абсурднинг моҳияти, бардавонлиги, бошқача айтганда, инсон ботинидаги «умри», Европа фалсафий бадиий тафаккурида универсал бадиий ҳодисага айланган абсурд адабиётини асосида ётган принциплар абсурд

¹⁹ Жўрақул У. Худудсиз жилва. -Т.: Фан нашриёти. 2006. - 8-бет.

асарларнинг қайси хусусиятларида намоён бўлиши, - мазкур тушунча билан боғлиқ умумий маълумотларнинг аниқ, илмий теран талқинини кузатамиз. Абсурд адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ёзар экан, мунаққид бу адабиётнинг машҳур намояндалари А.Камю, С.Беккет асарлари таҳлилидан келиб чиқиб фикр юритади ва уларнинг энг муҳим ўзига хос хусусиятларини қуйидагича умумлаштиради: «Маълум бўладики, абсурд «мазмун» учун абсурд шакл талаби мавжуд экан. Демак, мавҳум хронотоп, мавҳум сюжет, мавҳум ҳаракат, мавҳум нутқ (услуб), кифасиз персонаж ва ечимсиз «ечим» абсурд асарнинг муҳим шартларидандир».²⁰

Дарҳақиқат, «модернизм», «постмодернизм», «абсурд», «экзистенциализм» каби тушунчалар ҳақида жаҳон адабиётшунослиги миқёсида фикр юритиш, ўз қарашларини, илмий хулосаларини ғарблик етук мутахассислар эришган натижа-андозалар билан асослаш ва шу аснода ўзбек адабиётида буй кўрсаткичга эришган янги услублар ҳақида фикр юритиш бугунги ўзбек адабий танқиди методологиясининг муҳим хусусиятларидан бирига айланиб бормоқда.

Атоқли ёзувчи Пи римқул Қодиров «Маънавият, модернизм ва абсурд»²¹ номли мақоласида Жеймс Жойс асарларини тушқинлик ва нигилизмда айблар экан, унга, умуман модернизм ва абсурдга постмодернизмни қарши қўяди: «...тушқунликка тушган ва нигилизмга берилган аънавий модернизмнинг ўрнига келаётган ва жаҳон бўйлаб тан олинаётган бағрикенг, маънавияти бор постмодернизмга нисбатан хайрихоҳ бўлишимиз керак, деб ўйлайман». Ушбу фикрнинг исботи тарзида Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор» романини мисол келтириб, мақола муаллифи юритган мулоҳазалардан «бағрикенг, маънавияти бор постмодернизм» ҳақида мантиқан асосланган бирор-бир кузатишни илгаш қийин. Агар П. Қодиров Х. Дўстмуҳаммад романини постмодерн адабиётининг намунаси деб қараётган бўлса, у ҳолда мазкур асар қайси жиҳатларига кўра постмодерн оқимига мансублигини

²⁰ Уша асар, 8-бет.

²¹ Қодиров П. Маънавият, модернизм ва абсурд // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 2004. 26 март.

айтиши лозим эди. Қолаверса, модернизм тушқун, нигилистик бўлган ҳолда, унинг бир оқими-постмодерн ёруғ ва оптимистик бўлишини қандай изоҳлаш мумкин?

Мақола муаллифининг абсурд борасидаги қарашлари ҳам жуда кўп саволларни туғдиради. «Афсуски,-деб ёзади у,-Камюнинг абсурдга оид фикрларини нотўғри талқин этувчилар бор. Улар ҳаётда абсурд бўлгани каби, адабиётда ҳам абсурд асар, абсурд ижод бўлиши мумкин, деб ҳисоблайдилар». Эҳтимол, мақола муаллифи абсурд адабиёти, абсурд театри аллақачон мавжудлигидан бехабардир. Акс ҳолда, реалист ёзувчи сифатида, модомики, ҳаётда абсурд ёр экан, унинг адабиётга кучишини ҳам эътироф этарди.

П. Қодиров мақоласидаги баҳсли ўринлар танқидчилик эътиборидан четда қолмади. Профессор Қозоқбой Йўлдошевнинг «Ўзбек модерн адабиёти: илдизлар, принциплар ва хусусиятлар»²² мақоласида ўзбек модерн адабиётининг етакчи хусусиятлари кўрсатилган.

Қозоқбой Йўлдошев принципиал мезонлардан келиб чиқиб, П.Қодировнинг юқорида тилга олинган мақоласи таҳлилига киришади ва бу мақолани янги фалсафий-эстетик йўналишни эскича қолиплар асосида баҳолашга уриниш, деб таърифлайди. П.Қодировнинг Ж.Жойснинг «Улисс» романи билан ёш ёзувчи Т.Рустамовнинг «Қапалақлар ўйини» романини киёслаб, ёш адибнинг Жойс таъсирида антигуманизмга эргашгани ҳақидаги қарашларига танқидий муносабатини очик-ойдин, ишонарли тарзда баён этади. Олим П.Қодиров қарашларини таҳлил қилар экан, унинг модернизм билан постмодернизмни бир-бирига қарама-қарши қўйиши мантиққа зид эканлигини таъкидлайди. Муаллиф фикрича, постмодернизм модернизмдан ўсиб чиққан: «Ширин мевасини еган одам оғочини кесиб ташламайди».²³ Шу боис, П.Қодиров мақоласида абсурдчи А.Камюни модернчи Ж.Жойсга, «постмодернчи» Х.Дўстмуҳаммаднинг асарини модерн йўналишида ёзилган

²² Йўлдошев Қ. Ўзбек модерн адабиёти: илдизлар, принциплар ва хусусиятлар // «Филология масалалари», илмий-методик журнал, 2004. 2-3 сонлар

²³ Уша мавна 7-бет

бошқа ўзбек ижодкорлари асарларига қарши қўйиб талкин қилинишидан таажжубланади.

Мақолада Қ.Йўлдошев абсурд адабиётга ҳам алоҳида тўхталиб, унинг характерли хусусиятларини тавсифлаб, жумладан, қисматни тан оладиган мусулмон аҳлида абсурд ҳолат, туйғу бўлмаслигини айтади. Муаллиф фикрича. «Одам каноатга келса, ўз қисматини ўзи тайин этолмаслигини, чиранишлари беҳудалигини тан олса, абсурд тугайди. Чиндан-да, абсурд маънисизлик, лекин тузумнинг, ҳаётини тартибларнинг маънисизлиги эмас, балки одам умри, қисмати, пешонаси, уринишларининг мутлақ тақдир олдидаги маънисизлигидир. Абсурд адабиёт айримлар уйлаганидек, адабиётнинг маънисизлиги эмас, балки маънисизликнинг адабиётидир».²⁴

Айни пайтда Қ.Йўлдошев мақоласида ҳам баҳсталаб ўринлар, мантиқан зид фикрлар кузатилади. Бундай ҳолни биз мунаққиднинг адабиётнинг оммавий бўлмаслиги сабабини унинг хос одамларга мўлжаллаб ёзилиши билан изоҳлаганида, модерн ва абсурд адабиётга берган таъриф ва шарҳларида кўрамиз. Мунаққид биринчи фикрига асос қилиб одамларнинг бугунги кунда шахслаша бошлаганини, шу боис, уларда ўз шахсиятига хос алоҳида дид, кизиқиш ва ҳиссиёт системаси борлигини келтиради: «Алоҳида шахслар гомонидан, алоҳида шахсларга мўлжаллаб, алоҳида йўсинда битилган асарларнинг оммада бирдай кизиқиш уйғотиши мумкин эмас», деб ёзади олим. Бундай нуқтаи-назар адабиётни иккига-алоҳида шахслар адабиёти ва оммага мўлжалланган адабиётга ажратишга олиб келади. Бу эса, бадийлик талабларига зид, чунки бадий асар қандай йўсинда ёзилмасин, қайси оқимга мансуб бўлмасин, барибир бадийликнинг умумий қонуниятларидан ташқарида яратилмайди. Алоҳида шахслар учун алоҳида асарлар ёзиш ва унинг алоҳида бадийлик мезонларини яратиш-беҳуда ҳаракатдир. Иккинчидан, мунаққид бу ўринда ижод психологияси, бадий асарнинг яратилиш жараёни ҳақида нотўғри тасаввур бераётир. Ижод психологиясидан маълумки, ҳеч бир ижодкор ижод жараёнида ўз асарини муайян савиядаги

²⁴ Ўша манба. 9-б. т

китобхонни назарда тутиб, айниқса, унга мулжаллаб яратмайди. Бадий асар-илҳом ва ижод маҳсули. Агар у алоҳида шахсга ёки тоифага мулжалланар экан, унда ижод жараёнида ақл, бошқарув устунлик қилади ва бундай асар ҳеч қачон чинакам бадийят намунасига айланмайди.

Бир уринда Қ. Йулдошев шундай ёзади: «Шуни таъкидлаб айтиш керакки, абсурдни модернизмга қарши қўйиб бўлмайдим. Модернизм оғоч бўлса, абсурд-унинг меваси. Мевани дарахтга қарши қўйиш керак эмас». Қизиғи шундаки, мунаққид айтиши шу мақоласида ўзбек модерн адабиёти мавжудлиги, у ўзбекона модерн эканлигини таъкидлаб туриб, ўзбек абсурд адабиёти йўқ нарса, дейди: «Модернизмнинг ўзбекона кўриниши бўлиши мумкин. Лекин абсурднинг ўзбекчаси бўлмайди». Модернизмни таъбир жоиз бўлса, дарахт десак, абсурд унинг шохидир. Қандок қилиб ўзбек адабиётида улардан биттаси бор-у, иккинчиси йўқ, дейиш мумкин. Афсуски, мақоладаги бу каби фикрлар мантиқан асосланмай айтилгани боис: изоҳгалаб бўлиб қолган.

Модернизм адабиётига психоанализнинг таъсири ва айтиши пайтда, психоаналитикларнинг нафақат модернистик асарлар, балки умуман бадий асарларни ўз тадқиқотларида муайян илмий ҳулосаларини далиллаш учун аниқ аргументлар сифатида келтирганлари ушбу соҳаларнинг ўзаро боғлиқлигидан ва бири иккинчисига узвий алоқадорлиги идан далолат беради. Бу жиҳатлар Узоқ Жўрақуловнинг «Миф ва ижодий жараён», «Психоанализ ва бадий ижод»²⁵ мақолаларида тилга олинган.

Таъкидлаш жоизки, психоанализ ва бадий ижод жараён билан боғлиқ масалалар ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида нисбатан янги тадқиқот соҳасига мансуб. Шунга қарамай, У.Жўрақулов мазкур мавзуларни моҳиятига бориб, ҳар бир тушунча, илмий истилоҳларни ўз ўрнида ва ўз маъносида қўллаб фикр юритади.

Модернизм оқимларининг пайдо бўлиши сабаблари изоҳларкан, у «абсурд ва экзистенциализм фалсафасининг газак олиши» дегани жакон уруши

²⁵ Жўрақулов У. «Худудсиз жилва», илмий-адабий мақолалар -Т.: «Фан» нашриёти, 2006.

билан боғлиқ», деб ҳисоблайди. Шунини айтиш жоизки, тадқиқотчи айтган «икки жаҳон уруши» модернизм адабиётини юзага келтирган ташки омиллاردан бири, холос. Бу адабиётнинг пайдо бўлишига ғарб фалсафасида, санъатида, адабиётида, бадий тафаккурда тубдан янгиланишга бўлган зарурат ҳамда бадий-эстетик эҳтиёжлар ҳам омил бўлганини назардан кочирмаслик керак.

«Хаос ва космос» тушунчалари шарҳи орқали модернизм оқимида хос хусусиятлар ҳақида фикр юритаркан, У.Журакулов шундай ёзади: «Оқорида модернизм адабиётини сўз бўронига мутлоқ эрк беришга уринувчи оқим, дея таърифладик. Энди ушбу таърифни янада ривожлантириб, модернизм хаотик сўз оламини айнан акс эттиришга жаҳд қилган оқим, дейишдан кўркмаймиз». Назаримизда, муаллифнинг ўзига ўзи «кўркмаймиз» дейишида кўпроқ иккиланиш борлигини илғаш қийин эмас. Зеро, У.Журакуловнинг модернизмни «хаос ҳукмидаги ижод жараёнининг айнан ўзи», дея баҳолаши бирёклама хулосадир. Айни масалада эса, академик Д.В.Затонскийнинг фикри шундай: «Айримлар ўзларича Оламни ҳали Апокалипсислар охирига етмаган, Космос сифатига кириб улгурмаган, яъни ҳали қандайдир ўзгача тартиблар бўйича мавжуд бўлиб турган макон деб, бошқалар эса ҳеч қандай қоидалар амал қилмайдиган Хаос кўринишида тасаввур этишга мойил. Модернизмнинг, гоҳида, ўзининг Жаннат ҳақидаги тасаввурини беришга уринганида, «космик» бўлиб кўринишини, гоҳида ўзи яратган Утопияси барбод бўла бошлаганда эса «хаотик» бўлишини таъкидларкан, «Посмодернистик дунёкараш бир пайтнинг ўзида ҳам «космик», ҳам «хаотик». Жеймс Жойс бу борада ҳатто «хаокосмос» деган ғалати сўз уйлаб топган. Бу сўз сўлам қурилишини қандайдир абсурд сифатида ифодалайди»²⁶.

Бизнинг назаримизда ҳам, модернистик асарларни, бундай асарлар матнини, У.Журакулов тўғри таъкидлагандек, улар «бетартиб ҳаракат ва сўз тизимларида намоён бўладими» ёки «зохирий тартиб, шакл ва мазмундорликда намоён этилган» бўладими, бундан қатъий назар, мутлақо

²⁶ Затонский Д.В. «Модернизм и постмодернизм», Из-во Фолно Аст 2000. С. 253.

хаотик талқинга мансуб, «ботинида хаотик мазмун я ширинган космик шакл куруниши»дангина иборат, деб бўлмайди.

У.Журакулов «Психоанализ ва бадий ижод» мақоласида психоанализнинг шаклланиш принциплари, моҳияти ва методологик ўзига хосликлари ҳақида муайян тасаввур беради, психоанализ ва адабиёт ўртасидаги боғлиқ жиҳатларга тўхталиб, мазкур соҳаларнинг ҳар иккаласи учун «ягона талқин объекти-бу инсон» эканини қайд этади. Мақолада психоанализ назарий адабиётшуносликнинг бир таркибий қисми экани, умуман, адабиёт психоанализга нисбатан ҳам объект, ҳам субъект вазифасини бажариши З.Фрейднинг «Кундалик ҳаёт психопатологияси», «Достоевский ва падаркушлик», «Чечанлик ва унинг онгсизлик муносабати» тадқиқотлари таҳлили ва талқини орқали батафсил далиллаб берилади.

Дарҳақиқат, психоанализ, умуман эса, Фрейд назариясининг модернизм адабиётига таъсири масаласида жуда кўп тадқиқотлар яратилгани маълум. «Модернизм қомуси» дея таърифланган Ж.Жойснинг «Улисс» асарида тадқиқотчилар ёзувчининг Фрейд «изидан бориб» қахрамонлари онг остини таҳлил этганини, Фрейдча рецептлар орқали уларнинг фобия ва комплексларини очиб қурсатганини айтишган. Ж.Жойснинг ўзи эса бундай талқинларни тан олмаган, психоанализ методларини инкор этган. Шунга карамай, «унинг прозасида, шубҳасиз, психоаналитик йўналиш билан боғлиқлик кузатилади,-деб ёзади С.С.Хоружий.-Асосий боғлиқлик оддий: Жойс ҳам, психоаналитиклар ҳам онг фаолиятига, олдинги давр адабиётидагидан кўра, синчковрок, микроскоп аниқлигида кириб боришга уринишган; бу вазифани адо этишда Жойс Фрейд ёки Юнг изидан бормади, балки мустақил ёндашади»²⁷.

Психоанализ санъат ва адабиёт билан узвий алоқадаги илмий соҳа сифатида XX асрда ўзининг тўла шаклланиш босқичига эришди, У.Журакулов тўғри таъкидлаганидек, «адабиётшуносликнинг бир тадқиқ

²⁷ Хоружий С.С. «Улисс» в русском зеркале / Жойс Ж. «Улисс» романи 111-томида. //Москва, «Знаменитая книга». 1994. С 409.

усули уларок, унинг таркибий қисмига айланади». Бунинг ўзбек адабиётшунослигидаги илк тасдиғи айти У.Журақуловнинг биз юқорида тилга олган мақолаларидир. Гарчи уларда мазкур тадқиқот усулининг пайдо бўлишига туртки берган назарий маъбалар, уларнинг моҳияти, самаралари ҳақида умумий тарзда маълумот берилган, бу усулда яратилган ўзбек адабиёти намуналари тадқиқ этилмаган бўлса-да, дастлабки уриниш сифатида эътиборга лойиқ.

Айти шундай ҳаракатлар бугунги кунда ўзбек танқидчилигининг методологияси бойиб, ранг-баранлик касб этаётганидан, тубдан янгиланаётганидан далолат беради.

2009 йил

АДАБИЙ ТАҢҚИДДА МОДЕРН АСАР ТАЛҚИНИ

XX асрнинг бошларидаёқ жаҳон адабиётида рўй бера бошлаган туб ўзгаришлар, хусусан, модернизм адабиётининг турли-туман оқимларининг юзага келиши бадиий асар таҳлили ва талқинига ёндашишнинг ноанъанавий, янги усулларига эҳтиёж туғдирди. Асарда тасвирланган воқеаларнинг қай даражада ҳаётийлиги, қаҳрамонлар характери, улар тушган ҳолат ва вазиятлар нечоғли табиийлигини таҳлил қилишда «анъанавий ёндашувлардан бир қадар ортга чекинилди. «Афтидан, XX асрда Фарбда адабий танқид адабиётнинг адабийлиги сирларини очишдан бошқа» нарсага бу қадар катта эҳтиш-истак билан киришган эмас. Бунда адабий танқид ўтган асрлардаги танқидчиликдан ўзининг афзаллигини кўради»²⁸, дей ёзади бу ҳақда рус адабиётшуноси М.Эпштейн. Бу «янги танқид» назаридан ўтган асрлар адабий танқидчилиги тарих, психология, сиёсат ва ҳоказолар билан шуғулланган. Хусусан, маърифатпарварлик даври танқиди-жамоатчилик фикр-мулоҳазаларини ақс эттирган бўлса, романтик танқид ижодкор шахсининг

²⁸ Эпштейн М. Парадоксы новизны.-М.: «Советский писатель», 1988. С.83.

реаллигини, реализм даври танқиди эса, бадиий асарда тасвирланган тарихий давр, характерлар ва воқеа-ҳодисаларнинг ҳаётий реалликка қанчалик мувофиқлигини кузатган.

«Янги танқид» намоёндалари эса бадиий асар таҳлил ида матннинг ўзи билан иш қўриш оқибатида адабиётдан матнни ажратиб қолди, яъни адабий танқиднинг таҳлил доираси, фаолият қўламини торайтирди. Айни пайтда, бадиий асар таҳлилида матннинг ўзи билан қаноатланиш натижасида бадиий маҳорат, поэтика масалаларида тадқиқотнинг янги, теран таҳлил усулларини ҳам тақдим этди.

Адабий танқиднинг модернизм адабиётига муносабатида поэтика етакчи масалага айланди. Бунинг энг муҳим сабабларидан бири модернистик асар матни билан боғлиқ. Модернистик асарнинг янгилиги, аввало, унинг матнида намоён бўлади.

Италиялик атоқли адиб, маданият тарихи, семиотика бўйича йирик олим Умберто Эко «Жойс поэтикалари»²⁹ номли йирик тадқиқотида модернизм адабиётининг «отаси» - Ж.Жойс поэтикасини таҳлил қиларкан, бу масалага бир неча нуктадан ёндашади. Жумладан, олим адибнинг таржимаи ҳоли, ёшлигида олган таълими, атроф-муҳитнинг таъсири; олган диний таълимнинг моҳияти, ундан Ж.Жойснинг юз ўгириш сабаблари, илк асари «Навқирон санъаткор сийрати»да бу ҳолат ва масалаларнинг қаҳрамон позициясидан туриб муҳокама қилиниши-барча-барчасини эътиборда тутати. Китобнинг «Дастлабки Жойс» деб номланган бобида биз ёзувчининг бадиий-эстетик концепцияси қай тарзда шаклланганини тўла-тўқис кузатамиз. Кейинги бобларда Ж.Жойснинг «Улисс» ва «Феннеган маъракалари» романлари поэтикаси, ёзувчининг тилини «қандай бузгани» ва «оламнинг янгича шаклини» қай тариқа барпо этгани, яъни ўзигача бўлган поэтик анъаналарни барбод этиб, янгича «хаос имкониятлари»ни кашф этгани кўрсатиб берилади.

²⁹ У.Эко. Поэтики Джойса. Санкт-Петербург, symposium. 2006.

Жаҳон адабиёт илмида амалга оширилган тадқиқотлар ва тўпланган бой тажрибалар нуқтан назардан қаралганда, ўзбек адабий танқидчилигида модерн асарларни илмий таҳлил ва тадқиқ этиш жараёни ҳали ўзининг шаклланиш босқичида, дейиш мумкин. Бироқ шунга қарамай, адабий қараёнда кечаётган қизғин мунозаралар, амалга оширилаётган илмий тадқиқотлар ўзбек танқидчилиги ўз изланишлари доирасида жуда тез шаклланиб, ўзининг методологик тамойилларини янгилаб, адабиётдаги янги шакл ва услубларни замонавий танқид принциплари асосида таҳлил этаётир, дейишга асос беради.

Таъкидлаш жоизки, ўзбек модерн адабиёти ўтган асрнинг бошларидаёқ пайдо бўла бошлагани кейинги пайтларда амалга оширилган тадқиқотларда ҳар томонлама далилланаётир. Бу ўринда таниқли адабиётшунос Умарали Норматовнинг қуйидаги эътирофига эътиборни қарагамиз: «Социалистик реализм совет адабиётининг расмий методи деб эълон этилган, модернизмнинг ҳар қандай кўринишлари реакцион оким сифатида кескин рад этилган замонларда ҳам ё ихтиёрый, ёки беихтиёр ижодкор-онг ости шеvasи тарзида модернистик тамойиллар турли кўринишда давом этди»³⁰. Ҳамидулла Болтабоев эса «Фитрат ва жади́дчилик» номли китобида шундай ёзади: «Шеърят бир асрлик тажрибаси давомида «модерн» деб аталган ҳодисага ҳар қадамда дуч келди. Фақат истеъдодли шоирлар тажрибаси туфайлигина дастлаб «модерн» тарзида ўринлашган шеърый мушоҳада ва поэтик кўчимлар, урғуланган сўз ва метафорик тимсоллар йиллар ва ўн йиллар давомида устуворлик касб этиб, ижодий тажриба тарихига айлана борди»³¹.

Мазкур эътирофлар истиқлол йилларида баралла айтилаётгани ўзбек танқидчилигида янги назарий тамойилларни қарор топтиришга интилишлар қизғин паллага кирганидан далолат беради. Модернизм йўналишига мансуб бадиий ижод намуналарига муносабатда, ўтган асрнинг охириги ўн йиллигида, танқидчиликда, асосан, шоир ва ёзувчиларнинг маҳорати масаласи етакчи

³⁰ Норматов У Болтабоев Х. «Янги назарий тамойиллар», «Жаҳон адабиети» журнали, 2008 йил, март ойи сони, 155 бет.

³¹ Болтабоев Х. «Фитрат ва жади́дчилик», Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, -Т.: 2007. 95-96 бетлар.

мавзу бўлиб майдонга чиқди. Зеро, айнан модернизм адабиётига хос рамзийлик, мажозийлик, қолиплардан қочиш, шеърни янги образ ва тасвир усуллари билан бойитиш бу даврга келиб ўзбек адабиётида ижодкор маҳоратининг етакчи мезонлари санала бошланди.

Истиклол даври танқидчилигида бу жараённинг илк акс-садоларини мунаққидлар Раҳимжон Раҳматнинг «Жаннат соғинчи»³² ва Ботирхон Акрамнинг «Рухият мусаввири»³³ мақолаларида қўзатамиз. Бир қарашда ҳар иккала мақола ҳам атоқли шоир Рауф Парфининг маҳоратини очиб беришга бағишлангандек туюлади. Бироқ жиддий эътибор қаратилганда, бу мақолаларнинг мавзу қулами кенглиги-улар поэтик маҳорат, янги ўзбек шеъриятида янгиланиш жараёнлари ҳақида экани аён бўлади. Хусусан, Р. Раҳмат мақоласининг бошидаёқ мунаққиднинг шеърга муносабати одатдагидан бошқачалигини уқамиз: «Ижтимоий ҳақиқатни тиклаш учун урта кўчада жиззакилик қилиш ярамайди шеърятга», «шеърятда инсон юрагининг сир-асрори акс этади», деб ёзади. Дарҳақиқат, мақоладаги шеърга ноанъанавий ёндашув, шеърни-санъат, шоирни-санъаткор, деб тушуниш ва шеърни ана шу мезонлар асосида баҳолаш, талқин этиш шеърятни янгича тушунишга интилиш, уни янги услубларда кашф этишга уриниш янгиланаётган илмий тафаккурдан далолатдир.

Мунаққид шоир поэтик санъатини «оҳанг, мазмун ва манзаранинг мукамал уйғунлиги»да кўради. Хусусан, шеъралардаги оҳанг ҳақида сўз юритаркан, оҳангдан маъно уқиш зарурлигини, оҳанг сўзлар жаранги эмаслиги, балки шеър оҳанги дейилганда айнан ички ботиний оҳангни тушуниш лозимлигини таъкидлайди. Бу каби уқтирув ва талаблар ўзбек шеъриятида юз кўрсата бошлаган модерн адабиётига хос хусусиятларни англаш ва тушуниш учун зарур эди.

Ботирхон Акрамов «Рухият мусаввири» мақоласида Рауф Парфининг санъаткор шоир сифатидаги ижодий стихиясини унинг шеърларидаги

³² Раҳмат Р. «Жаннат соғинчи» // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1993. 30 июл, 31 сон.

³³ Акрамов Б. «Рухият мусаввири» // «Шарк юлдузи», 1994 йил, 1-2 сонлар.

«фавкулудда символика, хайратбахш метофоризмлар (бу-шеърий умумлаштириш учун характерли усул)»да кўради, шоирнинг «васфгўйлик мухитида ҳам ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан хайикмай», баъзан умидсиз-мунгли оҳангда булса-да «исёнкор руҳ»да қалам тебратганини таъкидлайди. «Алалхусус, шоир ва шеърийт учун хуррият, ватан, миллат ғоялари тақазо этган курашчан ижтимоий дард асосий мақсад, асл матлаб эмас», деб ёзади Б.Акрамов. Айни эътирофда шўро даври танқидчилигига хос булган етакчи принцип - «ижтимоий дард»нинг рад этилишини кўрамир.

Кўринадики, истиқлол даврининг дастлабки йилларидаёқ ўзбек танқидчилиги бадий адабиётнинг шўро даврида расм булган етакчи методологик тамойили-«ижтимоий мазмун»ига урғу беришдан воз кечган, бадий асарни, биринчи галда, санъат асари сифатида тадқиқ ва таҳлил қилишга киришган.

Поэтик маҳорат масалалари филология фанлари доктори Нуъмон Раҳимжоновнинг «Мустақиллик даври ўзбек шеърияти» номли тадқиқотидаги бир қатор мақолаларда ҳам таҳлил этилган. Китобдаги «Иймон асири (Рауф Парфи шеърияти ва моҳиятига бир назар)», «Бадий дид ва эстетик савия» мақолаларида Рауф Парфи шеъриятининг ўзига хос поэтик кирраларини таҳлил қиларкан, мунаққид истиқлол даври ўзбек шеъриятининг янгилиниш тамойилларига янгича таҳлилий мезонлар билан ёндашади: «Рауф Парфи XX аср ўзбек поэзиясида фикр билан кечинманинг синтезини бадий санъат даражасига кўтарган соф туйғунинг табиий оқимини, қабарик мажозий ифодасини омухталаштирган бестакрор услуб яратди. Бу–XX аср ўрталаридан эътиборан XXI аср ўзбек шеърияти тараққиётида алоҳида йўналиш қасб этди. Мустақил бадий идрок ва ифода маданияти сифатида шаклланди»³⁴. Н. Раҳимжонов шоир эстетик тамойилларини белгиларкан, унинг шеъриятидаги ростгўйлик моҳияти турли хил рамзий образлар, поэтик тимсоллар, метафорик бирикмалар орқали ифодаланлигини, бадий сўзнинг маърифий-эстетик қиммати руҳни покловчи ижтимоий-фалсафий категориялар

³⁴ Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърияти. Т.: «Фан». 2007 96-бет.

даражасигача кутарганлигини «Дилимда бир суз бор эди» сатри билан бошланувчи шеърни тахлили орқали асослаб беради.

Адабий танқид фаолиятининг поэтик маҳорат масаласига бағишланган бу каби изланишларида, хусусан, ўзбек модерн шеърининг масалалари кизгин муҳокама этилган баҳс-мунозараларда, давра суҳбатларида янгиланаётган бадий тафаккурнинг етакчи хусусиятларини намойиш этиш асосий тамойилга айлана борганини кузатиш мумкин. Жумладан, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида эълон қилинган «Ёшлар шеърининг таҳлил ва талқинлар»³⁵ сарлавҳали давра суҳбати фикримизга далил бўла олади. Давра суҳбатида иштирок этишган адабиётшунослар И. Ҳаққул, И. Курбонбоев, Ш. Субҳонов, шоирлар Б. Рузимухаммад, Р. Мусурмон, С. Оллаёр янгиланаётган ўзбек шеърининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида ўзларининг аниқ нуқтаи назарларини билдиришди. Хусусан, И. Ҳаққул адабиётдаги, жумладан, шеърининг янгиланиш «кучли шахс» билан, яъни «руҳий имкониятлари жуда кенг» бўлган ижодкор шахси билан боғлиқ, деб қарайди ва «шеърининг асосий нарса руҳий аниқлиги» эканлигини алоҳида таъкидлайди. Мунаққид кучли ижодкор шахсиятига урғу бераркан, ҳақиқий истеъдодларгина бадий юксак асарлар яратиши, пировард натижада адабиётни янгилashi мумкин, деб ҳисоблайди.

Дарҳақиқат, XX аср француз поэзияси таҳлили ва талқинига бағишланган фундаментал тадқиқотида рус олимаси Т. В. Балашова шундай ёзади: «Санъатнинг асосий тенденциялари алоҳида мактаблар билан эмас, балки йирик ижодкор индивидуаллар томонидан белгиланади. Шу боис, Поль Валери (1871-1945), Пол Клодель (1868-1954), Шарль Пегги (1873-1914) сингари суз усталарининг ижодисиз XX аср поэзиясининг турли-туман овозини эшитиб бўлмайди»³⁶.

Давра суҳбатида кейинги йилларда ёшлар шеърининг фалсафий-интеллектуал оҳанг (И. Курбонбоев), инсонга нафақат ижтимоий мавжудот,

³⁵ Ёшлар шеърининг таҳлил ва талқинлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2001. 21 сентябр. 39 сон.

³⁶ Балашова Т. В. «Французская поэзия XX века». –М.: «Наука». 1982. С.17-18

балки илохий ҳилкат сифатида ёндашиш кучайганлиги, Ғарб ва Шарқ шеъриятининг бадий воситаларини ўзида акс эттираётгани, уларни миллий маданиятимизга уйғунлаштираётгани (Ш.Субҳонов) таъкидланди. Шунингдек, ёшлар шеъриятида буй кўрсатаётган шаклий изланишлар, адабий таъсир, тақлид, модерн шеъриятидаги ўзига хослик масалалари ҳақида муҳим фикр-мулоҳазалар ўртага ташланди. «Айб шаклда эмас, маҳоратсизликда. Рамзни билмаган, рангларни, сўзнинг бўёқларини фарқлай олмайдиган ижодкор ҳеч қа чон янги шеър ёза олмайди» (Р.Мусурмон).

Модерн йўналишидаги бадий асарлар таҳлили ва талқинига дадил киришган танқидчилар мазкур асарларнинг поэтикаси, мазмун-мундарижаси таҳлилига бағишланган кўплаб мақолалари, илмий тадқиқотларида бадий сўзнинг тажрибаларда синаб кўрилмаган имкониятлари очилаётганини далиллаб кўрсатиб бердилар. Жумладан, тадқиқотчи Н.Маматқулованинг «Замонавий шеърятда лирик фожелик»³⁷ сарлавҳали мақоласида модернчи шоирлар Фахриёр ва Икром Отамуроднинг «Мучал ёши», «Ёбондаги ёлғиз дарахт» дostonларида лирик қаҳрамонларнинг қалб эврилишлари, рухиятларидаги тугёнлар тасвирини шеъриятимизда янги ходиса сифатида талқин этади. «Шеър дарддан тугилади», деган азалий қарашга таянган мунаққид «Мучал ёши» дostonи қаҳрамонини қийнаган дард-йўлсизлик азобидан тугилган «исмсиз савол»лар шахс фожеасини ифодалашни, ушбу фожеа эса унинг маънавияти ва рухиятига боғлиқлигини таъкидлайди. Ёзунги шеърятда лирик фожеликнинг ҳаётий, ростгўй талқинини танқидчи қуйидагича изоҳлайди: «Шоир ўз «сени» ва «олис келажак» манзилда адашиб юрган «у» ўртасидаги ҳақиқатни англаш учун йўл ахтаради. Бироқ улар иккиси ҳам «тахқирланган», бири «йўлсизлик» азобига маҳкум бўлса, иккинчиси эса йўли кўплигидан жони азобда. «Инсон шахси» фонида берилган ушбу тимсол дарвнинг умумий фожелигига ишорадир»³⁸.

³⁷ Маматқулова Н. Замонавий шеърятда лирик фожелик // «Шарқ юлдузи». 2003. 3 сон.

³⁸ Уша манба, 153-бет.

Н.Маматкулова ушбу дostonларнинг бадиияти ҳам уларнинг модерн йўналишига мансублигини кўрсатишини таъкидлаб, уларда қаҳрамонларнинг рухий ҳолатлари тасвири етакчилик қилишини фикрига далил сифатида келтиради. Экзистенциализм оқимига хос бўлган, инсоннинг жамиятдан, атроф-муҳитдан бегоналашуви тенденцияси ҳар иккала дostonда-бирида шоир руҳиятидаги ёлғизлик талқинида, иккинчисида ёбондаги ёлғиз дарахт тимсолида акс этганини тўғри шарҳлайди.

Кўринадики, мунаққид шеърятдаги янгича оҳанг, янгича поэтик талқинларга аллақандай олдиндан тайин этилган тамойиллар билан ёндашаётгани йўқ. Балки муносиб тарзда, маҳорат билан акс эттирилган реал воқелик-ҳаётий дард-изтиробнинг бадиий ифодасидан келиб чиқиб ҳукм юритади. Айни шу жиҳат тубдан янгиланаётган бугунги адабий танқиднинг етакчи тамойилини кўрсатади.

Ўзбек адабий танқидчилиги фаолиятида модерн йўналишидаги бадиий асарларга муносабатда яқдиллик йўқ ва бу табиийдир. Зеро, ҳар қандай адабий янгилик, бадиий тажрибалар қисқа муддатда бирдек бадиий мукамаллик касб этиши мумкин эмас. Шу маънода, адабиётшунос Эргаш Очилловнинг «Сиз шеър айтасизму ё одам кўрkitасиз?...»³⁹ сарлавҳали мақоласи ва унга билдирилган муносабатлар танқидчиликда кечаётган изчил янгиланишлар жараёнининг характерли жиҳатларини намоён этди. Мазкур мақолада модерн йўналишида ижод қиладиган бир гуруҳ ёш шоирлар шеърларида сўз танлаш масаласи ҳақида фикр юритилади. Жумладан, танқидчи ёшлар шеърятда «ўз қонини ичиб, суяқларини майдалаётган», «ўз ёғида ўзини қовуриб тановул қиладиган», «барча қовурга ва умуртқаларини синдириб, ошиқ-мошиғи билан бўйнига осиб олган» лирик қаҳрамон ҳолатларини акс эттирувчи ташбеҳлар, ғайриодатий ибора ва образли ўхшатмалардан мисол келтирилиб, шеърятда бадиий сўз, образли ифода поэтик нафислик, гўзаллик рамзига айланиши зарурлигини таъкидлайди. Шеърда қўлланилган образли ифода ёрқин бўлишидан ташқари, поэтик

³⁹Очиллов Э. «Сиз шеър айтасизму ё одам кўрkitасиз?» // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 2004. 17 сентябр

балки илохий ҳилкат сифатида ёндашиш кучайганлиги, Ғарб ва Шарк шеъриятининг бадий воситаларини ўзида акс эттираётгани, уларни миллий маданиятимизга уйғунлаштираётгани (Ш.Субҳонов) таъкидланди. Шунингдек, ёшлар шеъриятида бўй кўрсатаётган шаклий изланишлар, адабий таъсир, тақлид, модерн шеъриятидаги ўзига хослик масалалари ҳақида муҳим фикр-мулоҳазалар ўртага гашланди. «Айб шаклда эмас, маҳоратсизликда. Рамзни билмаган, рангларни, сўзнинг бўёқларини фарқлай олмайдиган ижодкор ҳеч қа чон янги шеър ёза олмайди» (Р.Мусурмон).

Модерн йўналишидаги бадий асарлар таҳлили ва талқинига дадил киришган танқидчилар мазкур асарларнинг поэтикаси, мазмун-мундарижаси таҳлиliga бағишланган кўплаб мақолалари, илмий тадқиқотларида бадий сўзнинг тажрибаларда синаб кўрилмаган имкониятлари очилаётганини далиллаб кўрсатиб бердилар. Жумладан, тадқиқотчи Н.Маматкулованинг «Замонавий шеърятда лирик фожелик»³⁷ сарлавҳали мақоласида модернчи шоирлар Фахриёр ва Икром Огамуроднинг «Мучал ёши», «Ёбондаги ёлғиз дарахт» дostonларида лирик қаҳрамонларнинг қалб эврилишлари, руҳиятларидаги тугёнлар тасвирини шеърятимизда янги ҳодиса сифатида талқин этади. «Шеър дарддан туғилади», деган азалий карашга таянган мунаққид «Мучал ёши» дostonи қаҳрамонини кийнаган дард-йўлсизлик азобидан туғилган «исмсиз савол»лар шахс фожесини ифодалашни, ушбу фожеа эса унинг маънавияти ва руҳиятига боғлиқлигини таъкидлайди. Бугунги шеърятда лирик фожеликнинг ҳаётий, ростгўй талқинини танқидчи куйидагича изоҳла йди: «Шоир уз «сени» ва «олис келажак» манзилда адашиб юрган «у» ўртасидаги ҳақиқатни англаш учун йўл ахтаради. Бирок улар иккиси ҳам «тахқирланган», бири «йўлсизлик» азобига маҳкум бўлса, иккинчиси эса йўли кўплигидан жони азобда. «Инсон шахси» фонида берилган ушбу тўмсол даврининг умумий фожелигига ишоради»³⁸.

³⁷ Маматкулова Н. Замонавий шеърятда лирик фожелик // «Шарк юлдузи». 2003. 3 сон.

³⁸ Уша манба, 153-бет.

Н.Маматқулова ушбу дostonларнинг бадиияти ҳам уларнинг модерн йўналишига мансублигини кўрсатишини таъкидлаб, уларда қаҳрамонларнинг рухий ҳолатлари тасвири етакчилик қилишини фикрига далил сифатида келтиради. Экзистенциализм оқимига хос бўлган, инсоннинг жамиятдан, атроф-муҳитдан бегоналашуви тенденцияси ҳар иккала дostonда-бирида шoir руҳиятидаги ёлғизлик талқинида, иккинчисида ёбондаги ёлғиз дарахт тимсолида акс этганини тўғри шарҳлайди.

Кўринадики, мунаққид шеъриятдаги янгича оҳанг, янгича поэтик талқинларга аллақандай олдиндан тайин этилган тамойиллар билан ёндашаётгани йўқ. Балки муносиб тарзда, маҳорат билан акс эттирилган реал воқелик-ҳаётий дard-изтиробнинг бадиий ифодасидан келиб чиқиб ҳукм юритади. Айни шу жиҳат тубдан янгиланаётган бугунги адабий танқиднинг етакчи тамойилини кўрсатади.

Ўзбек адабий танқидчилиги фаолиятида модерн йўналишидаги бадиий асарларга муносабатда яқдиллик йўқ ва бу табиийдир. Зеро, ҳар қандай адабий янгилик, бадиий тажрибалар қиска муддатда бирдек бадиий мукамаллик касб этиши мумкин эмас. Шу маънода, адабиётшунос Эргаш Очилловнинг «Сиз шеър айтасизму ё одам кўрқитасиз?...»³⁹ сарлавҳали мақоласи ва унга билдирилган муносабатлар танқидчиликда кечаётган изчил янгилинишлар жараёнининг характерли жиҳатларини намоён этди. Мазкур мақолада модерн йўналишида ижод қиладиган бир гуруҳ ёш шoirлар шеърларида сўз танлаш масаласи ҳақида фикр юритилади. Жумладан, танқидчи ёшлар шеъриятда «Ўз қонини ичиб, суяқларини майдалаётган», «Ўз ёғида ўзини қовуриб тановул қиладиган», «барча қовурга ва умуртқаларини синдириб, ошиқ-мошиғи билан бўйнига осиб олган» лирик қаҳрамон ҳолатларини акс эттирувчи ташбеҳлар, ғайриодатий ибора ва образли ўхшатмалардан мисол келтирилиб, шеъриятда бадиий сўз, образли ифода поэтик нафислик, гўзаллик рамзига айланиши зарурлигини таъкидлайди. Шеърда қўлланилган образли ифода ёрқин бўлишидан ташқари, поэтик

³⁹ Очиллов Э. «Сиз шеър айтасизму ё одам кўрқитасиз?» // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 2004. 17 сентябр

миллий шеърятимиз кифасини ўзгартиргани, бу ўзгаришнинг ўзига хос хусусиятлари, модерн шеърятнинг бадииятини таъмин этган омилларга асосий эътиборни қаратади. Тадқиқотчи модернизмнинг реализмдан фарқли жиҳатини тўғри белгилайди ва уни қуйидагича содда, бироқ аниқ ифодалайди: «Модернизм ижодкордан ҳаётни аслидай эмас, кўрганидай, ҳис қилганидай, тасаввур этганидай қабул қилишни талаб этади. Шу боис ҳам, мутлақ дунё ўзи ўткинчи бўлган инсон туйғуларидан келиб чиққан ҳолда нисбий тарзда тасвирланади»⁴².

Бу каби тадқиқотлар бугунги ўзбек танқидчилигида тубдан янгиланиб, шаклланиб келаётган тамойилларни ўзида акс эттирган: биринчидан, бугунги танқидчилик анъанавий, олдиндан белгиланган ғоявий, бадиий-эстетик қўлиплардаги йўл-йўриқ, кўрсатмалардан мутлақо холи ҳолда адабиётдаги ўзгариш ва янгиланишларга холис ёндашиш, уларни объектив баҳолаш ва талқин этиш қўникмасига эга бўлиб бормоқда; иккинчидан, модерн адабиётга муносабатда бу йўналишдаги жаҳон адабий-эстетик тафаккурдан яхши хабардор; учинчидан, модерн адабиёти намуналаридаги миллий хусусиятлар, ўзбек модерн адабиёти тарихи ва бугунги изланишларнинг натижаларини тўғри талқин этиш ва баҳолашга қодир. Танқидчиликда тобора такомиллашиб бораётган мазкур тамойиллар ўзбек адабиётидаги ютуқларни жаҳон адабиёти контекстида таҳлил этишдек мураккаб ва масъулиятли вазифани майдонга солиб чиқаётганидан, танқидчилигимизнинг фаолият қўлами кенгайиб бораётганидан далолатдир.

2009 йил

БАДИЙ ТАФАККУРДАГИ ЭВРИЛИШЛАР

Адабий жараёндаги ҳар қандай янгилиниш, бадиий кашфиётлар, янгича бадиий-эстетик воқеа-ходисалар илмий тафаккурда у ёки бу тарзда акс-садо беради, ўз ифодасини топади. Бадиий тафаккурдаги эврилишу янгилинишлар адабиёт илми олдига янги-янги илмий ғояларнинг қуйилишига, янги-янги истилоҳлар ва тушунчаларнинг истеъмомга киритилишига олиб келди ва бу табиий жараён.

Шу боис, истиқлол даври танқидчилигида «онг оқими», «модернизм», «постмодернизм», «абсурдизм», «фрейдизм», «экзистенциализм» сингари истилоҳларнинг фаол қўлланила бошлаши танқид илми методологик гамойилларнинг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Мазкур атамаларнинг тушунча сифатида адабий танқиддан муқим ўрин эгаллаши, актив қўлланиши, таҳлил ва талқин жараёнида фаол ишлатилиши, танқиднинг фалсафий методологиясини яратишга замин тайёрлаётганлигидан далолат беради. Бу жиҳатдан адабий танқиддаги «модернизм» тушунчаси талқини характерлидир.

«Модернизм» тушунчаси замонавий ўзбек адабий танқидчилигида қўллана бошлаганига қўп бўлгани йўқ. Аслида, бу тушунча бир асрдан ортиқ вақт мобайнида жаҳон адабиётшунослигида фаол ишлатилиб келинаётир ҳамда унинг турли-туман талқинлари, шарҳ ва изоҳлари мавжуд. Бирок муस्ताқилликкача бўлган ўзбек танқидчилигида «модернизм» тушунчасига муносабат билдириб ёзилган мақолани ёки бу оқимнинг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ этилган илмий ишларни учратмаймиз. Албатта, бу ҳолатнинг туб сабаблари бор. Истиқлолгача бўлган ўзбек танқидчилигида «руҳсат этилмаган мавзулар»га ёндашиш ҳолати деярли кузатилмайди. Шуру даври рус адабиётшунослигида эса, дастлаб кескин танқидий ёндашув билан тилга олинган «модернизм» атамасини кейинчалик бир қадар ҳолис эътироф этишга, шарҳлашга мойиллик пайдо бўлди. «Модернизм» дастлаб «чириб бораётган «империализм»нинг тушкун, ланқирозга юз тутган» ҳаёт тарзини оклаш мақсадида олдинга сурилган, буржуа адабиёти ва санъатида туб

янгиликниш юз бераётганини даъво қилиб чиқаётганларнинг иддаоси сифатида талқин этилди. Кейинчалик, 70-80-йилларда «модернизм»га муносабат, гарчи танқидий рух, «партиявий принциплар» сақланган бўлса-да, бир мунча ижобий томонга ўзгарганини кузатиш мумкин. Хусусан, таникли олим Д.Затонский «Бизнинг давримизда» номли китобида шундай ёзган эди:

«Ҳа, модернизм буржуача, бироқ бу, албатта, мутлоқа бошқа, энг янги капитализмни ҳимоя қилувчи адабиётдан кўра хийла кенг ва нисбатан чегараланган мазмундаги буржуача модернизм. Модернизм шу маънода буржуачаки, у буржуазия билан тарихий тақдирини баҳам кўради ва унинг маънавий инқиёзи ҳамда таназзулининг тимсолий-тушқин шаклдаги ифодаси ҳисобланади. Ва шу нуқтаи назардан модернча йўлсизлик, модернча кўрқув, ҳатто бадий проекцияларнинг бузиб кўрсатилиши, айтиш жоизки, табиий, субъектив, ҳаққонийдир... шу билан, афтидан, йирик модернчи «сузвичилар асарлари, шубҳасиз, санъат, ҳатто юксак санъат намуналари экани англашилади»⁴³.

Назаримизда, шўро даврида «модернизм»га бўлган муносабатнинг, гарчи умумий тарзда бўлса-да, аниқ таърифини «Улисс» романини рус тилига таржима қилган мутаржималардан бири С.С.Хоружийнинг қуйидаги эътирофида кўраимиз: «Жойснинг СССРдаги тарихи (ижодий тарихи-Қ.К.) ўта хилма-хил уч даврга бўлинади: йигирманчи йиллар-тортишув даври; бу даврда китобхонларга айрим бир дастлабки хабарлар берилади; уттизинчи йиллар- мафкуравий давр; бу даврда Жойс пролетар судига тортилади ва унга жиний ҳукм эълон қилинади; олтинчинчи йиллардан токи тоталитаризм кулагунча бўлган давр-бюрократик давр; бу даврда Жойс «совет маданияти» департаментида лозим кўрилган даражада ҳисобда турди ва кимга лозим кўрилган бўлса, у ҳақида ўша ёзди, албатта, нима ёзиш кераклиги лозим кўрилган бўлса»⁴⁴.

⁴³ Затонский Д. В. «В наше время». - М: «Сов. писатель», 1979. С. 47-48.

⁴⁴ Хоружий С.С. «Улисс» в русском переводе («Улисс» рус кызгусида): - Джемс Джойс. 3-том. М: «Знаменитая Книга» 1994. С.567.

Машхур таржимон ва жойсшуноснинг ушбу эътирофи нафақат Ж.Жойсга, балки умуман модернизм адабиётига собиқ шуро тузуми мафкурасининг ута расмий ва кескин таъқиққа асосланган салбий муносабатини ифодалайди. Ушбу нуқтаи назар ҳам шуро даврида «модернизм» масаласи қай даражада танқидчилар учун қалтис мавзуга айлантирилганини тасдиқлайди.

Истиқлолгача бўлган ўзбек адабий танқидчилиги учун бу мавзу, ёзилмаган қонун-қоидаларга қўра, бегона, аниқроғи, таъқиқланган мавзу эди. Дарҳақиқат, айти шу инерциянинг бугун ҳам адабий жараёнда баъзан буй кўрсатиб тургани сир эмас. Филология фанлари доктори Ҳамидулла Болтабоевнинг адабиётшунос олим Умарали Норматов билан суҳбатда таъкидлаган ушбу фикрлари бунга тасдиқлайди: «Модерн» истилоҳи, мана, 110 йилдан бери ўз аҳамиятини йўқотмагани ҳаммага кундай аён. Бу ҳолатни кўриб туриб билмаслик нафақат адабиёт назариясини, балки янги ва гузал асарлар яратилишидек адабий жараён амалиётининг ҳам торайишига олиб келиши мумкин. Ўзининг ажойиб асарлари билан социализм инверциясини рад этган устоз адибларнинг модерн адабиётни хушламаслиги ҳақидаги ёзувларини ижоддаги самимият белгиси деб ҳисоблаб бўлмайди»⁴⁵.

Шубҳасиз, истиқлол берган имконият ўзбек танқидчилигининг йўлини очиб қўйди, эндиликда жаҳон адабий жараёнига уйғунлашув эмин-эркин амалга оша бошлади. Модернизм адабиётини, кенг маънода, XIX аср охири ва XX аср давомида жаҳон адабиёти сахнасида кечган бадий жараёнларни тушуниш ва тушунтиришга уриниш ўзбек адабий танқидчилигининг долзарб мавзуларидан бирига айланди. Чунончи, таниқли адабиётшунос олим Умарали Норматов истиқлолнинг илк йилларида эълон қилган «Умидбахш тамойиллар»⁴⁶ мақоласида ўзбек адабиётида инсонни табиий, сирли-сехрли мавжудот тарзида кўрсатувчи асарлар яратилаётганини, «инсон-ижтимоий

⁴⁵ Норматов У. Болтабоев Х. «Янги назарий тамойиллар», «Жаҳон адабиёти» 2008. 3 сон. 154-бет.

⁴⁶ Норматов У. «Умидбахш тамойиллар», «Шарқ юлдузи» Т: 1993. 10-11 сонлар

муносабатлар мажмуи», деган марксча сохта гоёнинг, адабиётни умумпролетар машинаси нинг бир винтчаси сифатида талқин этган ленинча мафкуранинг асосий тамойиллари уз таъсирини буткул йўқотганини таъкидлаб, Ўзбек танқидчилиги янги ўзгаришлар, янгиланишлар палласига кириб келаётгани, хусусан, «эксистенциализм», «абсурд» сингари модернизм адабиёти оқимларига холмс муносабат ўзбек танқидчилигидаги изланишлар умумжаҳон адабий жараёни билан уйғунлашаётганидан далолат беришини айтади.

Истиқлол даври танқидчилигининг такомил тадрижини кузатганда, дастлаб умумий талқинларга асосланилган мақолалардан ташқари, модернизм адабиётининг оқимлари, адабий-бадий усуллари, восита ва услублари билан боғлиқ айрим тушунчаларига изоҳ, шарҳ беришга интилишлар ҳам кузатилади. Хусусан, тадқиқотчи Тилаволди Жураевнинг «Онг оқими ва тасвирийлик» мавзудаги тадқиқотида модернизмнинг туб адабий усули-«онг оқими»нинг мазмун-моҳияти таҳлиliga эътибор қаратилган. Тадқиқотчи ўзбек ёзувчиларнинг асарларини «онг оқими» услубига мансуб намуналар сифатида олиб қарайди ва уларни ирланд адиби Ж. Жойснинг романлари билан қиёсан тадқиқ этади. Айтиш жоизки, мазкур иш ўзбек танқидчилигида қиёсий адабиётшуносликнинг яхши намуналаридандир.

Тадқиқотда Т.Жураев муайян илмий хулосаларга келганини таъкидлаш жоиз. Хусусан, у ички монологнинг тарихийлик, манتيкий изчиллик, адекватлик, сўзда жонли ҳаёт эффектини яратиш каби принципларини таъкидлайди⁴⁷. Бироқ қиёсий таҳлилга асосланган мазкур тадқиқотда, «онг оқими» услубига кенг тўхталганига қарамай, тадқиқотчининг модернизм адабиётига хос бўлган асосий тасвир принциплари, хусусан, жонли ҳаёт эффектини яратиш принципига доир кузатишлари кўпроқ ўзбек ёзувчилари асарлари таҳлили билан чекланиб қолган. «Онг оқими» усулидан кўзда тутилган асосий мақсад-жонли ҳаёт эффектини яратиш модернизм адабиётини, жумладан, Ж. Жойс асарларида қай тарика юзага келгани, бу

⁴⁷ Жураев Т.С. «Онг оқими ва тасвирийлик». Фил. фан. ном. дисс. автореферати, Т.: 1994. 17-19-бетлар.

усулнинг имкониятлари, берадиган бадий самараси, янгилиги нимадан иборатлиги очиб берилмаган.

Бугунга келиб модернизм адабиёти намуналари, хусусан, Ж.Жойс асарлари она тилимизга таржима қилиниб, ўзбек китобхонига етказилаётган бир пайтда «онг оқими» сингари атамаларни имкон қадар теранроқ шарҳлаб бериш лозим. Чунки «Улисс» каби ута мураккаб, санъаткорлик билан яратилган асарлар ўқувчилардан XX аср ғарб адабиётида пайдо бўлган ҳам шаклан, ҳам мазмунан янгича изланишлар, адабий тажрибалар моҳиятидан пухта хабардор бўлишни тақазо этадики, бу ўзбек танқидчилиги олдида турган долзарб вазифалар сирасидандир.

Чунончи, Жеймс Жойс «Навқирон санъаткорнинг сийраги»⁴⁸ романида қахрамони Стивен Дедалус ҳақида ҳикоя қилмайди, балки уни кўрсатади, қахрамоннинг ҳолатини, яъни у келган муайян тайёр ҳолатни эмас, балки шу ҳолатга келиш жараёнини тасвирлайди. Бунда ёзувчи учун айнан «онг оқими» услуби жуда қўл келган. Биз қахрамон билан рўй бераётган руҳий ҳолатларда бевосита иштирок этамиз, унинг ўзига, оиласига, яқинларига, ватанига, динига, қолаверса, бутун борлиққа муносабати, булар ҳақидаги ҳукм-хулосалари қай тарика юзага келганини кўриб турамыз. Бунга, яъни тирик, жонли ҳаёт эффектини яратишда Ж. Жойс қахрамони уй-хаёлида, руҳида, хотирасида кечган энг нозик, майда тафсилотларни изчил ифодалаш орқали эришади. Айни шу нозик, майда тафсилотлар қахрамоннинг онг оқимидан жуда моҳирлик билан «териб олиниб», улкан маҳорат билан баён этилади.

Т. Жўраев талқин этганидек, «онг оқими» «ички монолог» билан айнан бир нарса эмас. Классик реализмдаги «ички монолог»дан фарқли ўлароқ, «онг оқими» модернизм адабиёт намояналари, хусусан, Ж. Жойснинг бадий кашфиёти, дейиш мумкин. Бу усулнинг «Онг оқими ва тасвирийлик» номли тадқиқотда ўзбек ёзувчилари асарларида қай даражада, қандай савияда қўлланилгани бевосита Ж.Жойс асарларидаги самараларга

⁴⁸ Жойс Ж. «Навқирон санъаткорнинг сийраги» //Жаҳон адабиёти. 2007 3-4-сонлар. Отабой Аҳмад таржимаси.

изчил киёсланмагани, хусусан, «Улисс» асари таҳлилидан келиб чиқиб солиштирилмагани боис, «онг оқими»нинг ўзбек насридаги натижалари бир қадар ойдинлашмай қолган.

Шубҳасиз, тадқиқотда тилга олинган ўзбек ёзувчиларининг истеъдодини Ж.Жойс салоҳияти билан тенглаштириб бўлмайди. Шу маънода, тадқиқотда таҳлилга тортилган асарларда модернизм адабиёти эришган улкан ютуқлардан таъсирланишнинг самаралари билан бирга камчиликлари ҳам кўрсатилганда мақсадга мувофиқ булар эди.

Танқидчи Аҳмад Отабойнинг «Онг оқими»⁴⁹ сарлавҳали мақоласида айни классик реализмдаги «ички монолог» «онг оқими» эмаслигини, кейинги тушунча ҳам шаклан, ҳам мазмунан модернизм адабиётида кашф этилган янги услуб эканини, хусусан, «ички монолог» имкониятларидан (яъни реалистик прозада муваффақиятли қўлланилган воситалардан-Қ.Қ.) коникмаслик оқибатида ва фалсафа ҳамда психоаналитикадаги кашфиётлар таъсирида юзага келганини таъкидлайди.

А.Отабой модернизм адабиётида «онг оқими»нинг ўзига хос хусусиятларидан бири қаҳрамон ҳолатининг, унинг «...фикр қилишнинг муайян мақсадга, ғояга, дунёқарашга йўналтирилмаганлигида», деб ҳисоблайди. Бу фикр эътироз туғдиради: хўш, модомики, «онг оқими» воситасида тасвирланган ҳолат, ички нутқ бирор-бир мақсадга, ғояга, дунёқарашга йўналтирилмаган бўлса, унда бу услубни кашф этишга нима ҳожат бор эди? Эҳтимол, «онг оқими»нинг бирор мақсад ва ғояга йўналтирилмаганининг ўзида муайян мақсад, ғоя яширингандир?

Маълумки, жаҳон адабиётшунослигида бу каби модернча услуб, воситаларга кониқарли даражада шарҳ ва изоҳлар берилган. «Онг оқими»га оид тадқиқотларда модернизмга хос бу адабий усулнинг аҳамияти одам зотиغا хос иллатларни унинг онг остида кечадиган жараёнларни ишонарли тарзда ифодалаш, муаллифнинг «иштирокисиз», ташки таъсирлардан холи гарзда тасвирлашда экани айтилиб, моҳиятан эса, инсоний ҳис-туйғуларни

⁴⁹ Отабой А. Онг оқими, Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1997. 24 январ. 4-сон.

инстинктларнинг натижаси, оқибати сифатида кўрсатишдан иборатлиги таъкидланади.

Демак, бундай қарашлардан келиб чиқадиган хулоса шуки, «онг оқими» тушунчаси, шубҳасиз, ғоясизлик, мақсадсизликка дохил бўла туриб, муайян ғояни, мақсадни, муаллифнинг оламга, одамга, унинг моҳиятига пессимистик муносабатини ифодалайди. Ўзбек танқидчилигида ушбу ва умуман, модернизм адабиётига доир атамалар, тушунчалар ҳали теран тадқиқ этилмагани боис, А. Оғабой мақоласидаги сингари тўла-тўқис шарҳланмаган талқинлар учрайди.

Ўзбек адабий танқидчилигида «модернизм» тушунчасини англаш ва имкон қадар шарҳлашга уриниш ҳаракатларини «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси саҳифаларида кузатиш мумкин. Чунончи, мазкур ҳафталикнинг «Муҳокама учун мавзу» рукнида эълон қилинган «Модернизмни қандай тушунамиз»⁵⁰ сарлавхали мақола адабий жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди. Ушбу мақолага муносабат билдириб ёзилган «акс-садо»ларда модернизмнинг ғоявий-эстетик тамойилларини талқин қилишга, бу йўналишда ўзбек адабиётидаги илк изланишларни тилга олишга ҳаракатлар бўлди. Бундай саъй-ҳаракатлар самараси ўларок, кейинги йиллар танқидчилигида «ўзбек модернизми» илдизларига эътибор қарата бошлади ва мунаққидлар бу адабий ҳодиса адабиётимиз учун тасодифий ҳодиса эмаслигини далиллашга уринишаётир. Чунончи, адабиётшунос олим У.Норматов шундай ёзади: «Шўро адабий сиёсати модернизмни хушламай қарши олишига қарамай, рус ва бошқа миллий адабиётлар, жумладан, ўзбек адабиётида 20-йиллардаёқ бу тамойил буй кўрсата бошлади... Чуқур миллий илдизга-тасаввуф фалсафасига бориб тақаладиган «рамзчилик» замонавий символизм тажрибалари билан туташган ҳолда эрк-озодлик туйғу-ғояларини ифодаловчи жиддий адабий тамойилга айланди, Чулпон, Фитрат, Элбек, Боту, Ойбек шеърини бунинг ёрқин далили. Илм-фанда, масалан, Фитрат,

⁵⁰ Модернизмни қандай тушунамиз // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1995. 6 октябр.

Абдурахмон Саъдий асарларида модернистик истилохлар ва уларнинг шарх-талқинлари майдонга келди».⁵¹

Ушбу иқтибосдан аён бўлиб турибдики, «модернизмни қандай тушуниш» масаласи ўтган асрнинг 90-йилларидагина эмас, аслида ўша асрнинг бошларидаёқ ўзбек адабиётининг долзарб масалаларидан бўлган. Бироқ қомфирқа ўз ҳукмронлигини тўла ўрнатиб, ўттизинчи йиллардаги оммавий қатагонларни амалга оширгач, аср бошидаги илк изланишлар тамоман тўхтаб қолди, жадид адабиёти ҳам қатагонга учради ва жаҳон адабиётидаги етакчи тенденциялардан бири модернизм билан нафакат шуғулланиш, балки бу оқимга оид асарларни топиб ўқиш имконияти ҳам чекланди. Умуман, «модернизм» атамасига оид бу каби талқинлар ўз вақтида модернизм адабиёти ва санъатини тушунишга, унинг «замонавий», «янги» адабиётдан, санъатдан фарқли жиҳатларини англаб етишга имконият яратган эди. 90-йиллар охири–XXI асрнинг илк йилларида ўзбек адабий танқидчилигида ушбу атама борасида гарчи алоҳида тадқиқотлар амалга оширилмаган бўлса-да, умуман, модернизм адабиёти, унинг ғоявий-эстетик хусусиятлари, ўзбек адабиётидаги айрим намуналари атрофида бир қадар фаол фикр алмашувлар, баъзан баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Шу муносабат билан айтиш лозимки, «модернизм» тушунчасининг бу тарзда танқидчилик кун тартибида қўйилишига, биринчидан, жаҳон адабий жараёнига кўзикишдан бўлса, иккинчидан ва асосий сабаб адабиётимизда турли жанрларда янгича йўналиш ва услубларда яратилаётган асарлар тахлили ва талқини зарурати эди. Замонавий ўзбек насри, хусусан, ёшлар прозаси муаммоларига бағишланган дастлабки мунозарага атоқли адиб Шукур Холмирзаевнинг «Кечирасиз, жаноб Карпендер, вақтим зикрок!»⁵² сарлавхали миколаси туртки берди ва адабий танқид олдига бир талай саволларни қўйди: «Ушбу насрдаги «ғалати» тажрибаларнинг илдишлари қаерда; насрдаги изланишларда адабий таъсир, тақлиднинг қанчалик «хизмати» бор; янги

⁵¹ Норматов У. Болтабоев Х. Янги назарий тамойиллар. //«Жаҳон адабиёти»; 2008. 3. 155-бет

⁵² Холмирзаев Ш. «Кечирасиз, жаноб Карпендер, вақтим зикрок!» //Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2000, 27 июл.

наsr намуналарига қандай мезонлардан келиб чиқиб ёндашмоқ лозим; модерн услубидаги асарларда усул, тил масалаларига янгича ёндашишнинг йуллари қандай; ушбу йуналишдаги асарлар миллий воқеликка қанчалик мос ёки бу асарлар модернизмга хос универсаллик билан уйғунми ва ҳоказо.

Ушбу мақоладан кейин «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида бир қанча чиқишлар бўлди. Жумладан, ёш носирлар иштирокидаги «Ёшлар насири ўз йулидан боради» сарлавҳаси остида берилган давра суҳбатида, Б.Рузимухаммаднинг «Ҳаёт тажрибалари ва ҳаёл чиғириклари», С.Мелининг «Асл адабиёт эзгуликка хизмат» ва Ҳ.Карвонлининг «Икки йул синтези», У.Журақуловнинг «Асл адабиётнинг нашъу-намоси» ҳамда У.Ҳамдамнинг «Турфа ранглар уйғунлиги» мақолаларида «модернизм» атамаси, модерн адабиёти ва унинг ўзбек адабиётида куринаётган айрим намуналари атрофида мунозарали, турли хил фикр-мулоҳазалар ўртага ташланди.

Гарчи бу чиқишларда «модернизм»нинг пайдо бўлиши, унинг туб моҳияти, модернизм адабиётининг етакчи фалсафий асослари, гоъвий-бадий концепцияси, услублари ва тасвир воситалари ҳақида теран таҳлилга асосланган хулосалар айтилмаган бўлса-да, улардаги адабий жараёндаги янгиланиш, ўзгаришга хайрихоҳлик ва айни пайтда, танқидий қарашлар, жаҳон адабиёти тажрибаларига ҳавас ва уларни тушунишга уриниш адабий танқидчиликдаги ўзига хос ижобий тенденция сифатида эътиборга молик.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўзбек адабий танқидчилиги учун модернизм адабиёти поэтикаси мутлақо янги, тадқиқотчиларини кутиб турган долзарб мавзудир. Ушбу мавзу тадқиқ қилинмагани, бу борада модерн адабиёти намуналари борасида етарли маълумотларга эга бўлинмагани боис, юқоридаги муаллифларнинг ўзаро баҳсларида улар мунозарага киришаётган муаммолар моҳияти очилмай қолган. Зеро, модерн адабиётининг ўзига хослиги, асосан, бу йуналишдаги асарлар матни, тили, услуби билан жуда ҳам боғлиқдир. Дарҳақиқат, машҳур таржимон ва жойишунос, модернизм адабиёти билимдонларидан бири С.С.Хоружий ёзганидек «Модернизм... бу

услугба беҳад ишонч, услубга сизиниш, услубнинг мистикаси ва мифологияси».⁵³

«ЎзАС»даги баҳсларда реализм билан модернизмни бир-бирига қарама-қарши қўйишга ёки уларнинг бирдан иккинчисининг афзаллигини исботлашга уринишлар ҳам кузатилади. Айни шу ҳаракатларда адабий танқидда янгича методологик тамойилларнинг шаклланиш жараёни мураккаб кечаётганини кўриш мумкин. Ушбу ҳолат танқидчилигимизда бадий-эстетик тамойилларнинг янги илмий-назарий ва амалий асосларини ишлаб чиқиш го'ят долзарб вазифа бўлиб турганини кўрсатади. Айни пайтда бундай баҳс-мунозаралар адабий танқид олдига талай илмий муаммоларни ҳал этиш вазифасини қўяди. Чунончи, «модернизм» истилоҳининг мазмунини ёритиш, модернизм ва реализм ўртасида фарқ, чегарани аниқ кўрсатиш, модернизмнинг фалсафий, психологик ва илмий методологик асосларини галкин этиш ана шу вазифалар сирасига киради.

Юкоридаги келтирилган таъриф ва галкинлардан, умуман, «модернизм» тушунчасига ва модернизм адабиёти таҳлилига бағишланган тадқиқотлардан шундай тўғри хулосага келиш мумкин: «модернизм жўн ходиса эмас» (О.Шарафиддинов). Ишонч билан айтиш мумкинки, модернизм ходисасига ўзбек танқидчилигида тушуниб ёндашиш, тушунишга интилиш аниқ сезилиб туради. Бунини биз «ЎзАС» газетаси бошлаб берган баҳсда иштирок этишган адабиётшунос ва ижодкорлар Сувон Мелининг «Асл адабиёт–эзгуликка хизмат», Хусан Карвонлининг «Икки йўл синтези», Улуғбек Ҳамдамнинг «Турфа ранглар уйғунлиги», Узоқ Журақулнинг «Асл адабиётнинг нашъу намоси»⁵⁴ сарлавҳали мақолаларида ҳам кузатишимиз мумкин.

Жумладан, адабиётшунос олим Сувон Мели ўз мақоласида бу ходиса XIX аср охири XX аср бошларида ғарб дунёсида рўй берган маънавий инкирознинг адабиёт ва санъатдаги акс-садоси, дейди. «Модернизм «Ўз

⁵³ Хоружий С.С. «Улисс» в русском зеркале. 3-том.-М: «Знаменитая книга». 1994. С.405.

⁵⁴ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». //2000. 27 октябр. 44 сон.

имкониятларини тамом сарф этиб, энди шалвираб қолгани»ни эътироф этаркан, бу фақат адабий усул эмас, балки ғарб кишиси дунёкараши, онғи ва рухиятидаги маънавий инкироз вируслари шаклида пайдо бўлган ва адабиёт заминида яшай бошлаган «Ўзига хос мафкура ҳам»дир, дейди С.Мели.⁵⁵ Шу боис, унинг таъкидлашича, «модернизм ғарб ходисаси сифатида ўзбек маънавий муҳитида нашъу намо топа олмайди. Модернистик қора ва тушқун кайфият бизда илдиз ота олмайди. Шарқона ислом маънавияти, ўзбек маънавияти бунга йўл қўймайди».

Албатта, С.Мелининг ушбу хулосаларида баҳсли нукталар ҳам йўқ эмас. Бироқ масалага илмий ёндашув С.Мели мақоласининг асосий хусусияти эканлигини таъкидлаш лозим. Биз бу ўринда бир мулоҳазани билдириб ўтмоқчимиз: модернизм услубига хос бўлган изланишлар, модерн адабиётидан таъсирланишларнинг самаралари бугунги кунда нафақат ўзбек адабиётида, балки Шарқ халқлари адабиётларида ҳам бўй кўрсатаётгани сир эмас. «Ҳозирги адабий давраларда урф бўлган «модерн» сўзининг адабий моҳияти ҳақида сўз юритганда, бизнинг шеърятга ғарбдан юққан «эпидемия» дебгина қараш нафақат мантикий хатога йўл қўйиш, балки ўзбек шеърининг бугунги мушоҳада табиати ва янги шакллар принципидаги изланишларни инкор этиш ҳамдир»⁵⁶, деб ёзади Ҳ.Болтабоев.

Дарвоқе, С.Мелининг мақоласидаги айрим фикрлар эътироз уйғотганидан қатъи назар, унда адабий танқид методологиясининг муҳим тамойилларидан бири, яъни ҳар қандай баҳс-мунозара, бадий-эстетик қарашлар, идеаллар ва илмий муаммоларнинг ечими аниқ ва теран илмий концепцияга асосланиши керак, деган ҳақиқат илгари сурилгани характерлидир.

Умуман, мазкур баҳсда кутарилган масалаларнинг илмий аҳамияти шундаки, улар янгиланаётган истиқлол даври адабиётшунослиги ва танқидчилиги методологиясининг муҳим назарий муаммолари ечимига йўл

⁵⁵ Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». //2000 18 август.

⁵⁶ Болтабоев Ҳ «Модернизм ва янги ўзбек шеърятти». //Жаҳон адабиёти, 2007. феврал сони, 152 бет.

излаш, йўналишларини белгилаш имкониятини туғдирди. Буни У. Ҳамдамовнинг мавзу кенг камраб олинган, илмий теран ва муҳими, қимматли фикрлар илгари сурилган «Турфа ранглар уйғунлиги»,⁵⁷ мақоласида кузатамиз. Мақолада Сувон Мели фикрларига аниқлик киритиб, модернизм инсон ботинини кашф қилар экан, ҳеч қачон эскирмайди, деган хулоса айтилади: «Демак, «модернизм эскирди», деганда адабиётшунос С.Мели XX аср мобайнида ғарбда жамиятнинг турлича кайфиятларини ифода қилган модернизмнинг қисмларини-экспрессионизм, дадаизм, сюрреализм, кубизм, абстракционизм ва ҳоказоларнинг ортиқ етакчи оқимлар эмаслигини назарда тутган десак, ҳар ҳолда ҳақиқатга тўғри келади». Бадий ижодда реализмнинг етакчилиги имкониятларини рад этмаган ҳолда, У. Ҳамдам моҳиятида ҳаётчилик ётмаган, ҳаётчи мантиққа риоя этилмаган ҳар қандай асар чинакам бадий асар намунаси бўлолмайди, деган тўғри хулосага келади.

Мунозара иштирокчилари ғарб модернизмга хос хусусиятларни бус-бутинича бугунги ўзбек насрига қўллаш жоизми, деган масалани ҳам уртага ташлашган. Узок Жўрақулов бугунги ўзбек насрида, умуман олганда эса, ўзбек ёзувчиларининг модернистик йўналишдаги асарларида ғарб модернизмга хос тушкунлик, умидсизлик кайфиятлари йўқ, деб ҳисоблайди ва бу фикрини Шодикул Ҳамронинг «Қора кун», Исажон Султоннинг «Манзил» асарлари таҳлили билан асослайди. Шунингдек, у Ш.Холмирзаевнинг ёшлар насрида «тил чаток»лиги масаласида айтган танқидий мулоҳазаларига эътироз билдиради: «Ҳурматли ёзувчиларимизнинг тиниш белгилари борасидаги фикри ҳам баҳсталаб. Фақат руҳий ҳолатларни ифода этувчи адабиётнинг мавжудлиги рост бўлса, бу фикр ҳатто ўзини оқламайди. Чунки руҳий ҳолат моддий дунёда, яъни зоҳирда эмас, ботинда кечади ва ҳеч ким, ўта аниқ фикрлаётганда ҳам бу жараёнда тиниш белгиларга эҳтиёж сезмайди».⁵⁸

⁵⁷ Ҳамдамов У. Турфа ранглар уйғунлиги // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2000. 29 сентябр

⁵⁸ Жўрақулов У. Асл адабиётнинг наъмунаси // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 2000. 27 октябр.

Бу мулоҳазалар, шубҳасиз, айрим саволларни туғдиради. Назаримизда, баҳс иштирокчилари мунозара марказида бадий асар турганлигини ва ҳар қандай асар бадийлик тамойилларига асосланган ҳолда яратилишини назардан соқит қилгандек. Бадий ижодда қаҳрамон руҳияти ижодкор томонидан поэтик тарзда қайта идрок қилинишини ва бу фақат бадий сўз орқали намоён бўлишини назардан кочириб бўлмайди. Инсон қалбида кечаётган тизгинсиз, узуқ-юлуқ, паузасиз, тиниш белгиларисиз кечинмаларни қандай бўлса шундайлигича қоғозга тушириш натурализмга олиб келмайдами? Қайта кашф қилинаётган қаҳрамон руҳий олами ижодкорнинг эстетик концепциясини акс эттирмаслиги мумкинми? Ахир, аини шу жиҳатлар ижодкор маҳоратини, бадий кашфиётини белгилайди-ку!

Атокли олим Озод Шарафиддиновнинг «Модернизм жўн ходиса эмас»⁵⁹ сарлавҳали суҳбати, айтиш мумкинки модернизм адабиётига бағишланган мазкур баҳснинг биринчи босқичига ўзига хос яқун ясади. Мунаққид муҳбирнинг модернизмга оид бир саволига жавоб қайтараркан, узоқ йиллар шўро мафқураси адабиётда купранглиликни тан олмай, фақат социалистик реализм қолипида асар яратиш талабини қўйиб келгани боис, адабиётимиз турли хил поэтик изланишлардан бебаҳра қолди. Шу туфайли бугунги кунда кечаётган бундай изланишлар жараёнига бағрикенглик билан қараш керак. Аммо мунаққид фикрича, «...изланишлар бобида эҳтиёт бўлмоқ керак, негаки, янги нарса ҳамма вақт ҳам янгилиги учунгина яхши бўлавермайди, шунингдек, эски нарсани фақат эскилиги учун «пуф сассик»ка чиқариш мумкин эмас».⁶⁰ Олим таъкидлашича, баъзан киноя, баъзан кесатик билан тилга олинаётган реализм ҳали унча эскириб қолгани йўқ. Ҳали ўзбек адабиётида унинг очилмаган имкониятлари кўп.

Суҳбатда олим модернизмга шахсий муносабатини билдирган эди. «Шахсан мен ўзим шу пайтга қадар адабиётдаги модернизмга муносабатимни аниқ белгилаб олган эмасман. Баъзи бир модернистик асарларни, айниқса,

⁵⁹ Шарафиддинов О. Модернизм жўн ходиса эмас // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 2002. 7 июн. 23 сон.

⁶⁰ Шарафиддинов О. Модернизм жўн ходиса эмас // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 2002. 7 июн. 23 сон.

юморга йўғрилган асарларни... енгил ўқийман. Фолкнер, Жойс, Пруст каби адибларнинг асарларини ўқишда эса қийналаман. Ҳатто баъзан уларнинг асарларини ярмидан ташлаб қўйган ҳолларим ҳам бўлган».

Устоз мақомидаги олимнинг мазкур эътирофи ҳам модернизм ҳақиқатдан жун ходиса эмаслигидан далолатдир.

2009 йил

ТУШУНИШ ТАМОЙИЛИ

Адабий танқид шўро даврида яшаб ижод этган ва бу давр адабиётининг тамал тошини қўйган атоқли намояндалари ҳаёти ва ижодини ҳам янгича тафаккур ва мезонлар билан қайта баҳолай бошлади. Бу жараёнлар гарчи баҳсу мунозараларга бой кечаётган бўлса-да, адабий танқид энг мураккаб масалаларга ҳам пировард натижада халқимизга хос бўлган бағрикенглик, ипсонийлик тамойилларига асосланиб, миллий меросимиз, кадрятларимизни асраб-авайлаш ва келажак авлодларга етказишдек улуг мақсад билан сндашганлигини кўришимиз мумкин. Бу тарздаги қайта баҳолашда «уриб ташлаш», «йўққа чиқариш» каби номақбул усуллар эмас, балки адабий танқид методологиясининг асосини ташкил этувчи, Раҳмон Қўчқоров ҳақли таъкидлаганидек, катта ҳарфлар билан ёзиладиган ТУШУНИШ истаги етакчи тамойилга айланганлигини кўришимиз мумкин.

Сўнги давр танқидчилигида Абдулла Қаҳҳор ижодини қайта баҳолаш ҳам асосий мавзулардан биридир. Бу даврда Қаҳҳор ҳақида юзлаб мақолалар, кўплаб рисоалар чоп этилди. Агар адабий танқиднинг Қаҳҳор ижодига муносабатини кузатадиган бўлсак, 80-йиллар охирларидан бошлаб зиддиятли қарашлар вужудга келганини кўриш мумкин. Худди Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи сингари Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», «Синчалак», «Ўғри», «Даҳшат» каби асарлари талқини баҳсли кечди.

«Ёш куч» журналининг анкета саволларига жавоб бераркан, Олим Отахонов Қаҳҳорнинг «Сароб» ва «Синчалак» асарлари ҳақида шундай ёзди: «Абдулла Қаҳҳор ҳар қанча истеъдодли бўлмасин замонасоз адиб эди; у аксар

холларда ўткинчи ақидалар, муваққат мезонлар, юқори доираларнинг кўрсатмаларида уктириб ўтилган ҳақиқатларга таяниб ижод қилган ёзувчи эди; у жадидлар ҳаракатини ё тушунмаган ёки мутлоқ инкор этган»⁶¹. Муаллиф ушбу мезон асосида «Сароб», «Синчалак» асарларига муносабат билдиради. Ҳар иккала асарда ҳам воқеликка коммунистик мафкура кўзойнаги билан қаралган, деган хулоса илгари сурилади.

Кейинчалик жиддий баҳс-мунозараларга, кескин эътирозларга сабаб бўлган бу хил қарашларни қўллаб-қувватловчи мақолалар ҳам чоп этилди. Жумладан, А.Жабборовнинг «Ўз даврининг машҳур асари»⁶² номли мақоласида «Синчалак» қиссаси замонасозлик мотивлари билан суғорилган асар эканлиги таъкидланди.

Кейинчалик ҳам Қаҳҳор ижодига муносабатда икки хил йўналиш давом этганлигини кузатиш мумкин. С.Мелиев, Ҳ.Каримов каби мунаққидларнинг айрим чиқишларида ёзувчининг «Сароб», «Синчалак», «Ўғри», «Даҳшат» каби асарларида шўро даврига хизмат қилувчи ғоя етакчилик қилиши айтилди. Аксинча, Озод Шарафиддинов, У.Норматов, Санжар Содик, И.Ҳаққулов, Д. Қуронон ва бошқа кўплаб адабиётшунослар кузатишларида Қаҳҳор ижоди янгича нуқтаи назар, янгича методологик тамойиллар асосида баҳолашга ҳаракат қилинди. Шу билан бир қаторда, бу мунаққидларнинг кузатишларида Қаҳҳорни тушунишга, унинг ижодини, етакчи концепциясини англашга интилиш кучайиб бораётганини англаш мумкин.

С.Мелиев ва Ҳ.Каримовнинг танқидий қарашларида Қаҳҳорнинг ўтмиш мавзусида ёзилган асарларида воқелик шўро даври тоталитар тузум ғоялари нуқтаи назаридан ёритилади, шу боис ҳам сохта ғояга асосланганлиги учун юксак бадиийлик намуналари бўлолмайди, деган хулосалар илгари сурилади.

Мазкур мақолаларга жавоб тариқасида битилган Д. Қуронон ва С. Содикларнинг кузатишларида ҳам айни хусусият-бадиий асарни давр билан, давр ғоялари билан боғлиқ ҳолда талқин этишга интилишни кузатамиз. Бу

⁶¹ Отахонов О. «Мутуоала», // «Ёш куч», 1989. 9 сон. 14 бет.

⁶² Жабборов А. «Ўз даврининг машҳур асари» // Ёшлик.

хол ўз-ўзидан баҳс-мунозараларда асосий эътибор гоябозликка, яъни Қахҳорнинг ўтмиш мавзусидаги асарларида шўро ғояларини тарғиб қилинганми ёки аксинча фош қилинганми? деган масала етакчилик қилганлигини кўришимиз мумкин. Ваҳоланки, С.Мелиев ва Ҳ.Каримов мақолаларида адабиётнинг асосий ядросини ташкил этувчи инсонийлик (уни С.Мели мақоласида меҳр, Ҳ.Каримов эса ўзбекона урф-одатлар ва мусулмон оламига хос яшаш принциплари шаклида талқин этади) тамойиллари ҳақида гап кетадики, уни муайян давр ғоясига боғламасдан матннинг ўзидан келиб чиқиб талқин этилганда асл моҳият ойдинлашган бўлур эди. Шу боис мазкур танқидий қарашларга ва уларга оппонентларининг жавобларда ҳам давр ғояси деган тушунча халақит берганлигини кўрамиз. Бироқ, аини чоғда шуни таъкидлаш лозимки, мазкур баҳс-мунозаралар Қахҳор ижодини англашга, унинг эстетик тамойилларини тушунишга хизмат қилади. Мазкур баҳслар шу жиҳати билан характерлидир.

Бу жиҳатдан қахҳоршунос олим Р.Кўчқоровнинг адиб ҳақидаги туркум мақолалари ва «Мен билан мунозара қилсангиз...» номли рисоласидаги кузатишлар характерлидир.

Р.Кўчқоров саксонинчи йилларнинг охири тўқсонинчи йилларнинг бошларида Қахҳор ижоди ҳақида, айниқса, романларига турли даврда танқидчиликнинг муносабати ва ёзувчи томонидан амалга оширилган гаҳрирлар ҳақида қизиқарли изланишларни амалга оширди. Шу жиҳатдан унинг «Кўш роман ва айрича қарашлар»⁶³, «Саробнинг пайдо бўлиши»⁶⁴ каби мақолалари характерлидир.

Биринчи мақолада ёзувчининг «Кўшчинор чироқлари» романи билан унинг биринчи варианты бўлган «Кўшчинор» асари қиёсий таҳлил қилинади. Мунаққид танқидчиликда айтилган фикрларни таҳлил қилар экан, ёзувчи асарда худди М.Шолоховнинг «Очилган кўриқ» романига хос бўлган концепцияни илгари сургани, қаҳрамон танлашдаги муштаракликлар, сюжет

⁶³ Кўчқор Р. «Кўш роман ва айрича қарашлар», //Шарк юлдузи 1988. 3-сон.

⁶⁴ Кўчқор Р. «Саробнинг пайдо бўлиши», //Ешлик. 1991. 9-сон

йўналиши ва композициядаги, конфликтдаги, ва ҳатто қаҳрамонлар нутқидаги ўхшашликлар мавжудлигини таъкидлар экан, бундан қуйидагича хулоса чиқаради: «Чунки, УНДАН БУНИ ТАЛАБ ҚИЛИШДИ!

Буни қандай тушуниш керак?

Шундай тушуниш керакки, биринчидан, роман идеясига сингмайдиган бошқача табиатли романга мос бўлган колхоз қурилиши, унинг таржимаи ҳоли асарга нима қилиб бўлмасин олиб кирилиши шарт қилиб қўйилди.

Иккинчидан, бу қурилишда партиянинг роли, албатта, кўрсатилиши керак, деган талаб қўйилди. Бундай «ошкоралик»ка ўрганмаган ёзувчи, худди Давидовга ўхшаган ишчилар синфининг вакили, Ўзбекистонлик «йигирма беш мингчи»-Сафаровни яратди.

Учинчидан, синфий кураш жараёнини тасвирлаш керак эди. Бунинг учун бўлса, аввало, бу тасвирни туғдирадиган ёзувчи мақсади бўлмоғи керак эди. Қаҳҳорда эса бундай мақсад, узоқ йиллар етилган ўй йўқ бўлиб, ўз-ўзидан унинг намоён бўлиши ҳам қийин эди. Мана шу вазиятда ёзувчи замонасининг сийқа, схематик сюжетларидан кўра таланти уюштирилган, жаҳон миқёсига чиқиб кетганлиги сабабли конфликтсизлик назарияси рамкаларига бўйсунмаган «Очилган қурик» йўлини афзал кўрди.

Ва, ниҳоят, тўртинчидан ёзувчи, ҳатто ўзини мажбурлаб оригинал синфий кураш эпизодларини тасвирлаши мумкин эди. Бироқ, унинг танқиддан ҳафсаласи пир бўлган, ундан оғзи куйганди. Бу тепса-тебранмас танқид, барибир, «тук топиши» муқаррарлигини ўйлаб, унинг энди қўли етмас бўлиб қолган романга тақлид қилиб қутилди»⁶⁵.

Мунаққид «Ёшлик» журналида чоп этилган «Уч сароб»⁶⁶ номли мақоласида ҳам «Сароб романининг қайта ишланиш жараёнларида адабий танқиднинг нотўғри баҳолари сабаб бўлган, деган хулосага келган эди. Бу фикрлар қай даражада ҳақиқатга яқин? Наҳотки Қаҳҳордек атоқли ва жасоратли ёзувчи танқидчиларнинг қарашларидан келиб чиқиб асарларини

⁶⁵ Қўчқор Р. «Кўш роман ва айрича қарашлар», //Шарқ юлдузи 1988. 3-сон.

⁶⁶ Қўчқор Р. «Уч сароб»//«Ёшлик», 1986. 6 сон.

қайта ишлайверса?... Бу каби саволлар, шубҳасиз, олимни тинч қўймаган ва у илмий изланишларини давом эттириб, ушбу саволларнинг жавобини топишга ҳаракат қилади. Ва ниҳоят изланишлари натижаси ўлароқ, «Саробнинг пайдо бўлиши» номли мақола ва кузатишлари асосида чоп этилган «Мен билан мунозара қилсангиз...» номли рисола яратилди. Мазкур изланишларда адабий танқид методологиясининг асосини ташкил этувчи битта жиҳат бор. Муаллиф фактларга холис ёндашиб, асосий мақсадини қуйидагича ифодалайди: «Тушуниш».

Раҳмон Қўчқоров «Сароб» ва «Қўшчинор»нинг қайта ишланган вариантлари ҳақида фикр юритар экан, олдинги қарашлардан воз кечишининг асосий сабабини қуйидагича изоҳлайди: «Аввало, бу мақолада ҳам «Сароб» романининг ёзилиш сабаблари очилмай қолган, фақат унинг қайта ишланиш жараёнига эътибор берилган эди. Бунда ҳам роман танқидининг қўлами асл моҳиятни кўз олдимиздан тўсган, бизни бир ёқлама ёндашув йўлига бошлаган, натижада, ҳар бир ўзгариш ва таҳрир сабабини нотўғри танқиддан излашга ўтган эканман. Ҳолбуки, мантиқли бир савол бизни доимо сергаклантирмоғи керак эди: агар ўзгаришлар сабаби фақат қатағон йилларининг танқиди бўлса, нега А. Қаҳҳор «Сароб»ни ўша йиллариёқ қайта ёзишга мажбур этилмади? Нима учун фақат 1957 йилда чиққан романининг иккинчи нашрига ўзгартиришлар киритди? Бу пайтда қатағон деярли тугаган эди-ку?»

Раҳмон Қўчқоров ушбу саволларга жавоб излар экан, роман яратилган даврдаги сиёсий-ижтимоий воқеликка, ёзувчи архивидан топилган қатор манбаларга, хусусан, П.Алексеевнинг «Қўқон мухторияти» (рус тилида), шунингдек, ўша даврда амалга оширилган суд жараёнлари, қосимовчилик, бадриддиновчилик каби материаллар билан романи деярли сўзма-сўз, фаслма-фасл қиёслаб таҳлил қилиб, ўхшаш жиҳатларини кўрсатар экан, қуйидагича хулосага келади: «Гап шундаки, асарнинг қайта ёзилишига ўша пайтда билдирилган танқидий фикрлар деярли таъсир этган эмас. Чунки, уларнинг аксарияти ўша даврнинг ўзидаёқ инкор қилинган бўлиб, ёзувчи

томонидан ҳар иккала танқиддан ҳам кўра қудратлироқ бир куч-давлат сиёсати, унинг ҳоким мафқураси турар эди. 1938 йили омма қўлига етиб борган «Сароб» номли сиёсий, унинг устига бадиий бақувват, психологик нуқтаи назардан таъсирлигина роман, Ленин ибораси билан айтганда, «айни вақтида ёзилган асар» эди. Худди шунинг учун ҳам ҳар бир уюштирилган муҳокама ва мақоладан янчилиб, муаллифини бўлса маҳкум қилиб чиққан асарлардан фарқли ўларок, «Сароб» нафақат ўзини, балки авторини ҳам бир эмас, бир неча марта соғ олиб чиқди, ҳатто мукофат билан олиб чиқди...»⁶⁷

Биз кузатишларимизда танқидчиликда Қаҳҳор ижодига нисбатан муҳолифатли, зиддиятли қараш мавжудлигини таъкидлаган эдик. Ана шу ҳолатнинг айнан ўзи, биргина Р. Қўчқоровнинг Қаҳҳор ҳақидаги изланишларининг ўзига хос тимсоли эканлигини таъкидлаш зарур.

Бу баҳс-мунозараларнинг асосида ҳам Қаҳҳор ижодини тушуниш истаги ётади. Бунда хулоса битта-Қаҳҳор катга истеъдод соҳиби сифатида XX аср ўзбек адабиётини бадиий мукамал, психологик жиҳатдан теран, ўлмас асрлар билан бойитди. Айни чоғда Қаҳҳор хушёр дунёқараш соҳиби ва ўтқир интуитив ёзувчи сифатида замонадаги сиёсий-ижтимоий ўзгаришларни нозик хис қилди ва асарларининг моҳиятига буни моҳирлик билан сингдириб юборди.

Шу боис, юқорида таъкидланганидек, Қаҳҳор ижоди ҳақида зиддиятли қарашларнинг вужудга келишини габийй бир ҳол сифатида қабул қилиш керак.

2009 йил

БИОГРАФИК ТАЛҚИН ИМҚОНЛАРИ

Сўнги давр танқидчилигида ижодкор ҳаёти ва ижоди, муайян бадиий асарлар яратилиш тарихи ёки тақдирига оид кузатишларда биографик методдан самарали фойдаланилаётганига гувоҳ бўламиз. Бу жиҳатдан

⁶⁷ Қўчқор Р. «Саробнинг пайдо бўлиши»,// Ёшлик. 1991. 9-сон.

айниқса, Н.Раҳимжоновнинг «Бадий асар биографияси» номли тадқиқоти⁶⁸ характерлидир.

Н.Раҳимжонов турли тарихий даврларга оид ижодий жараёнларни яхлит бир ҳодиса сифатида урганишга киришаркан, нафақат атокли адиб И.Султон ижоди, умуман, XX аср ўзбек адабиёти ижодида акс этган образли тафаккур типлари, уларнинг эволюцияси, турғунлик ҳолатлари гадқиқотчилар эътиборидан четда қолганини тўғри таъкидлайди. «Ваҳоланки, адабий матн яхлит бадий бутунлик, шу билан баробар, асарнинг юзага келиш тарихини кўз-кўз этувчи гўзаллик ҳодисаси ҳамдир. Унга тор ва биқик бир нарса сифатида, санъаткор деб аталмиш инжиқ кимсанинг хархашалари тариқасида қарамаслик лозим. У ижодкор туйғулари ва дунёқарашнинг маълум шаклга кирган кўринишидир»⁶⁹

Китобда адиб ва олим Иззат Султоннинг адабий-эстетик қарашлариға таянган ҳолда унинг шахсияти, асарларининг яратилиши тарихи воситасида муҳит ва давр муаммолари ёритилади. Олим бадий асар психологияси таҳлилиға киришганда ёзувчининг ана шу асарни ёзиш палласидаги дунёқарашини асос қилиб олиб, образли тафаккур маданиятини оидинлаштиришға ҳаракат қилади. Қўлланманинг «Ижодкор шахси» деб номланган боби беихтиёр Сент-Бёв услубини ёдға солади. Н.Раҳимжонов дараматургнинг онги шаклланган жараёнларни-болалиқ даврини унинг ўз тилидан айтган хотиралар воситасида «тиклайди». Ёзувчининг таржиман ҳолиға доир тафсилотлар унинг ижодига, конкрет асарларининг яратилишиға замин ҳозирлаганини тадқиқотчи қўплаб воқеалар ва улардан келинган ҳулосалар орқали далиллаб кўрсатади.

Тадқиқотнинг услуби, мундарижаси ўзига хослиғига қарамай, маданий-тарихий метод асосида Иззат Султон шахси, ижодий принциплари у яшад ижод этган давр муҳити, шарт-шароити «Алишер Навоий», «Имон»,

⁶⁸ Раҳимжонов Н. Бадий асар биографияси.-Т.: "Фан", 2008.

⁶⁹ Раҳимжонов Н. Уша китоб. 10-бет.

«Донишманднинг ёшлиги», «Курмайин босдим тиканни», «Қақнус», «Ойдин кеча асрлигида», «Янги одамлар» сингари асарларининг бадиий гоё тарзида тугилиши жараёнлари батафсил ёритилади. Адибнинг «тогли ва эзгин хотиралари» (73-бет), тадқиқот муаллифининг қўплаб саволлари, ёзувчи билан мулоқотлари, кузатишлари бутун бир маданий-тарихий жараённинг Иззат Сулгон шахси ва фаолияти билан боғлиқ саҳифаларига ойдинлик киритади. Энг муҳими, Н.Раҳимжонов адиб асарлари яратилган, чоп этилган, саҳналаштирилган даврдаёқ тарихий шахслар ҳаёти талқини билан боғлиқ масалаларга бугунги кун талабларидан келиб чиқиб ёндашади ва уларга қоникарли жавоблар беради. Хусусан, «Алишер Навоий» драмасининг яратилиш тарихи ҳақида сўз юритганда асар муаллифининг иқдорларини баён этади. Бу баённомалардан Н.Раҳимжоновнинг келган хулосаси шундай: «Аслида, ўзбек адабиётини яхлит ва бус-бутун жараён сифатида ўрганишга, эстетик ўзлаштиришга интилаётган эканмиз, унга башарий қадриятлар нуқтаи назаридан ва жаҳон контекстидан ёндашишга ҳаракат қилаётган эканмиз, бир неча минг йиллик адабиётимиз намуналарини «дунёвий» ёки «диний» адабиёт тарзида бўлак-бўлақларга ажратиб қараш ўрганиш бир-ёкламалиқдир. Ундан шўро мафкурасининг социалистик реализм ижодий методининг синфийлик принципи ҳиди келади»⁷⁰.

Тадқиқотда маданий-тарихий метод етакчилик қилса-да, унда бадиий асарга ёҳуд муайян ижодкор ҳаёти ва фаолияти таҳлилига системали ёндашганда қўлланиладиган биографик метод, комплекс ўрганиш, киёсий-тарихий, социологик методлар, психологик ёндашув усулларидан ҳам ўз ўрни ва меъёрида фойдаланилган. Бу тарихи системали ёндашув масаланинг турлитуман қирраларини асосли ёритишга омил бўлган. Назаримизда, маданий-тарихий метод адабиётимиз тарихининг, атоқли ижодкор шахси ва ижодининг теран ва кўламли таҳлил ва ютуқларига кенг йўл очади ва замонавий ўзбек танқидчилигининг етакчи методларидан бири сифатида методологиядан муқим ўрин эгаллайди. Шу нуқтаи назардан қараганда,

⁷⁰ Раҳимжонов Н. Уша китоб. 92-бет

мазкур қўлланма нафақат талабалар учун, балки бадий таҳлил муаммолари билан қизиқувчи ҳар бир тадқиқотчи учун ҳам муҳим амалий аҳамиятга эгадир.

2009 йил

АДАБИЙ ТАНҚИДДА СТРУКТУРАЛ МЕТОД ТАЛҚИНИ

Истиқлол даври танқидчилигида фаол қўлланила бошлаган таҳлил усулларидан бири структурал таҳлил методидир. Сўнги даврда олимларимиз структурал таҳлилнинг илмий-назарий асосларини очиб берган мақолаларни ҳам эълон қила бошладилар. Шу жиҳатдан, айниқса, А.Расуловнинг «Структура ва структурализм»⁷¹, Сувон Мелининг «Структурализм ва структурал таҳлил»⁷² (1-мақола) каби мақолалари эътиборга молик. Бу мақолаларда структурализм ва унинг айрим назарий муаммолари ҳақида суз юритилади. Ҳар иккала мақолада ҳам структурализм ва структурал методнинг ўзига хос жиҳатлари, кенг ва тор маънолари илмий асосда шарҳланган, шунингдек, структурализм тушунчаси, унинг фалсафий, илмий, бадий-эстетик ходиса сифатидаги хусусиятлари теран тадқиқ этилган.

А.Расулов структурализмга ихчам тарзда қуйидагича таъриф беради: «Бадий асар ўзига хос микромир: санъаткор асар воситасида олам-олам фикрларни билдиради, ғояларни ифодалайди. Биз борликни қандай ўзлаштирсак, санъаткор матнини шунчалик синчиклаб ўрганамиз. Ҳақиқий матн-система. Борлик тузилишида, инсон мучаси, аъзоларининг жойлашишида изчил таркиб, тартиб булганидек, бадий асар матнида ҳам тартибли таркиб мавжуд. Аниқроқ айтсак, бадий асар-бетакпор структура, система. Бу системани ўқиш, ўзлаштириш йўриғи, йўсини, қондаси структурализмдир. Структурализм мақсади адабий матннинг семиологияси-маънолар йуналиши, қўпқаватлигини англашдир. Структурализм мақсад-

⁷¹ Расулов А. «Бадийлик-безавол янгилик». //«Шарқ». Т.: 2007.

⁷² Мели С. «Структурализм ва структурал таҳлил ҳақида» // «Ўзбек тили ва адабиёти». 2008. 2-сон.

моҳиятини юзага чиқаришда асардаги муҳим маъно нуқталарини белгилаб олиш жиддий аҳамият касб этади»⁷³.

Олим структурализмнинг пайдо бўлиши, ривожланиш босқичлари ва бадий асардаги ўрни, методлараро муносабати ва ўзбек адабиётидаги қўлланиш ҳолатларини чуқур илмийлик асосида тадқиқ этади. Мақолада структурализм истилоҳи ўтган асрнинг 10-йилларида француз илмида пайдо бўлганлиги ва унинг асосчиларидан бири Фердинанд де Соссюр номи билан боғлиқ эканлигини қайд этилар экан, жаҳон фалсафаси, лингвистикаси ва адабиётшунослигида структурал таҳлилнинг ўрни ва аҳамиятига кенг тўхталади.

Мунаққид структурализмнинг тараққиёт босқичларига назар ташлаб, XX асрда унинг учта мураккаб босқични босиб ўтганини ва 70-йиллардан бошлаб, ўзбек адабиётшунослигида ҳам бу борада изланишлар олиб борилганлигини таъкидлайди. Мустақиллик даврига келиб ўзбек адабиётининг гўзал намуналарини структурал таҳлил орқали тадқиқ этиш имконияти пайдо бўлди. Жумладан, мунаққид мустақиллик даврида Қодирий, Қаҳҳор асарлари янгича нуқтаи назар билан талқин этилаётганлигига эътиборни қаратади. Мақолада З.Исомиддиновнинг «Тарас Булба: ошкор ва пинҳон қиёфа», «Чини турганда афсона нечун» каби мақолаларида танқидчининг матн замирига чуқур кириб борган сайин таркиб, ички тартиб ва таянч сўзларни аниқ қўриб таҳлил қила бошлагани ва шу асосда ҳаққоний ҳулосаларни баён қилганини ҳақли равишда қайд этади.

А.Расулов мақолада эксизтенциализм, структурализм ва социалистик реализм методларининг моҳияти ҳақида фикр юритар экан, уларни бири-бирига қиёслаб, шу асосда ғоят муҳим илмий-назарий қарашларни илгари суради. Жумладан, одамнинг моҳиятини очишда эксизтенциалистик қараш билан Маркс асос солган социалистик реализмга хос бўлган ижтимоий тасвирнинг етакчилик қилиши ҳақида тўхталиб, ҳар иккала қарашга хос чекланишлару синтезлашиш лозим бўлган ўринларга эътибор қаратади. Шу

⁷³ Расулов А. Ўша манба 29-бет.

асосда, бадиий адабиётнинг ўзига хослиги масаласига ўз муносабатини билдиради.

А.Расулов «структурализм» тушунчасини бир бутун ходиса сифатида текширади. Муаллиф фикрича, бадиий структурани яратиш матн тузишдан анча илгари бошланади. Услуб, жанр, сарлавҳа, илк жумлалар, булар барчаси семиотик белги сифатида структуранинг яратилишига замин ҳозирлайдиган жараёндр. Демак, бадиий структура семиотик нуқталар билан биргаликда келади. Структуранинг жанр, асар номи ва қаҳрамонлар тасвири билан боғлиқлиги А.Орипов, Т.Мурод, У.Азим, Фахриёр, У.Ҳамдам асарларидан олинган парчалар билан асосланади. Муаллиф структурал таҳлилга тўхталар экан, уни куйидагича лўнда таърифлайди: «Структурализм – матнни ўқиш, ўқиш, ҳузурланиш ҳақидаги фан... Структурализм-талқин ва таҳлилнинг позик, гўзал йўсини... Структурализм-модернизм моҳиятини ишонарли ёритиб берувчи воситадир» (55-бет).

Шу ўринда структурал методнинг танқид фаолиятида қандай намоён бўлаётгани, пировард натижада ўзбек танқидчилигида бу таҳлил методи қандай самаралар келтириши мумкинлигини бир мақола таҳлили орқали кузатайлик. Ҳамидулла Болтабоев «Теранлик»⁷⁴ сарлавҳали мақоласида А.Қаххорнинг «Анор» ҳикоясини структурал таҳлил қилишга киришаркан, мазкур методнинг афзал жиҳатини мафқуравий-социал талқинни рад қилишида, «адабий матиннинг бадиийлик хусусиятини унинг таркибини ўрганиш орқали» асослашида кўради.

Тадқиқотчи таҳлилни ҳикояга эпиграф қилиб олинган гапни ва асарнинг илк жумлаларини таҳлил этишдан бошлайди, унинг ҳикоя сюжетига кескинлик олиб кирганини таъкидлайди. Бу жумланинг кейинги жумлага мантиқан боғлиқлигини изоҳларкан, ҳикоянинг ўзак нуқтасини-тугун ва ечимини мужассам этган детални аниқ белгилайди. Ҳикояда бу детал-тугунча, яъни асар қаҳрамони Туробжон қўлида кўтариб келган тугунча.

⁷⁴ Адабиётимиз фаҳри. Т., «Ўзбекистон» 202-214-бетлар.

Эътиборли томони шундаки, Ҳ. Болтабоев «Анор» ҳикоясини биринчи жумласидан охириги жумласигача-асар матнининг таркибий қисмларини бирма-бир шарҳлайди. Пировард натижада бадиий бутунликнинг-ҳикоянинг моделини «тиклайди». Айни шу «тиклаш» жарёнида мунаққид ҳикояни ўқиганда китобхон назарига тушмайдиган хусусият ва маъноларни талқин этади. Мақола муаллифи ҳикояда асосий эстетик вазифани бажарган етказчи унсурлар-ҳаракат ва нутқни адабий ҳодиса сифатида олиб қарайди. Ҳикоя қаҳрамони Туробжоннинг воқеалар давомида икки бор уйига кириб келгандаги вақт, ҳолат ва қўлидаги нарса (туғунча)нинг ёзувчи томонидан урғуланган талқинига эътиборни қаратади, буни ҳикоядаги қаҳрамон ҳаракатини ифодалаган ургули сўзларни ажратиб курсатиб амалга оширади. Худди шундай, Туробжон ва унинг хотини нутқларини ҳам алоҳида кузатади. Шундан сўнг, тадқиқотчи «Анор» ҳикоясининг анъанавий талқинига зид тарзда асарнинг қаҳрамони Туробжон ҳам, унинг бошқоронғи аёли ҳам эмас, балки анор эканини айтади: «Асар конфликтининг бош сабаби ҳам, сюжетдаги туган ҳам, ечим ҳам анорга боғлиқ... Анор-мулоқот воситаси, коммуникатив бирлик». Ҳ.Болтабоев структурал метод асосидаги мазкур таҳлилида модел тушунчасига урғу бераркан, бирор-бир детал («Анор» ҳикоясидаги оқсоқ мушук), предмет ёки тимсол (ҳикояда-анор) ва ҳатто ҳикоянинг ўзи бутунлик сифатида модел каби қурилиши мумкинлигини таъкидлайди. Моделда ёзувчи «катта ҳаёт моҳиятини» курсатганини, модел китобхонга ҳам «катта ҳаёт ҳақида тасаввур» беришини айтади.

Структурал таҳлилнинг моҳияти муайян асарнинг қайси замон, қандай тарихий ёки мафкуравий шароитда яратилганидан катъи назар, унинг матнидан келиб чиқиб талқин этилиши айни шу асарнинг анъанавий талқинларидан мутлоқо ўзгача ҳулосалар чиқарилиши билан изоҳланади. Ҳ.Болтабоевнинг «Теранлик» мақоласидаги «Анор» ҳикоясининг структурал талқини мазкур асарнинг ғояси умуминсоний қадриятга боғлиқ эканини («мухтожлик инсонни нафақат жиноятга, балки эрксизликка олиб келади») ва

А.Қаххор маҳоратининг муҳим жиҳати ҳам аини шунда намоён бўлишини тасдиқлайди.

Структурал методга асосланган ушбу таҳлил жуда кўп баҳсларга, қарама-қарши талқинларга объект бўлган ҳикоянинг туб моҳиятини фақат асар матни асосида амалга оширилган талқин воситасида ҳолис кашф этиш мумкин, деган хулосани беради. Бундай таҳлилда олдиндан режаланган мафкуравий максадни ўтказиш учун ҳикояни восита қилишга ўрин қолмайди. Аини шу жиҳати билан ҳам танқидчиликда шаклланаётган структурал метод, айниқса, адабий меросни қайта, ҳолис ва теран баҳолашда, тўғри талқин қилишда қўл келмоқда. Бунинг ўзи ҳам танқид фаолиятида адабий ходисаларга системали ёндашув етакчи методологик тамойилга айланаётганининг далилидир.

Сувон Мелиев «Структурализм ва структурал таҳлил» мақоласида структурализм бадий асарда фалсафий йўналишдан кўра методологик мўлжал бўлиб, ўрганилаётган объектларнинг шаклий қурилишига кўра талқин этишни англади, деган фикрни олдинга суради. Мазкур мақолада қадимги юнон файласуфи Плотоннинг «Тимей» асаридаги оламнинг ўзаги геометрик шакллар асосида (тўрт унсур—ер, сув, ҳаво, оловнинг) муайян учбурчаклардан ташкил топганлиги ҳақидаги ғояси асосида вужудга келган фан-микроструктурани ўрганувчи квантфизика концепциялари билан боғлиқ ҳолда талқин этади.

Қуришиб турибдики, С. Мели ҳам структурализм ҳақида сўз юритганда, А.Расулов каби, бадий асарни ҳам табиатга қиёслаб ўзига хос микролам, деб ҳисоблайди ва унинг структурал бутунлиги худди аниқ фанлардаги каби хусусиятга эга эканлигини таъкидлайди. «Қуринадики, бадий асарни структура жиҳатидан тадқиқ этиш, яъни структурализм чуқур фалсафий ва ҳатто квантфизикавий асосга эга. Худди микроламдаги бевужуд зарралар каби-уларни оддий куз билан қўриш мутлақо мумкин эмас-бадий образлар ва умуман бадий воқелик муайян давр ва унда яшаётган одамларни акс этирса-да, амалда у тил воситасида яралган бевужуд реалликдан бошқа нарса

эмас»⁷⁵. Айни пайтда, С.Мели бадий асарнинг структурасини ўрганиш илмий тадқиқотнинг асосий мақсади эмас, балки самарали натижага эришиш усули эканлигини тўғри таъкидлайди.

Муаллиф бадий асар структурасини ташки ва ички структурага ажратади. Структурал таҳлилда бадий асардаги образлар ва уларнинг рамзий маъноларини аниқлаш (маъно ўчоқлари), образ замиридаги бадий куч (образ энергетикаси) ва пировард натижада бадий асарнинг поэтик асосини тутиб турувчи куч (мақолада «жон жойини топиш», деб ифодаланган) лозимлиги ва буларнинг барчаси бадий асарда етакчи структурал бирликни ташкил этиши илмий назарий жиҳатдан асослаб берилган.

Таъкидлаш жоизки, А. Расулов ва С. Мели мақолалари ўзбек танқидчилигида структурализмга бағишланган назарий характердаги илк тадқиқотлардандир. Бу мақолаларда структурализм тушунчаси жаҳон адабиётшунослиги ва танқидчилиги миқёсида қаралиб, мазкур методнинг етакчи хусусиятлари машҳур файласуфлар ва олимларнинг қарашлари билан асосланган. Шу жиҳатлари билан ҳам бу мақолалар ўзбек адабий танқидчилиги методологиясининг шаклланишида жиддий аҳамият касб этади.

2009 йил

ҚАЙТА БАҲОЛАШ–ЯНГИЧА ТАМОЙИЛ СИФАТИДА

Истиклол даври ўзбек адабий танқидчилиги методологиясининг янгиланиш тамойилларидан бири миллий уйғониш (жадид) адабиёти ва унинг намоёндалари ижодини қайта баҳолаганида кузатилади. Ижтимоий ҳаётда юз бера бошлаган ўзгаришлар адабий танқид тафаккурида ҳам янгиланишларга туртки берди. Бу даврга келиб, айниқса, мустақилликнинг дастлабки йилларида адабий танқид сезиларли даражада фаоллашди, мавзу доираси кенгайди, бошқа гуманитар соҳалар, жумладан, тарих, фалсафа ва эстетика билан алоқаси изчил ва мунтазам тус касб эта борди.

⁷⁵ Мели С. «Структурализм ва структурал таҳлил ҳақида». Ўзбек тили ва адабиёти 2008. 2-сон 12-бет.

Умуман, адабий танқиднинг ушбу соҳани ёритишга доир фаолиятини кузатганда бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлган бир неча йўналишда изланишлар олиб борганлиги аён бўлади. Бу йўналишлар орасида, айниқса, ижодкор биографияси ва ижодий лабораториясига оид кузатишлар яққол кўзга ташланади. Уларда мунаққидлар миллий уйғониш даври адабиёти намояндаларининг ҳаёти ва ижодига оид манбаларни, маълумотларни топиб, уларни тарихий воқеа ва фактлар асосида тадқиқ этиш, шарҳлаш усули етакчилик қилади. Адабий танқиднинг бу йўналишдаги фаолиятида унинг тарих билан ҳамкорлиги, айниқса, муҳим аҳамият касб этган.

Ушбу кузатишлар воситасида танқидчилар ижодкор жадидлар ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш асносида умуман жадидчилик ҳаракати, унинг концепцияси ҳақида ҳам тарихий фактлар асосида қимматли маълумотлар бердилар. Натижада бу давр адабий ҳаётининг ҳаққоний тарихий лавҳасини яратишга эришилди, ватанимиз тарихининг ўтган аср бошидаги саҳифалари ҳолис шарҳ ва изоҳлар билан тўлдирилди. Гарчи қисқа муддатни ўз ичига олган бўлса-да, янгича методология ва концепцияга асосланган адабий танқид фаолиятининг ушбу босқичи беқиёс илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Чунки, биринчидан, бу босқичда аср бошидаги адабий муҳит ҳақида объектив маълумот берилган ва адабиётимизнинг янги тарихи яратилишига асос солинган бўлса, иккинчидан, шўро тузумининг қатағонга таянилган сисъатининг қурбонига айланган ва узок йиллар мабойнида ноҳақ айбловлар билан айбланиб келинган ижодкорларимизнинг ҳақиқий орзу-истаклари ижобат бўлди-уларнинг ижодий мероси халққа қайтарилди.

Мунаққидларимиз миллий уйғониш даври адабиётининг етуқ намояндалари Махмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон сингари улўғ адиблар ҳаёти ва фаолиятини ёритишга бағишланган тадқиқотларда аср аввалида нашр этилган газета ва журналлардан, архив материалларидан унумли фойдаланишган. Жумладан, бу борада Бехбудий шахси ва унинг жадидчилик фаолияти билан боғлиқ илмий изланишлар алоҳида эътиборга лойиқ. Мустақиллик арафаларида

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби С.Қосимовнинг «Бехбудий ва жадидчилик»⁷⁶, таниқли олим Б.Қосимовнинг «Карвонбоши»⁷⁷ сарлавҳали мақолалари эълон қилинди. Уларда Бехбудийнинг жадидчилик ҳаракатидаги ўрни ҳақида фикр юритилади. Унинг фаолияти ҳам дунёвий, ҳам диний асосларга таянгани таҳлиллар билан кўрсатилади.

Умуман, бу каби чиқишларда ўтган аср охири ва мустақилликнинг дастлабки йиллари адабий танқидчилиги учун характерли хусусиятни, яъни маърифатпарвар адибларнинг қисқача таржимаи ҳолини ёритиш, асарларидан парчалар бериш орқали уларни оммага таништириш усулини кузатиш мумкин. Чунончи, Б.Қосимовнинг Авлоний таваллудининг 110 йиллиги муносабати билан эълон қилинган «Сапёрлар кўчасидаги уй»⁷⁸, А.Алиевнинг «Ғози Юнус ҳақида сўз»⁷⁹, Н.Холлиевнинг «Ҳамза: ўтмиш эмас, истиқбол»⁸⁰, Саидахмад Сиддиқий Ажзий таваллудининг 125 йиллигига профессор Б.Қосимовнинг қисқа шарҳи билан босилган Вадуд Маҳмуднинг «Турк шоири Ажзий»⁸¹ сингари мақолалари шундай чиқишлар сирасидандир. Бундай қимматли маълумотлар, манбаларнинг эълон қилингани ўтган аср бошида яшаган ижодкорлар ҳаёти ва фаолияти ҳақида алоҳида тадқиқотларнинг юзага келишига замин ҳозирлади.

Бу давр танқидчилигидаги яна бир муҳим жиҳат шундаки, мунаққидлар ёзувчи, шоирларнинг ижодий лабораториясига кириб, муайян асарларнинг яратилиш тарихи, уларнинг етакчи концепцияси, мавзу кўлами, ғоявий мотивларини таҳлил қилиб, кенг укувчилар оmmasига етказишди. Ана шу мавзудаги мақолаларда бадий асарлар тақдирига аниқлик киритиш тенденцияси етакчилик қилди. Жумладан, Б.Дустқороевнинг

⁷⁶ Қосимов Б. «Сапёрлар кўчасидаги уй» \ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1988. 6 август.

⁷⁷ Алиев А. Ғози Юнус ҳақида сўз \ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1990.25 май.

⁷⁸ Холлиев Н. «Ҳамза: ўтмиш эмас истиқбол» \ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1990. 16 март.

⁷⁹ Маҳмуд В. Турк шоири Ажзий \ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1989. 10 ноябр.

⁸⁰ Дустқороев Б. Падаркушнинг Ғаройиб саргузашти \ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 2002. 11 январ.

⁸¹ Болтабоев Ҳ. «Юрт кайғуси» \ «Шарк юлдузи», 1992.4 сон.

«Падаркуш»нинг ғаройиб саргузашти»⁸², Ҳ.Болтабоевнинг «Юрт кайгуси»⁸³, Ш.Турдиевнинг «Тонг юлдузи қисмати»⁸⁴, У.Мирзахужаевнинг «Чулпон ҳақида кайдлар»⁸⁵, Н.Каримовнинг «Кечанинг кундузи борми?»⁸⁶, Д.Қуროновнинг «Яна кеча ва кундуз ҳақида»⁸⁷, Н.Каримовнинг «Унутилган саҳифа»⁸⁸, У.Норматовнинг «Адолатнинг йўллари машаққатли...»⁸⁹, Б.Дўстқораевнинг «Чулпон: газета-еттинчи давлат» сингари мақолалари характерлидир.

Адабий танқид ижодкорларнинг ижодий лабораториясига кираркан, адабиётшунослик илми олдида муаммо бўлиб турган жиҳатларни ёритишга ҳаракат қилди. Бундай муаммолар қаторида Бехбудийнинг «Падаркуш» асари яратилиш тарихи, Фитрат драмалари, Чулпоннинг «Кеча ва кундуз» романи гақдири каби катта мавзулардан тортиб, муайян бир асарнинг яратилишига туртки берган омилларгача қамраб олинган. Чунончи, «Падаркуш» драмасининг яратилиши билан боғлиқ мақолаларда турли-туман маълумотларни кузатамиз.

Б.Дўстқораевнинг «Падаркуш»нинг ғаройиб саргузашти мақоласида иккита масалага: а) «Падаркуш» драмаси қачон ёзилиб, қачон чоп этилганига; б) асарнинг муқовасидаги «Бородино жангининг 100 йиллигига бағишланади», деган ёзув нимани англатишига оидинлик киритилган. Муаллиф ушбу масалаларга доир кўплаб манбаларни ўрганиб, кузатиб, асар 1911 йил охири 1912 йилнинг бошларида ёзилган, деган хулосага келган.

Сўнгги давр танқидчилигида бу ижодкорлар фаолиятига кенг ва чуқур ендашилгани масаланинг моҳияти методологик жиҳатдан тўғри белгиланганидан далолат беради. Зеро, 1956 йилдаёқ ёзувчи сифатида номи оқланган, асарларини кенг китобхонлар оммаси ўқиш имкониятига эга бўлган Қодирий ижоди ҳатто мустақилликкача узининг тула ҳақли, холис

⁸² Дўстқораев Б. Падаркушнинг Ғаройиб саргузашти // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 2002. 11 январь.

⁸³ Болтабоев Ҳ. «Юрт кайгуси» // «Шарқ юлдузи», 1992.4 сон.

⁸⁴ Турдиев Ш. Тонг юлдузи қисмати // «Ёшлиқ», 1991. 3 сон.

⁸⁵ Мирзахужаев У. Чулпон ҳақида кайдлар // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1994. 6 май.

⁸⁶ Каримов Н. Кечанинг кундузи борми? // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1994. 28 октябр.

⁸⁷ Қуროнов Д. Яна кеча ва кундуз ҳақида // «Шарқ юлдузи». 1996. 5 сон.

⁸⁸ Каримов Н. Унутилган саҳифа // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1997. 10 октябр.

⁸⁹ Норматов У. Адолатнинг йўллари машаққатли // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1997. 14 ноябр.

бахосини олмади. Метод ва дунёқараш муоммаси билан боғлиқ баҳс-мунозаралар куюни муттасил Қодирий ижодиёти тепасида айланди. Адабиётшунос олим Матёқуб Қушжонов адиб ижодини урганиш тарихини олти босқичга ажратди ва ҳар бир босқичнинг ўзига хос жиҳатлари, ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилиб берди. Унинг талқинига қура, олти босқичнинг бештаси шуро даврига оид бўлиб, мазкур босқичларда ёзувчи ижодини урганишда кўплаб чекланишлар бўлган. Олтинчи босқич сифатида М.Қушжонов мустақиллик йилларида қодирийшуносликнинг том маънода янги даври бошланганини, бунда Абдулла Қодирий таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги Президентимиз Фармонининг улкан аҳамият касб этганини, адиб ижодини эмин-эркин, янгича тафаккур асосида қайта баҳолаш жараёнлари бошланганини таъкидлайди.

Албатта, мухтарам олимимизнинг ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида Абдулла Қодирий ижоди урганилишини босқичларга бўлиши, яъни даврлаштириши шартли характерга эга. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Матёқуб Қушжонов қодирийшуносликни даврлаштиришда йиллар ва саналарни эмас, балки биринчи галда адиб ижодини баҳолашдаги чекланишлар, бирёқламаликлар ва уларнинг моҳиятини очиб бериш назарда тутилган. Кейинги давр танқидчилигида адабий ходисаларга тарихий-биографик ёндашувнинг кучайгани янгича адабий танқид методологиясининг муҳим тамойилларидан бири шаклланаётганидан далолат беради. Зеро, ижодкор ҳаёти ва асарларига доир манбаларни аниқлашда бу тамойил муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур давр танқидчилиги фаолиятида Қодирий, Чўлпон, Фитрат, биографиясига тааллуқли, бироқ яшириб келинган, ёритилмаган маълумотларга эътибор қаратилганига гувоҳ бўламиз. Чунончи, Н.Каримовнинг «Ўзбек зиёлиларининг жаллодлари» туркуми сирасидан «Қодирий боши-янги йил совғаси», «Чўлпон учун кишан», И.Усмоновнинг «Қодирий қаерда отилган?» М.Ҳасановнинг «Ватан менинг саждағоҳим»⁹⁰

⁹⁰ Ҳасанов М. "Ватан менинг саждағоҳим" // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990. 28-сон

каби мақола ва суҳбатларда атокли адиблар ҳаётининг энг қайғули, фожеали вазиятларига оид маълумотлар берилган. Бинобарин, қатагон қурбонлари бўлган бу адиблар қисматини ёритишда ушбу мақолаларнинг аҳамияти жуда катта бўлди. Бошқа тарафдан эндигина истиқлолга эришган халқимиз ўша пайтда бу фактлардан воқиф бўлиб, хурриятга эришганимиз тасодифий эмаслигини, балки Ватан озодлиги йўлида фидоий зиёлиларимиз ўз жонларини қурбон қилишганини, мустақиллик оғир ва машаққатли курашлар эвазига қўлга киритилганини далилловчи манбалар билан танишишга муяссар бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, истиқлол даври танқидчилигида жадид адабиёти намояндалари ҳаёти ва ижодини ҳар томонлама таҳлил ва талқин этиш етакчи йўналишлардан бирига айланди. Адабий танқид Бехбудий, Авлоний, айникса, Фитрат, Қодирий ва Чўлпон сингари миллий уйғониш (жадид) адабиёти намояндалари ижодини ўрганар экан, асосий эътиборни адабиётшунослик олдига турган долзарб муаммоларга қаратганининг гувоҳи бўламиз.

2009 йил

СИСТЕМАЛИ ЁНДАШУВ ИМКОНИАТЛАРИ

Системали таҳлил муайян ижодкорнинг асарига ёки унинг ижодий меросига бир яхлит бутунлик сифатида қарашни ва шу асосида ёндашувни галаб этади.

Истиқлол даври танқидчилигида ушбу таҳлил методининг яхши намуналари яратилди. М.Қўшжонов, О.Шарофиддинов, У.Норматов, П.Каримов, Б.Назаров Б.Каримов, Д.Қуронов каби мунаққидларнинг А.Қодирий, Чўлпон, Ғ.Ғулом каби ижодкорлар ҳаёти ва ижодий меросини камраб олувчи тадқиқотлари фикримизнинг ёрқин исботидир. М.Қўшжонов

ва С.Мелиевнинг ҳамкорликда чоп этилган “Абдулла Орипов” номли рисоласи ҳам системали ёндашувнинг ёркин намуналаридандир.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бадий асарга ёки ижодкор бадий меросига системали ёндашганда тадқиқотчи битта метод билан чегараланиб қолмайди, балки бир неча методларнинг уйғунлигида иш юритади. Буни биз юқорида тилга олган рисолада ҳам кузатамиз.

М.Қўшжонов ва С.Мели атоқли шоир ижоди таҳлиliga киришишдан олдин унинг таваллуд топган, тарбияланган оилавий муҳити ҳақида аниқ тасаввур берилган лавҳани келтиришади. Шундан сўнг А.Ориповнинг адабиёт оламига киришдаги дастлабки босқич – талабалик йилларидаги илк ижодий изланишларига муносабат билдирилади. Кейинги – “Ўзимники эрур шу созим”, дея шоир сатри билан бошланган сарлавҳали бобда А.Ориповнинг ўзига хос услуби, мавзулар қўлами очиб берилди, “шоир шеърларида мавзу такрори, ҳаёт материалларига анъанавий ёндашиш нуқталари йўқ”лиги далилланади. Ҳаётга ижодкор муносабати, унинг шеъриятидаги ижтимоий-бадий талқинлар, хусусан, “сатлий типлар” тасвири кашф этилган. (“Озор нидосининг изхори”), тарихига улў аждодларга эҳтиром изҳорларида (“Меҳр билан азиздир инсон”) бадий маҳорати, “образли фикр қилиш имкони” намоён этилади.

Адабиётнинг азалий мавзулар- вафо, муҳаббат, ўлим А.Ориповнинг турли жанрлардаги асарларида қай тарзда ўзининг жозибали ва теран ифодасини топгани, хусусан шоирнинг лирик ва фалсафий олами, улў ижодкорлар руҳидан илҳом ва куч олиб яратган поэтик дунёси рисоланинг кейинги бобларида таҳлил ва талқин этилади.

“Тилла балиқча фожиаси” деб номланган бобда муаллифлар адабий жараёнда қизғин баҳслар туғдирган шоирнинг бир шеъри таҳлили ва унга билдирилган турлича муносабатлар ҳамда талқинларга эътибор қаратиладики, ушбу таҳлилда биз бадий асарга системали ёндашувга хос муҳим жиҳатлардан яна бирини –анализ ва синтезнинг яхлитликда амалга оширилган намунасини кўраамиз.

Рисолада шунингдек, А.Ориповнинг таржимон сифатидаги улкан салоҳияти, маҳорати, унинг шеъриятида лирик фожелик талкинлари моҳияти, “Соҳибқирон” драмасининг мазмун-мундарежасига оид кузатувлар муаллифларнинг атоқли шоир ижодига: барча жанрлардаги асарларига, уларнинг мавзулари, бадиий жиҳатлари, маҳорати, санъаткорлиги масалаларига комплекс ёндашганликларини курсатади. Муаллифлар улкан ижодкорнинг ижоди таҳлилига “Муаллиф-асар”, “анъана-асар”, “воқелик-асар” йўналишларида ёндашганларки, бу жиҳатдан ҳам “Абдулла Орипов” рисола системали ёндашувнинг яхши намунаси сифатида эътиборни тортади.

2010 йил

АДАБИЙ ТАНҚИДНИНГ ИЛМИЙ–НАЗАРИЙ АСОСИ

Аёнки, адабий танқиднинг муҳим методологик асосларидан бири илмий-назарий асосдир. Чунки адабий танқиднинг фан сифатидаги ўзак қисмини илмий-назарий қарашлар ташкил этади. Шу боис илмий билишга хос бўлган барча етакчи тамойиллар адабий танқид учун ҳам хосдир. Адабий танқид методологиясининг илмий асосини белгилашда ички ва ташқи омиллар муҳим аҳамиятга эгадир. Бунда ташқи омил сифатида унинг бошқа фанлар билан алоқаси, муштарак жиҳатлари назарда тутилади. Адабий танқид уз специфик хусусиятлари ва тадқиқ объекти табиатига кўра тилшунослик, тарих, фалсафа, эстетика, мантик, рухшунослик, математика каби фанлар билан изчил алоқадар. Адабий танқиднинг бу соҳалар билан алоқаси умумийлик ва хусусийлик категорияларининг диалектик бирлиги доирасидаги боғланишдир. Бироқ адабий танқид ўзига хос илмдир. У гарчи бошқа кўплаб фанлар билан, жумладан адабиётшуносликнинг бошқа соҳалари билан қатор муштаракликларга эга бўлса-да, тадқиқ объекти бир бўлса ҳам бир қатор жиҳатларига кўра улардан фаркланади.

Биринчи фарқ унинг назарий фаолияти билан белгиланади. Адабий танқид тезкор соҳа сифатида даставвал адабий жараёндаги илмий концепцияни янгилашга ўз хиссасини қўшади. Маълумки, концепция кенг қамровли тушунча. У энг аввало бадий асар ҳақида юзага келаётган қўплаб янгича илмий қарашлар тизимидир. Бинобарин, концепциянинг янгиланиши ўз-ўзидан методологик тамойилларнинг ҳам янгиланишини тақоза қилади.

Адабий танқидда концепциянинг янгиланиши мунаққид дунёқарашдаги янгиланиш билан узвий боғлиқ жараёндр. Бу айниқса ижтимоий фанларда яққол намоён бўлади. Шу боис дунёқарашнинг янгиланиши ҳам ижтимоий, ҳам маънавий омилларга бирдек боғлиқдир. Ижтимоий ҳаётда юз бераётган ўзгаришлар маънавий оламда акс этади. Айни чоғда маънавий олам ҳам ижтимоий борлиқнинг киффасини белгиловчи муҳим омиллардан биридир. Бу икки тушунчани бир-бирдан айри ҳолда қараш масалани жўнлаштиришга олиб келади.

Инсон дунёқарашининг шаклланиш жараёни мураккаб ҳодисадир. Табиат ва жамиятда рўй бераётган ҳар қандай ўзгаришлар, кўз илгамас ўзанлар орқали тинимсиз оқиб келаётган « ахборот тизими» инсоннинг ҳис-туйғуларига, онг ва шуурига узликсиз таъсир этиб туриши дунёқараш шаклланишидаги асосий пойдевордир. Бинобарин, янгича дунёқараш янгича тасаввур ва гафаккурнинг олий даражадаги уйғунлашуви ҳосиласидир.

Шунга кўра, адабий танқиддаги тасаввур ва тафаккур тарзининг янгиланиши деганда нимани тушуниш мумкин. Бу, энг аввало, ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ демакдир. Ўзликни англаш тушунчаси фалсафий мазмунга эга. Кенг маънода у бутун кадриятлар, инсоний туйғулар, тарих, маданий мерос ва ҳаёт ҳақиқатига бўлган янгича муносабатлар мажмуидир.

Адабий танқиддаги ўзликни англаш тор ва махсус маънога эга бўлиб, у биринчи галда, субъект сифатида ўзлигини қайта қуриш демакдир. Бунда мунаққид «Мен»и, унинг шахсияти, дунёқарашини, интуицияси, тафаккур тарзи, истеъдоди ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, мунаққид «Мен»и тафаккурида рўй бера бошлаган бу янгиланиш жараёни бир хил силлиқ кечмади. Ўтиш даврига хос бўлган барча мураккабликлар, зиддиятлар чоп этила бошланган мақола ва гадкиқотларда у ёки бу тарзда ўз ифодасини топа бошлади. Бу ҳол турлича шакл ва йўналишларда намоён бўлди. Гоҳ етмиш йилдан зиёдроқ даврда яшаб ижод этган ижодкорларни, уларнинг адабий меросини сабабсиз бутунлай қоралаш, инкор этиш ёки ҳамма айбни ўтмиш тузумга, давр сиёсатига юқлаб бутунлай оклаш тарзида; Гоҳ мунаққидларнинг танқид эстетикасига ҳилоф равишда бир-бирларига турли-туман айбловлар эълон қилиши шаклида; гоҳ мурасосозлик, келишувчилик кўринишида намоён бўлди...

Бироқ мамнуният билан таъкидлаш зарурки, шундай мураккаб фикрий бўҳронлар замирида коммунистик мафкура қолипларидан кутила бошлаган ва хурфикрликка асосланган янги типдаги танқид тафаккури вужудга кела бошлади.

Юкорида кайд этилган ҳолатларнинг барчаси ўтган асрнинг 80-90 йилларида адабий танқидда концептуал ўзгаришларга олиб кела бошлади. Бу жараён янги-янги илмий ғояларнинг пайдо бўла бошлаши, кўплаб илмий муаммоларнинг кун тартибига қўйила бошлашига замин ҳозирлади.

Адабий танқиднинг сўнгги ўн-ўн беш йиллик фаолиятини кўздан кечирганда энг муҳим илмий ғоялар сифатида аввало методология ва унинг тамойилларининг янгиланиши масаласи долзарб муаммога айлана борганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Зеро, етмиш йилдан зиёдроқ илм-фанда ҳам ҳукмронлик қилган марксча-ленинча таълимот ва унинг методологик тамойиллари илмий билишнинг ягона, бирдан бир тўғри йўли эмаслиги барчага қундай равшан бўлиб қолди. Шу боис чоп этилган кўплаб мақола ва баҳс-мунозараларда янгича методологик тамойиллар хусусида фикр юритилди. Бу борадаги сўнгги изланишлар адабий танқид муаммоларини Шарқу Ғарб фалсафаси ва эстетикасидаги етакчи методологик тамойиллар билан изчил боғлиқ ва муштаракликда талқину таҳлил қилиш бирдан бир тўғри йўл эканлигидан далолат бермоқда.

Адабий танқид эътиборини қаратган яна бир долзарб масала—бу XX аср ўзбек адабиётини қайта баҳолаш масаласидир. Бу борада қисқа, лекин шиддатли кечган баҳс-мунозаралардан кейин адабий танқид етмиш йилдан зиёдрок фаолиятида илк маротаба аксиологик ёндашувни амалга оширмоқда. XIX асрнинг иккинчи ярмида немис олими Э.Гартман ва француз олими П.Лаппи томонидан фанга киритилган ушбу таълимотга кўра, аксиология-кадриятлар ҳақидаги назария бўлиб, у «...аксиологик онг, кадрлаш туйғуси, аксиологик билиш, кадриятли ёндашув ва бошқалар асосида тўпланган кадриятлар тўғрисидаги билимлар системасидир».⁹¹

XX аср ўзбек адабиёти салафлари, жумладан Фитрат, Қодирий, Чўлпон ёки Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаххор, Ҳ.Олимжон каби ижодкорлар ҳаёти ва ижодини, умуман олганда эса улар мансуб бўлган давр адабиётини қайта холис баҳолаш ҳамда улар қолдирган бой адабий меросга аксиологик ёндашув адабий танқид методологиясининг муҳим тамойилларидан бирига айланиб бормоқда.

Адабий танқиддаги яна бир муҳим муаммо адабий жараён билан узвий боғланган бўлиб, яратилаётган бадий адабиётга муносабат масаласидир. Бадий асарни янгича методологик тамойиллар асосида таҳлилу талқин қилиш, биринчи галда унга бадий-эстетик ҳодиса сифатида ёндашув кун тартибдаги асосий масалалардан бирига айланмоқда. Бу адабий танқиднинг ҳам назарий, ҳам амалий фаолияти билан узвий боғланган масалалардан биридир. Бу борада ҳам баҳс-мунозаралар, жиддий изланишлар жараёни кечмоқда. Бадий асарда инсон концепцияси, адабиётнинг эстетик ва ижтимоийлик тамойиллари хусусидаги баҳслар шулар жумласидандир. Бадий асарга соф эстетик ҳодиса сифатида ёндашиб, ундаги ижтимоийликни инкор қилувчилар ҳам, ёқловчилар ҳам ўз қарашларини асослашга ҳаракат қилишмоқда. Бу борадаги мунозараларнинг ечими бевосита адабий

⁹¹ Фалсафа Комусий лугат. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, “Шарқ” нашриёт-матбаа акцидорлик компанияси Бош таҳририяти Т., 2004. 17-бет.

танқиднинг амалий фаолияти билан боғлиқдир. Шу боис адабий танқид фаолиятидаги иккинчи муҳим йўналишни амалиёт ташкил этади. Чоп этилаётган адабий-танқидий материаллар амалиёт натижаси бўлиб, улар асосида таҳлил йўналишлари ва усуллари хусусида кузатишлар олиб бориш, муайян хулосалар чиқариш мумкин.

Адабий танқиднинг сўнгги давр фаолияти шундан далолат бермоқдаки, бугунги кунда диалектика барча фанларнинг умумий методологиясидир, деган қараш бирмунча баҳсли бўлиб қолмоқда. Бадний асарга диалектив ёндашишдан ташқари герменевтик ёндашув ҳам кучайиб бормоқда. Талқин деб тушуниладиган ушбу назарияни олмон диншуноси ва филологи Ф. Шлейермахер ишлаб чиққан бўлиб, унга кўра матнга ҳам грамматик, ҳам услуб ва мазмун бирлиги, бутун билан қисмнинг айланма ҳаракати сифатида қараш етакчилик қилади.⁹²

Бугунги адабий-танқидий мақолаларда, тадқиқотларда матн билан ишлашда кўпроқ сўзга эътибор бериш, талқин қилиш, шархлаш етакчилик қила бошладики, бу ҳол герменевтика ўзбек танқидчилиги методологиясининг асосий йўналишларидан бирига айланиб бораётганлигидан далолат бермоқда.

Адабий танқид тараққиётининг ўтиш давридаги изланишларида сенергетика ҳам муҳим роль ўйнамоқда. Сенергетика назариясининг асосини ташкил этувчи барқарорлик билан беқарорлик (хаос) мувазонат билан мувазонатсизлик, тартиб билан тартибсизлик, тизимлилик билан тизимсизлик ўртасидаги алоқадорлик қонуниятлари адабий танқидда ҳам ўзига хос тарзда намён бўлмоқда. Чунончи, сўнгги ўн-ўн беш йил ичида сиртдан қаралганда таназзулдек таассурот қолдираётган турли-туман баҳс-мунозаралар, тортушувлар, инкорлар (жумладан, танқидда «Адабиёт ўладими?») деган масаланинг кўйилиши, шўро даврида яратилган асарлар ҳақида бир-бирини инкор этувчи чиқишлар, реализмга шубҳа билан қараш тамойиллари,

⁹² Бу ҳақда қаранг: Гуннер Сқирбекк, Нилс Гилье Фалсафа тарихи. «Шарк» нашриёт-матбаа акционерлик компанияси Бош таҳририяти. Т.: 2002, 446-447-бетлар; Герменевтика. «Ғарб фалсафаси». Ўзбекистон файласуфлари миллий нашриёти

модернизм ҳақидаги қарама-қарши фикрлар, шўро даври назариясига оид кўплаб қарашларнинг инкор этилиши ва ҳ.о.) замирида адабий танқид тараққиётида янгича концепция етилиб келаётганлиги, янгича методологик тамойиллар шаклланаётганлиги, бинобарин мазкур соҳа янгича қонуниятлар асосида ривожлана бошлаганлигидан далолат беради. Бундан ташқари адабий танқидда бадиий асарга онтологик, генесеологик ва аксиологик таълимотлар асосида ёндашишнинг кучайиши, таҳлилнинг турли-туман усулларидан самарали фойдаланиши илмий билишда методологик плюрализмга ўтилаётганлигидан нишона беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, юқорида тилга олинган методологик таълимотларнинг барчаси фалсафий таълимотдир. Шунга кўра, улар гарчи кўплаб фанлар учун методология ҳисобланса-да, уларнинг ҳар бирида, жумладан адабий танқидда ҳам хусусийлашган, танқид спецификасига мослашган ҳолда зуҳр бўлади. Айтайлик, тарихга оид матн билан бадиий матн орасида жуда катта фарқ бор ва улар талқини ҳам ўзига хосдир.

Юқоридаги кузатишлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, адабий танқиднинг методологик асосларидан бирини илмий-назарий асос ташкил этади ва у кўплаб методологик тамойилларни ўзида мужассамлаштирган, бириккан, синкретик асос сифатида намоён бўлмоқда.

Таъкидлаш зарурки, адабий танқиднинг методологик асосларини таъминлашда илмий-назарий асосдан ташқари бадиий-эстетик, ижтимоий-тарихий, мафкуравий асосларнинг ҳам ўрни каттадир. Бу асосларнинг ҳар бири адабий танқиднинг фан сифатидаги ўзига хослигини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир. Биз бу ўринда фақат илмий-назарий асос ҳақида фикр юритдик. Тилга олинган бошқа асосларнинг етакчи хусусиятлари алоҳида тадқиқни тақоза этади.

2006 йил

АДАБИЁТ ИЛМИ МАНЗАРАЛАРИ

Истиклол, барча соҳаларда бўлганидек, адабиётшунослик ва адабий танқид тараққиётида ҳам янги даврни бошлаб берди. Бадий асар таҳлили ва талқинида умумбашарий мезонлардан келиб чиқиб ёндашиш асосий тамойилга айланди. Шу боис асар таҳлилида ижтимоий-мафкуравий ёндашув ўрнига бадий-эстетик мезонлар етакчилик қила бошлаганини кузатиш мумкин. Илм аҳлида ижодкорга муайян ижтимоий соҳанинг вакили деб эмас, балки ўз қалби, орзу-умидлари, маънавий олами ҳамда идеалини поэтик идрок қилиш ва тасвирлай олиш салоҳиятига эга бўлган истеъдод соҳиби сифатида қараш шакллана бошлади. Бинобарин, ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги, шўро давридагидан фарқли равишда, бадий асарга “ижтимоий муаммолар”, “долзарб мавзулар” нуқтаи назаридан эмас, балки ижодкорнинг поэтик маҳоратини белгиловчи бадийлик мезонлари асосида ёндашмоқда.

Президент Ислом Каримовнинг «Адабиётга эътибор–маънавиятга, келажакка эътибор» рисоласида «адабий жараёнга, шоир ва адиллар фаолиятига баҳо беришда ўта нозиклик ва эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак»лиги алоҳида таъкидланади. Дарҳақиқат, бу давлат бевосита танқид ва адабиётшунослик олдидаги вазифалар нечоғли масъулиятли эканини яна бир бор тасдиқлайди. Хўш, бугунги кунда адабиётшунослик ва танқидчиликдаги изланишлар, саъй-ҳаракатларнинг самарали кечаётгани нималарда кўринади?

Таъкидлаш жоиз, адабий-бадий нашрларда босилаётган тадқиқот ва танқидий мақолалар, тақризлар мавзулари ранг-баранг, уларда адабий жараённинг долзарб муаммолари камраб олинган, ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга молик муаммолар дадил кўтариб чиқилган. Иккинчидан, буни аксарият масалалар хусусида кечган баҳс-мунозараларнинг ошкоралиги, илмий ва мантикий асосланганида ҳам кузатиш мумкин.

Бу борада “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси ва “Жаҳон адабиёти”, “Шарқ юлдузи”, “Ўзбек тили ва адабиёти”, “Тафаккур”, “Ёшлик”

каби журналларда чоп этилаётган қатор тадқиқот ва мақолаларни далил сифатида кўрсатса бўлади.

Шу жиҳатдан Н.Каримовнинг “Ўзбек адабиётшунослигининг янги босқичи” (“Ўзбек тили ва адабиёти”, 2011,3), Н.Раҳимжоновнинг “Адабиётшуносликнинг янги босқичи” (“Шарқ Юлдузи”, 2011,5) каби мақолалари характерлидир.

Олимлар ўз кузатишларида истиқлол даврида ўзбек адабиётшунослиги эришаётган ютуқлар, вужудга келган янги таълимий ва илмий йўналишлар ҳақида фикр юритишади.

Жумладан, Найм Каримов ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги шўро даврида вужудга келиб шаклланган бўлса-да, ҳоким мафкура таълиқи остида турли хил “оғиш”ларга йўл қўйилганини таъкидлар экан, истиқлол йилларига келибгина адабиёт илмида чинакам янгиликлар жараёни бошланганига эътиборни қаратади. Мунаққид фикрича, истиқлол даврига келиб адабиётшунослик марксча-ленинча таълимдан бутунлай воз кечиб, муаммо ечимига миллий рух ва ғоя билан суғорилган концепция асосида ёндоша бошлади. Бу ҳол минг йиллик тарихга эга бўлган маданий меросимизни яхлит бир бутун ижтимоий-эстетик ҳодиса сифатида баҳолашдан тортиб то топталган қадриятларни тиклаш, “халқ душмани” дея қораланиб келинган адабий сиймолар меросини халққа қайтариш ва аксинча, шўро даври адабиётшунослигида сунъий равишда улуғланган, бошқаларга қарама-қарши қўйилган (Х.Х.Ниёзий каби) ижодкорлар ижодини қайта ҳолис баҳолаб, ўзининг объектив баҳосини олишгача бўлган жараёндаги ўзгаришларга эътиборни қаратади.

Н.Каримов истиқлол даври ўзбек адабиётшунослигининг барча йўналишлари бўйича олиб борилаётган илмий изланишлардаги янги таълимий ва ёндашувларни қатор тадқиқотлар мисолида асослашга ҳаракат қилади.

Чунончи, янги ўзбек адабиётини ўрганишда аввалгидек, фақат шўро даври билан чекланмасдан, бу ҳодиса жадид адабиёти билан бевосита боғлиқ

эканлиги илмий асосланганлигига эътиборни қаратади. Дарҳақиқат, олим таъкидлаганидек, истиқлол йилларида жадид адабиётига муносабат тубдан ўзгариб, кодирийшунослик, фитратшунослик ва чўлпоншуносликнинг тамоман янги йўналиши вужудга келди.

Олим ўзбек фольклоршунослиги ҳақида фикр юритганда, Тўра Мирзаев раҳбарлигида Маматкул Жўраев, Жаббор Эшонкулов, Шомирза Турдимов каби истеъдодли фольклоршунос олимлар етишиб чиққанлиги ва уларнинг “Алпомиш” ва “Гўруғли” туркум дostonлари ҳақидаги тадқиқотлари ўзбек фольклоршунослигини янги босқичга олиб чиққанлиги эътироф этилади. Шунингдек, мақолада мустақиллик йилларида адабиёт назариясига оид тадқиқотлар самарали кечаётганлиги таъкидланади.

Профессор Н.Раҳимжонов “Адабиётшуносликнинг янги босқичи” мақоласида адабиётшунослигимиздаги янгиланиш жараёнларини энг аввало дунёқараш билан боғлаб талқин қилади. Олим фикрига кўра “Ижтимоий-сиёсий, фалсафий тизимларнинг ўзгариши аввало дунёқарашларнинг ўрин алмашинувидир”. Шу нуқтаи назардан бадиий асарга муносабат ҳам тубдан янгиланди. Олим ана шу янгиланиш жараёнларини ўн пунктдан иборат тамойиллар асосида кўрсатади ва ўз кузатишларида муайян хулосалар чиқаради.

Бунда, энг аввало, адабиётшуносликнинг бадиий асарни ғоявий-тематик жиҳатдан баҳолашига чек қўйилиши ва уни гўзаллик ҳодисаси сифатида тадқиқ ва талқин этишга эътибор кучаяётгани янгиланиш тамойили сифатида кўрсатилади. Шунингдек, олим эътирофича, адабиёт илмининг турли фан соҳалари – фалсафа, фольклор, тарих, фалакиёт, тасвирий ва амалий санъат, дин, кино, театр ва ҳоказолар билан алоқаларнинг кенгайиши эстетик категориялар уфқининг кенгайишига хизмат қилмоқда. Олим эътибор қаратган яна бир тамойиллардан бири, бу–“ўзбек адабиётининг етук бадиият намуналарини жаҳон контекстида таҳлил қилишда кўзга ташланмоқда”.

Шунингдек, мақолада истиқлол йилларига келиб шўро даврида “халқ душмани” дея қораланиб келинган жадид адабиёти намояндаларига,

жумладан, Қодирий, Чулпон, Фитрат каби ижодкорлар ижодини ўрганишга эътибор қаратилганлиги ва мазкур соҳа бўйича кўплаб адабиётшунос олимлар етишиб чиққани адабиёт илмининг ютуқларидан бири сифатида таъкидланади.

Мақолада адабиётшуносликнинг адабий жараёндаги ижодий изланишларни изчил кузатиб, унинг етакчи тамойилларини тўғри белгилаётгани, турли адабий оқим ва йўналишларга ижобий ҳодиса сифатида ёндашаётганига алоҳида эътибор қаратилади. Адабиётшуносликдаги ушбу ижодий янгиланишлар мазкур фаннинг ютуқлари сифатида хулосаланади.

Айни пайтда олим адабиётшунослик олдида турган долзарб муаммолар, ечимини кутаётган масалаларга ҳам муносабат билдиради. Бунда асосий эътибор қуйидагиларга қаратилади:

Биринчидан, XX аср бошларидан бугунги кунгача бўлган адабиётшунослик ва танқидчилик асарларининг мукамал библиографиясини яратиш;

Иккинчидан, таржимашуносликдаги сифат янгиланишини, аслиятдан таржима қилиш жараёни қарор топганлигини ҳисобга олиб, таржимашуносликнинг мустақил фан сифатидаги концепцияларини яратиш;

Учинчидан, адабиётшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси кенгайтиши натижасида кўплаб янги терминлар адабиёт илмидан муҳим ўрин ола бошлади. Бу эса бугунги кунда адабиётшуносликнинг қомусий лугатини яратиш масаласини кун тартибига қўймоқда.

Шубҳасиз, олимларимизнинг бугунги ўзбек адабиётшунослиги етакчи тамойиллари ҳақидаги кузатишлари адабиёт илмининг манзараларини, ютук ва камчиликларини кўрсатишда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Айни пайтда адабиётшуносликнинг галдаги вазифаларини белгилашда ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Бугунги адабий жараёни кузатганда адабиётнинг назарий муаммоларига бағишланган мақолаларда ҳам гоят долзарб масалалар ўртага ташланганига гувоҳ бўлиш мумкин. Уларда замонавий адабиётшуносликнинг

янгица илмий-назарий мезонлари қандай бўлиш керак, кўп асрлик Шарк мумтоз адабиёти илми ва Ғарб адабиётига хос таҳлил усулларини қай тарзда уйғунлаштириш мумкин, адабиётшунослик ва танқидчиликнинг методологик асосларини қандай яратиш лозим, каби ғоят долзарб муаммоларга доир илмий хулосалар, ибратли ёндашувлар илгари сурилаётир. Бу масалалар ечимини жаҳон адабиётшунослиги контекстида ҳал этилишига жиддий эътибор қаратилмоқда. Чунончи, Улуғбек Ҳамдамовнинг “Давр талаби ва янги мезонлар” мақоласида бугунги ўзбек адабиётшунослиги тараққиёт тамойилларининг ривожини Шарк ва Ғарб илмий-фалсафий қарашларининг синтезлашуви асосида амалга ошириш таъкидланса, профессор Муҳаммадҷон Ҳолбековнинг “Жаҳон адабиётида умуминсоний тамойиллар” мақоласида жаҳон адабиёти атамаси сўнгги давларда барча миллий ва минтақавий адабиётларни бир-бирига боғлайдиган тушунчага айланиб, умуминсоний адабиётнинг вужудга келишига асос бўлаётгани, иқтисодиётдаги каби адабиётда ҳам глобллашув жараёни бошланганини таъкидлайди.

Нуъмон Раҳимҷонов эса “Ахлоқ ва идеал–бош мезон” мақоласида назарий умумлашмалар амалий тажрибалар асосига қурилиши, шу боис ҳам бугунга кунда ижодкорлик салоҳиятига эга бўлмаган тасодифий шахслар ҳам ёзувчилик даъвоси билан чиқишларига қарши курашиш зарурлиги ҳақида куюнчаклик билан ёзади.

Профессор Абдугафур Расуловнинг “Концепция зарурати”, Сувон Мелининг “Янги танқид” (Ғарб адабиётшунослигидаги бир оқим ҳақида) номли мақолаларида ҳам янги назарий асосларнинг кашф этилишидаги мураккабликлар, “янги танқид”нинг жаҳон адабиётшунослигидаги ўрни кўрсатилган.

БАДИЙ МАҲОРАТ ҚИРРАЛАРИ

БАДИЙ ЮКСАК ВА ФАЛСАФИЙ ТЕРАН ИЖОД СОҲИБИ

XX аср ўзбек адабиёти тарихига кўплаб ёрқин истеъдодларни етиштириб берган давр сифатида мухрланди. А. Қодирий, Чўлпон. Фитрат, Ойбек, А.Қаххор, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, О.Ёкубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, А.Орипов каби нодир истеъдод соҳиблари бу давр ўзбек адабиётининг шакл-шамойили ва мазмун-мундарижасини белгиловчи юксак намуналарни яратишди. Улар орасида Асқад Мухторнинг ҳам муносиб ўрни бор.

Асқад Мухтор шеърларида башорат қилинганидек, узоқ умр кўриб баракали ижод килди. Унинг таржимаи ҳолига назар ташласак, сиртдан каралганда ўзига замондош бўлган ижод ахлидан кўпам фарқ қилавермайди.

У 1920 йилда Фарғонада оддий ишчи оиласида таваллуд топди. Отадан эрта етим қолиб, болалар уйида тарбияланди. Мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ бадий ижодга кизиқиб, шеър машқ қила бошлади. Кейин олий ўқув юртида таҳсил олди. Матбуотда, Ёзувчилар уюшмасида ишлаб бадий ижодни ташкилотчилик, раҳбарлик фаолияти билан қўшиб олиб борди.

Асқад Мухтор яратган шеър ва достонлар, қисса ва романлар, драмалар, рус ва жаҳон адабиётидан қилинган таржималар XX аср ўзбек адабиёти тараққиётида муҳим роль ўйнади. Унинг адабиётимиз ривожига қўшган ҳиссаси муносиб тақдирланиб “Ўзбекистон халқ ёзувчиси” фахрий унвони берилди.

Бундай санок ва маълумотлар зоҳиран Асқад Мухторга замондош бўлган кўплаб ёзувчи ва шоирлар таржимаи ҳолига у ёки бу даражада монанддир. Шу боис Асқад Мухторнинг шахс ва ижодкор сифатида бошқалардан фарқ қилувчи ўзига хослиги ҳақида фикр юритиш муҳимдир.

«Асқад Мухтор замондошлари хотирасида»(2003) китобида битилган қалб сўзлари, икромнома-ю хотиралар билан танишар эканмиз, адиб шахсиятининг таржимаи ҳолда ҳаммавақт ҳам акс этавсрмайдиган мазмун-моҳиятини англагандек бўламиз. Дарҳақиқат, хотираларда эътироф этилганидек, Асқад

Мухтор катта истеъдод эгаси, адабиёт илмини битга олим даражасида англай биладиган етук зиёли, даврдаги турли-туман эврилишлар моҳиятини теран таҳлил этадиган ва уни асарлари катига фалсафий йўсинда тезкор сингдириб юборадиган ўткир ақл-идрок соҳиби, айти чоғда ёш қаламкашларни доимо қўллаб-қувватлайдиган ғамхўр устоз, камтарин инсон.

Асқад Мухтор бадииятининг ўзига хосликларидан бири унинг назмда ҳам, наср ва драматургияда ҳам бирдек ёза оладиган универсал ижодкор эканлигидадир. Таъкидлаш жоизки, ўзбек адабиёти тарихида барча тур ва жанрларда бирдек қалам тебратган ижодкорлар анча-мунча топилади. Бирок Асқад Мухторнинг улардан фарқ қилиб турадиган бир қатор жиҳатлари борки, булар адиб ижодий маҳорати ва услубий ўзига хослигини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Асқад Мухтор ижоди ўттизинчи йилларнинг иккинчи ярмидан бошланган. У адабиёт оламига шоир сифатида кириб келган. Шоирнинг илк шеъри 1935 йилда чоп этилган. Дастлабки шеърий тўплами “Бизнинг авлод” номи билан 1939 йилда нашр қилинган. Кейинчалик эса турли даврларда чоп этилган “99 миниатюра”(1962), “Шъерлар”(1966), “Қуёш беланчаги”(1971), “Сизга айтар сўзим”(1978), “Асарлар”(1983, тўрт жилдлик), “Сирли нидо”(1984) каби тўпламларида жамланган шеърлари унинг шоир сифатидаги ўзлигини намоён этиш билан бирга йигирманчи аср ўзбек шеъриятининг гадрижий тақомилини кўрсатувчи манба сифатида ҳам характерлидир.

Шоирнинг ўттизинчи йилларда яратилган “Тилак”, “Тонг эди”, “Қасам”, “Шеър ва ҳаёт” каби дастлабки шеърлари ғоявий мотивига кўра давр руҳи билан уйғун бўлса-да, бироқ айримлари кечинмаларнинг ҳаётийлиги, табиийлиги билан ажралиб туради. Жумладан, «Тонг эди» шеърисида илк севги севинчлари ўзига хос тарзда тараннум этилади. Ўттизинчи йилларда яратилган ушбу шеър шу даврдаги севги мавзусида битилган ва ижтимоий мазмун етакчилик қиладиган кўплаб асарлардан фарқли равишда асосан ошиқ-маъшукларнинг қалб тўғёнлари, меҳр- муҳаббатини тасвирлаши билан характерлидир. Шеърда асосий урғу “Севги ўзи жуда кекса нарса, Янгилайди

уни хар навкирон дил”, деган гоъвий мотивни ифодалашга қаратилади. Асқад Мухтор шу тариқа ижодининг ҳаётбахш қудратига, бадиий-фалсафий мазмуннинг теранлигига қатта эътибор қаратди. Унинг “Шеър ва ҳаёт” шеърда бу яққол кўринади. Шеърда шоир кечаси билан табиат гўзалликларидан завқ олиб ижод қилади. Аммо эрталаб туриб яратилган шеър билан ҳаёт гўзалликларини қиёслар экан, яна бошқа бир ҳақиқатни ҳам кашф қилади.

Шеър жуда гўзал,

мисралар ширин,

Музанинг жамоли беғубор экан.

Аммо,

бош кўтариб боқсам,

яна ҳаёт

Шеъримдан минг қатла хусндор экан.(Мухтор Асқад. Асарлар. Тўрт жидлик. Тўртинчи жилд. Т. 1983. 10 бет. Кейинги мисоллар шу манбадан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади)

Кўриниб турибдики, шоир ижоднинг етакчи хусусиятини, бадиийликнинг асос ва мезонларини тўғри идрок этмоқда ва фалсафий ҳулосаламоқда.

А.Мухтор ижодий тадрижини кузатсак, унинг маҳорати йилдан йилга теранлашиб, поэтик мукамаллик касб эта борганининг гувоҳи бўламиз. Шоир қайси бир мавзуда қалам тебратмасин, нимани тасвирламасин, уни кўнгил билан, инсон калби, дарду қувончлари билан алоқадорликда тасвирлашга интилади. Айни шу жиҳати билан ижодининг ҳаётбахшлигини таъминлайди.

Шоир табиатнинг ўзига хос гўзалликларидан ҳам кўнгилга алоқадор нуқталарни топа олади. Ҳовлидаги бодомнинг гуллаши(“Бодом гуллаяпти”), теракнинг шовуллаши (“Терак”) бир қараганда инсон руҳиятига алоқадор бўлмаган табиатнинг бир парчаси, ўзига хос манзараси.Лекин шоир ушбу

манзарадан инсон қалбига йўл очади. Гуллаган бодом ўз ҳусни таровати билан ўтганни ҳам, қайтганни ҳам бир тўхташга, завқ олишга мажбур этади.

Тўхтаймизу дилда кезабошлар

Ёзги шабададай тинимсиз куйлар.(127-бет)

Дилда кезабошлаган тинимсиз куйлар инсоннинг доимий гўзаллик шайдоси эканини тасдиқловчи, айни чоғда бадииятнинг асосий талаби бўлган қалб манзараларини кашф этишнинг ўзига хос намунаси сифатида ҳам характерлидир.

Одатда теракларнинг шовуллашидаги сокинлик инсон қалбига нотинч, қандайдир ҳазин туйғулар олиб киради. Ҳаёт ҳақида, умрнинг ўткинчилиги-ю яшаш мазмуни ҳақида адоқсиз ўйларга толдиради. Айниқса куз фаслида ушбу манзара қалб драматизмини кучайтиради. Шоир “Терак” шеърда азамат теракнинг бир текис, сокин шовуллашидан ҳам инсон умри, кечмишига оид поэтик маъно топади. Шеърда айни руҳий ҳолат теран ҳис қилинади ва бадий юксак тасвири яратилади.

Терак шовуллайди ҳовли этагида,

Болалиқдан таниш, азамат терак.

Баъзан шалоладай қаттиқ шовуллайди,

Баъзан шивирлайди бамисли юрак.

Куз келгач қараб ўйга толаман,

Еллар учиради олтин баргларин,

Еллар эсган сайин, йиллар ўтган сайин,

Қалбимда мисқоллаб ортар дардларим. (129 бет)

Таниқли адабиётшунос олим У.Норматов билан суҳбатларидан бирида адиб ижодкорнинг ўзига хос маҳоратини “ҳаётни ёзувчи кўзи билан кўриб, уни бадий-фалсафий таҳлил қила билиш қобилиятида”, (А.Мухтор, Ёш дўстларимга. Т. 1980.74 бет) деб кўрсатган эди. Дарҳақиқат, гарчи бу ўринда насрий асарлар назарда тутилган бўлса-да, ёзувчи эътибор бераётган ҳодиса ижодкор услубий ўзига хослигини белгиловчи асосий омиллардан биридир. Шу боис А.Мухторнинг услубий ўзига хослиги ва бадий маҳорати ҳам энг

аввало поэтик нигоҳ ва бадий-фалсафий талқин даражаси билан белгиланади. Шоирнинг бадий юксак шеърларида фалсафий мазмун етакчилик қилишининг боиси ҳам шунда.

Шу сабаб шоир шеърларини ўқиганимизда юрт осмонида кезаётган булутларнинг оғир ўй-хаёллар, телбаланиб оқаётган дарёнинг эса ўтаётган умр тимсолида, совуқ куз шамоли инсоннинг нозик хисларини кишанловчи кишан сифатида идрок этилишини англагандек бўламыз. Шоирнинг “Мен сени ўйлайман” деб бошланувчи шеърда ўйлар ўзига хос тарзда поэтик образ даражасига кўтарилади. Бу ўринда шоир тафаккур уфки ниҳоятда кенг, тасавури учкур. Шеърда ўйларнинг чексиз ва тенгсиз суврати маъшуканинг тиниқ кўзларига қиёсан жило олса, узунлиги шунчаликки. ошиқ улардан арқон ўриб, чирмашиб чиқиб, ёри севган юлдузини олиб берса... Ва маъшуқа ул юлдузни кўксига тақиб порлатиб юрса... Шеърдаги бу поэтик манзара, образ ва тимсоллар севги-муҳаббатнинг муболагадор мотиви ва шоир поэтик идрокининг ғоят кенглигидан далолат бермоқда.

Адабиётшунос олим Нуъмон Раҳимжоновнинг “Асқад Мухтор поэтикаси”(2003) номли рисоласида шоир шеъриятида инсон ҳаётининг мазмун-моҳияти, унинг фалсафий-бадий идроки Тун образи орқали намоён бўлиши ғоят нозик таҳлиллар орқали кўрсатилади. Шоир шеърларида ушбу тимсол бадий сўз орқали туннинг туйгулар, ранг ва рамзларига айланиб, фалсафий, бадий-эстетик концепцияни ифодалаши поэтик маҳорат нуктаи назаридан тадқиқ этилади. Олим Асқад Мухторнинг бир туркум шеърларини фалсафий лирика намуналари сифатида талқин этади.

“Асқад Мухторнинг ҳаёт ва ўлим, ҳаётнинг абадийлиги мавзудидаги шеърлари бир туркум остига бирлаштирилмаган бўлса-да, улар бир шеър оламидаги фикрнинг мантиқий тадрижий такомил сифатида бири иккинчисини тўлдиради ва яхлит бир силсилани ташкил этади. Шоир фалсафий лирикасининг ўзига хослигини таъминлаган ана шу теран фикр-мушоҳадакорлик. Дунё ва воқелик хоссаларини чуқур идрок этиш фикр ва хиссиётнинг бирлашувида уйғунлик касб этади”.(Ўша манба, 41-бет).

Дархақиқат, Асқад Мухторнинг туркум шеърларида ҳаёт ва ўлим, инсон умрининг турли йўсинлардаги бадий-фалсафий тимсоллари яратилган. Шоир назнида умр-инсон эртаги. Бу эртак бирда буюк, бирда оддий кунлар бўлиб ўтиб борапти. Мана шу ўтиб бораётган умрнинг мазмунли ёки мазмунсизлиги, тўқ ёки пучлиги мангуликка дахлдор ходисадир. Шоир “Инсон эртаги” шеърида ушбу фалсафий мазмунни қуйидагича поэтиклаштиради.

Пучми-тўқми-ҳар ким баҳоласин,
Чунки бу аслида инсон эртаги.
Учаётган планетада одам боласи
Ё ундай ё бундай ўтиб кетади. (184-бет).

«Умр» номли бошка бир шеърида умрнинг узун- қисқа йўл тимсолидаги образи яратилади. Аслида бу ҳолат лирик қаҳрамоннинг умр деган тушунчага фалсафий муносабати. Инсон ўзини даврга, унинг фожиали нукталарига, дардларига алоқадор сезса, айбдорлик хиссини туйса, дунё кўзига тор кўришиб, умр йўли жуда узун кўринади ва, аксинча, бахтиёрлик, ўз фаолиятдан мамнунлик ҳис этганда эса умр жуда қисқа, вақт эса тез ўтаётгандек туюлади. Шоир шеърда инсон табиатига хос ушбу беқарорликни бадий-фалсафий йўсинда ишонарли акс эттиради.

Асқад Мухтор шеърларида инсон қалбининг оний ҳолатлари, дардли-кувончли, армонли-армонсиз умр лаҳзалари ўзига хос тарзда поэтиклаштирилади. Эрта баҳор фасли. Шоир маҳзун ҳолатда бог кезиб юрибди. Калбида кечаётган дилгирликнинг сабаби маълум эмас.

Нега мунча ғамгин...
Нега дилни эзар
Эрта баҳор кузнинг ҳавоси
Мен нега юрибман
Богни айланиб.

Уйда, ахир, ишим оз эмас

Столда ётибди чала сатрлар...(XX аср ўзбек шеърляти антологияси. Т.2007.76 бет. Кейинги мисоллар ушбу манбадан олинди, саҳифаси кавс ичида кўрсатилади).

Шоир қалбидаги ушбу тушуниксиз руҳий дилғирликдан ёшлик тимсоли бўлган йигит-қизнинг боғдаги учрашуви кутқаради. Икки севишганинг учрашувига тасадифий гувоҳ бўлган шоир қалби қувончга тўлади, гўё ёшлик дамларига қайтиб, хаёт кўзига гўзал кўринади, руҳан тетиклашади.

Шоир шеърларида умр манзаралари икки хил- баҳор ва куз тимсолида намоён бўлади. Баҳор ёшлик тимсоли бўлса, куз кексалик тимсолидир. Анъанавий характердаги ушбу тимсолларни шоир шеърда контраст ҳолда қўллаш орқали руҳий ҳолатнинг бошқалар идрок этмаган реалистик тасвирини ярата олади.

Куни кеча шу сўрида ётганимда

Ой шуъласи тушмас эди юзларимга.

Япроқларнинг титроқ. яшил шарпалари

Ором олиб келар эди кўзларимга.

Бугун бўлса танга-танга нур тушипти,

Мижжам ҳоргин, уйқу бермас ёруғ юлдуз.

Бирданига юрагим шув этиб кетди.

Куз келаяпти, куз...(Ўша манба,77-бет)

Бирдан юракнинг шув этиши-олий ҳақиқатни нагоҳон қалбнинг туб-тубидан чуқур ҳис этишдан ҳосил бўлган аччиқ изтироб. Бу ўринда лирик кахрамон ўзининг ожизлигини яшириб ўтирмайди, сохта кўтаринкилик билан хаспўшламайди. Балки, қалбида кечган оний руҳий ҳолатни қандай бўлса, шундайлигича намоён қилади-қўяди. Бу-умр кузини, уфқ поёнини теран англашдан ҳосил бўлган инсон қалби ларзаларининг ўзига хос фалсафаси.

Шоир шеърларини ўқиганимизда, ижодий тажрини кузаганимизда бу фалсафанинг йилма-йил, босқичма-босқич, даврма- давр табора теранлашиб, тугал бир фалсафий хулосага айланганининг гувоҳи бўламиз.

Асқад Мухторнинг урушдан кейин яратган “Пўлат қуювчи”, “Ҳамшаҳарларим”, “Катта йўлда”, “Раҳмат, меҳрибонларим”, “Чин юракдан” каби шеър ва дostonларининг асосий мавзуси шуро адабиётига хос тарзда меҳнатни тараннум этишга бағишланган. Умуман, Асқад Мухтор эпик асарларининг асосий пафоси инсон меҳнатини, унинг яратувчилик фидойилигини улуғлашда намоён бўлади. Бу ҳол айниқса унинг насрий асарларида яққол кўзга ташланади.

Асқад Мухторнинг 50-60 йилларда нашр этилган “Пўлат шаҳри”, “Истикбол”, “Ҳаётга қақирик» каби очерк ва хикоялар тўпламлари, “Дарёлар туташган жойда”, “Қорақалпоқ киссаси”, “Опа-сингиллар”, “Туғилиш”, “Давр менинг тақдиримда” каби қисса ва романлари чоп этилди. Адибнинг “Опа-сингиллар”, “Қорақалпоқ киссаси” асарлари инқилобий мавзуда яратилган бўлиб, социалистик реализм маҳсули сифатида эътироф этилган. “Туғилиш” романида 60-йилларда яратилган асарларга хос бўлган руҳ-шахсга сиғиниш иллатларига қарши кураш мотиви устиворлик қилади. Асарда фидойи ёшлар образининг яратилиши характерлидир. Бу хусусият кейинчалик Асқад Мухтор ижодининг асосий леймотивига айланди. Шу жиҳатдан романдаги Лукмонча, Садбар, Сангин, Жуман каби образлар характерлидир. Бу типдаги қаҳрамонлар ўзларидаги яратувчилик, фидокорлик хусусиятлари билан манманлик ботқоғига ботган Раҳмонқулов каби раҳбарларга қарама-қарши қўйилади. Асарнинг “Туғилиш” деб номланишида маълум рамзийлик борлиги адабиётшуносликда аллақачон эътироф этилган ва турлича талқинлари мавжуд. У янгича дунёқараш ва руҳиятни ўзида мужассамлаштирган инсонларнинг туғилиши сифатида ҳам, асар марказига инсон омилини қўйиб тасвирловчи янги типдаги адабиётнинг туғилаётганига ишора сифатида ҳам баҳоланиши мумкин. Ёзувчи “Давр менинг тақдиримда” номли романини 1963 йилда эълон қилди. Асар воқеалари у ёки бу тарзда Акмаджон қисмати билан боғлиқ тарзда ривожлантирилади. Асар уч фаслдан иборат бўлиб, катта бир даврни—урушдан олдинги, уруш ва урушдан кейинги даврларни қамраб олади. Асарнинг асосий пафосини давр ва шахс муносабати, инсон, унинг

қисмати, бахти, эътиқоди, яшашдан мақсади каби ижтимоий-маънавий муаммолар ташкил этади. Ватан ва ватанпарварлик тушунчалари уруш ва тинчлик муаммолари билан боғлиқ ҳолда тасвирланади. Асар ўзига хос романтик услубда ёзилиши билан ажралиб туради. Мазкур асарда кўтарилган асосий муаммолар 1973 йилда чоп этилган “Чинор” романида янада мукамалроқ намоён бўлди. “Чинор” ўзига хос композицияга эга асардир. Унинг қолипловчи сюжетини Очил бува ва унинг хориждан келган невараси Азимжоннинг юртимиз бўйлаб қилган саёхати ташкил этади. “Чинор” романининг ҳар бир қисмида шу қисса мазмунига мос ривоят ва хикоятларнинг берилиши асарнинг ўзига хослигини таъминлашга хизмат қилган. Асарнинг “Чинор” деб номланиши ҳам халқимизнинг асрий бақувват тарихи борлигига; Очил бува тимсолида эса имон-эътиқоди бутун Ўзбек халқига ишорадир. Асарда турли ижтимоий-сиёсий, маънавий муаммолар кўтарилди. Бирок улар ичида энг муҳими экологик муаммо, жумладан Орол денгизи муммосидир.

Ёзувчи асарда биринчилардан бўлиб Орол денгизи сувининг камайиб кетаётганлиги муммосини кўтариб чиққан эди. Умуман асарда экологик муаммо асосий масалалардан биридир. Бирок таъкидлаш зарурки, асарнинг муваффақиятини муаммоларнинг долзарблиги ташкил қилмайди. Ёзувчининг маҳорати шундаки, мазкур муаммоларнинг барчаси жонли, ҳаётий, фидойи инсонлар тақдири, уларнинг орзу умидлари, интилишлари, курашлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвирланади. Асардаги Очил бува, Ориф, Олим дарға, Комила каби қаҳрамонлар шу жиҳати билан характерлидир. Ёзувчининг “Бўронларда бордек ҳаловат” киссасидаги Заргаров ҳам шу типдаги қаҳрамонлардандир. Адибнинг “Бухоронинг жин кўчалари” киссаси инқилобий мавзуда ёзилган бўлиб, Файзулла Хўжаев ҳаёти ҳақида хикоя қилади. “Жар ёқасидаги чакмоқ”, “Аму” каби асарлари ҳам инқилобий мавзунини ифода этиб, давр маҳсули сифатида характерлидир.

Хулоса қилиб айтганда, Асқад Мухторнинг шеър ва дostonлари, қисса ва романлари, драма ва таржималари, кузатишларга бой публицистикаси,

умуман олганда бой адабий мероси ўзбек адабиётининг ёрқин саҳифасини ташкил этади, ижодкор яратган ўнлаб фидойи қаҳрамонлар китобхонлар учун маърифий-эстетик тарбия ролини ўтамоқда.

ЁШЛАРНИ ВАТАНПАРВАРЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШДА ЧЎЛПОН ШЕЪРИЯТИНИНГ АҲАМИЯТИ

Чўлпон XX аср янги типдаги ўзбек реалистик адабиётининг вужудга келиши ва шаклланишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган буюк шоирлардан биридир. У Қодирий, Фитратлар қатори бу адабиётнинг гўзаллик тимсоли ва юксак бадиийлик намунасига айланиши учун самарали ижод қилди.

Шубҳасиз, Чўлпон ижодий камолотининг бир йўналиши унинг шеърияти билан белгиланади. Уни “Булоқлар”, “Уйғониш”, “Тонг сирлари”, “Соз” каби шеърий тўпламлари, шунингдек, “Ўзбек ёш шоирлари” каби тўплам ва вақтли матбуот саҳифаларида чоп этилган шеърлари шоир сифатида элга танитди.

Чўлпон шеърияти мавзу қўлами ва жанр хусусиятларига кўра хилма-хил бўлса-да, бироқ уларнинг барчасига хос бўлган мушғарак жиҳати озодлик, мустамлака зулмига қарши исён ва шахс эрки ғояларининг етакчилик қилиши билан белгиланади. Шунга кўра шоир шеъриятининг ўқ томирини ўзликни англаш, миллат тақдир ва юксак ватанпарварлик мотивлари ташкил этади.

Шу маънода, Чўлпон шеърияти чинакамига реалистик шеъриятдир. У асарларида мумтоз шеърият анъаналарини давом эттирган ҳолда поэтик жиҳатдан, ҳам вазн хусусиятларига кўра янги типдаги шеъриятни ярата олди. Бу шеърият фожеавий шеърият ҳисобланади. Шу жиҳатдан шоирнинг “Бузилган ўлкага”, “Амалнинг ўлими”, “Кўнгил”, “Кишан”, “Тун”, “Хаёл”, “Табиатга”, “Ўзбегим” каби қатор шеърлари характерлидир.

Дарҳақиқат, чўлпоншунослар ҳақли равишда таъкидлашганларидек, Чўлпон шеърларининг асосий мотивини эрк, озодлик, мустамлака зулмига

карши кураш ташкил этади. Шу боис унинг шеърларида давр ва шахс
фожеаси етакчи мавқеда акс этади. Чўлпоннинг лирик қаҳрамони фожеавий
шахс. Унинг руҳий кечинмаларини кузатар эканмиз ниҳоятда зиддиятли,
муросасиз, курашчан, исёнкор, баъзан эса умидсизлик гирдобига ғарқ бўлган
нотавон, турли хил васвасаларга берилган ҳолатларда намоён бўлишини
кўрамиз. Шу тариқа кўз ўнгимизда зиддиятли, фожеавий характер қирралари
гавдаланади. Шоирнинг ватанпарварлик мотивлари ифодаланган шеърларида
давр фожеаси ҳам реалистик талқинга эга. Шу жиҳатдан шоирнинг “Бузилган
ўлкага” шеъри ниҳоятда характерлидир. Шеър реалистик мазмунга эгадир. У
хаётий воқеалар фонида тасвирланади. Шеърда шоир Ватан тимсолига
мурожаат қилар экан, унинг ўтмишдаги улугворлигидан, буюклигидан
сўзлайди. Ватаннинг ўзига хос улугвор поэтик суратини чизади, ўтмиш
манзарасини яратади. Шеърда шундай буюк давлат нега бугунги кунда хароб
аҳволга тушиб қолди, деган хитоб пафос даражасига кўтарилиб, шоир
дардига айланади. Шоирда лирик қаҳрамоннинг вужуд-вужудидан эрк ва
озодликка интилиш уфуриб туради. Унда боскинчиларга нисбатан нафрат,
қаҳр-ғазаб ниҳоятда кучли. Шеър поэтик жиҳатдан мукамал даражада
яратилган. Унда Ватан лирик қаҳрамон руҳиятини очувчи асосий поэтик
образ сифатида намоён бўлади. Шоир шеърда кўпбаддий унсурлардан
маҳорат билан фойдаланади. Шунга кўра шеърдаги тасвирни шартли равишда
икки қисмга ажратиш мумкин. Шоир шеърнинг биринчи қисмида бир вақтлар
улугвор, буюк бўлган зўр ўлка бугунги кунга келиб нега бундай хароб
аҳволга тушиб қолди? деган ҳақли савол берар экан, буни асосий сабабчиси
“ҳеч ҳаққи йўқ хўжа”лар эканлигини поэтик тарзда ифодалайди.

Сенинг қаттиқ сир-бағрингда кўп йиллардир эзганлар,

Сен безсанг-да, қарғасанг-да кўкрагингни кезганлар

Сенинг эркин тупрогингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжалар,

Нега сени бир қул каби қизганмасдан янчарлар?

Нега сенинг эркин кўнглинг эрк бермайди қулларга?

Кўриниб турибдики, лирик қаҳрамон бутун вужуди билан босқинчиларга қарши нафрат туйғусини ифодаламоқда. Шунинг учун ҳам Ватан-ўлкага мурожаат қилар экан, унинг вужудида исёнкор ўт-олов йўқлигидан надомат чекади. Душманга қарши курашчан бўлишини истайди. Шеър шундай афсус-надомат туйғулари билан тугайди.

Эй, хар турли қулликларни сиғдирмаган хур ўлка,

Нега сенинг бўғизингни бўғиб турар кўланка?

Шоир шеърларида лирик қаҳрамон руҳиятини очишда кўплаб поэтик образ ва тимсолларга мурожаат қилади. Кўнгил, кишан, тун, юлдуз, ой, қуёш; турли фасллар—баҳор, ёз, куз, қиш, ёмғир, булут, қор, тонг, кундуз, тун, ҳаёл ва бошқа кўплаб нарса-ҳодисалар образлар сифатида характер очувчи воситага айланган. Булардан ташқари шарқ, ғарб тушунчалари ҳам поэтик образ сифатида келади. Булар кўпроқ рамзий образлар сифатида намоён бўлади. Шарқ-эзилган мазлум халқ тимсоли бўлса, Ғарб-ёвуз босқинчи қуч тимсолида келади. Шоирнинг “Амалнинг ўлими” шеъри ҳам эрк, озодлик мотиви билан суғорилган бўлиб “Бузилган ўлка” шеърининг мантикий давомидир.

Кўнгилда йиғлаган малаклар қимлар?

Шарқнинг оналари, жувонларими?

Қаршимда йиғлаган бу жувонлар қимлар?

Қуллар ўлкасининг инсонларими?

Лирик қаҳрамон шу тариха қуллик асоратидан азоб чекаётган, инграб йиғлаётган миллатнинг фожеасини тасвирлайди. Улардан ўзига хос хулоса чиқариб, ўлка тутқунлигининг асосий сабабини излайди. Бу шеърда ўлка тушунчаси шарқ тушунчаси билан уйғунлашиб кетади. Лирик қаҳрамон дард-алам билан худди “Бузилган ўлка”дагидек саволни кескин қўяди:

Кенглик ҳаёллари учдимиз кўкка,

Бутун умидларни ёвларми кўмди?

Мангу тутқунликка кирдимиз ўлка,

Ҳаёлда порлаган шамларми сўнди?

Лирик қахрамон рухиятида кучли изтироб бор. Бу изтиробнинг асосий сабаби амалнинг, орзу-умидларнинг барбод бўлишидан хавотирлик туйғусидир. “Мангу туткунликка кирдими ўлка?” – лирик қахрамон қалбини безовта қилаётган дард – аламларга, изтиробларга солаётган энг катта савол ана шудир. Чунки унинг қалби, кўнгли эркка интилади. Лирик қахрамон рухиятидаги эрк, озодликка интилиш туйғулари бошқа шеърларида ҳам яққол кўзга ташланади. Шоирнинг “Кўнгил”, “Кишан”, “Бас энди”, “Кўзғалиш” каби шеърларида курашчанлик, исёнкорлик мотивлари етакчилик қилади. “Кўнгил” шеърда кўнгил поэтик образи орқали лирик қахрамон эркин бўғувчи ҳар қандай кишанларга қарши шафқатсиз курашиш ишқи билан ёнади. Лирик қахрамон кўнгилга мурожаат қилар экан, унинг кишанлар билан дўстлашишидан дили озорланади. Кўнгил образининг мукамал суратини чизади, унинг ҳар қандай кишанларни киймаслигини, ҳақоратларга бўйин эгмаслигини, хур туғилган экан, абадул-абад хур бўлиб қолишини орзу қилади.

Кўнгил, сен мунчалар нега
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
Нечун сен мунча суестлашдинг?
Ҳақорат дилни огритмас,
Тубанлик мангу кетмасми?
Кишанлар парчаланмасми?
Қиличлар энди синмасми?
Тириксан, ўлмагансан..,
Сен-да одам, сен-да инсонсен,
Кишан кийма,
Бўйин эгма,
Ки сен ҳам хур туғулғонсен! (55-бет)

Шоирнинг поэтик маҳорати шундаки, шеърда “кўнгил-абстракт” тушунча билан “кишан - конкрет” тушунчани бир-бирига уйғунлаштиради.

Маълумки, кишан инсоннинг жисмоний эркинлигини, ҳатти-ҳаракатларини чекловчи предмет. Кўнгил эса эркин туйғулар, кечинмалар, хиссиётлар майдони. Уни реал предмет–кишан билан кишанлаш амалда мумкин эмас, лекин инсоннинг руҳиятини, кечинмаларини, туйғуларини чеклайдиган шундай муҳитлар, шарт-шароитлар борки, у ҳар қандай кишанлардан ҳам даҳшатлироқдир. Шўро муҳити ва мафқураси ана шундай даҳшатли “кишан”лардан бири эди. Шоирнинг “Кишан” шеърида ҳам лирик қаҳрамон руҳияти исёнкорлик мотивлари билан тўлиб-тошган. Шоир бу шеърида ҳам ҳар қандай кулликларни ситдирмаслигини, бўйин эгмаслигини, зўр пофос билан куйлайди. Бу шеърда оптимистик рух етакчилик қилади.

Шеърда кишан поэтик образининг ўзига хос бўлган мудҳиш сурати тарих билан боғлиқ ҳолда талқин этилади.

Кишан, гавдамдаги излар букун ҳам битгани йўқдир!

Темир бармоқларининг доғи буткул кетгани йўқдир!

На мудҳиш, на совуқ – манхус, на кизганмас кучоғинг бор!

Башар тарихининг ҳар саҳфасида қонли доғинг бор.

(ўша манба 60-бет)

Кишан, лирик қаҳрамоннинг, жумладан лирик қаҳрамон мансуб бўлган миллатнинг гавдасини, вужудини асрлар давомида ўзининг совуқ исканжасида саклаб келган, унинг гавдасидаги излари ҳали битгани йўқ. Лекин бугунги кунга келиб, унинг совуқ занжирлари занглаган. У энди лирик қаҳрамон – миллатни бутунлай маҳкум этишга, йўқ қилишга қодир эмас. Шу боис шеър якунида лирик қаҳрамон баралла ундан қутулишга ишончи ортиқлигини изҳор этади.

Кишан, гавдадаги доғинг ҳануз ҳам битгани йўқдир,

Фақат буткул қутулмоққа умидим энди ортиқдир!

Шоир “Кўзголиш” шеърида исёнкор ва курашчанлик мотивларини авж пардага кўтаради. Лирик қаҳрамоннинг кечинмаларида босқинчиликка нисбатан қаҳр-ғазаб устувордир.

Юкорида таҳлил қилинган шеърларда лирик қаҳрамон рухиятида, қалбида босқинчиларга нисбатан ниҳоятда кучли қаҳр-ғазаб, исёнкорлик туйғулари устуворлигини кўрдик. Лирик қаҳрамон ўзининг бу ҳолатини яширишни мутлақо истамайди, ошкора намоён қилади. Бошқа шеърда эса бошқача рухий ҳолатларни кўришимиз мумкин. Чунончи, “Кет” номли шеърда лирик қаҳрамон қалбида душманга нисбатан қаҳр-ғазаб билан бирга озодликка эришишга шубҳа-гумон, изтироблар ҳам пайдо бўлади. Бунда қаҳрамон ўзининг рухиятида кечаётган иккиланишлар, қарама-қаршилиқлар, зиддиятлар билан курашади.

Кет кўзимни алдагувчи хоки нур,

Кет, оловли чизигимдан нари юр.

Кет, захарли қизгалдокни иргитма,

Кўнглимдаги сўнг умидим йўқ этма. (46-бет)

Кўриниб турибдики, лирик “мен”кўнглига ишончсизлик туйғуларини сочувчи, васвасалар ҳосил қилувчи ҳаёллардан қутилишни истайди. Кўнгли тубидаги умидларнинг шубҳа остида қолишини хоҳламайди, шу боис жон-жаҳди бу каби ҳаёлларга қарши курашади. Шеърда “кет” сўзи кетма-кет такрорланиб, шеърнинг поэтик мазмунини, оҳангдорлигини кучайтирувчи санъатга айланган. Шоирнинг “Ҳаёл” шеърда шоир қалби ёлғиз ҳаёл билан овунувчи кечинма сифатида намоён бўлади.

Ҳаёл, ҳаёл..., ёлғиз ҳаёл гўзалдир,

Ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаман,

Ҳаёлдаги юлдузларким, амалдир,

Оловимни алар учун ёқаман.

Гўзал ҳаёл, кел, бошимда гул ўйнат,

Маним истак тилагимни эркатат! (42-бет)

“Ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаман”–лирик қаҳрамон рухиятидаги энг сўнгсиз изтироб мана шудир. Чунки ҳақиқат ўша пайтда ёвуз кучларнинг, босқинчи кучларнинг зўравонлигини тасдиқлаётган бир давр эди. Шўро сиёсати бутун соҳаларда ҳукмронликни қўлига олаётган, миллат

фидойиларини таъқиб ва таъйиққа дучор қилаётган бир пайт эди. Лирик кахрамон шундай пайтда реал ҳаётдан қўз юмиб фақат хаёл оғушида бўлишни истайди. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, шоир туйғулари шу ҳолатда қолиб кетмайди. Унинг шеърларида курашчанлик, келажакка ишонч, исёнкорлик етакчи мотивга айлана боради. Бу Чўлпон шеъриятининг энг ҳаётбахш, чинакам ватанпарварлик хусусиятидир.

МУҲАММАД ЮСУФНИНГ БАДИИЙ ОЛАМИ

Муҳаммад Юсуф шеърияти сўнги давр ўзбек шеъриятининг ажралмас бир қисмидир. Шунга кўра ўзбек шеъриятига хос бўлган асосий хусусиятлар, етакчи белгилар унинг ижодига ҳам хосдир.

Маълумки 70-йиллардан бошлаб ўзбек шеъриятида ижодий изланишлар кучайди. Анъанавий бармоқ вазнида ёзилган шеърлар қаторига сарбаст, эркин вазнда яратилган, шунингдек модерн услубига хос бўлган янгича ифода усуллари ҳам кириб кела бошлади. Бироқ, энг кўп китобхон бари-бир анъанавий усулда ёзилган шеъриятимизнинг мухлиси бўлиб қолаверди. Бу ерда шу нарсани таъкидлаб ўтиш лозимки, Муҳаммад Юсуф шеърияти ичидан нурланиб турган жозиба энг аввало унинг самимийлиги, тўғри сўзлиги ва биров жайдаринамо тўпорилигидадир.

Муҳаммад Юсуф шеърларини ўқиганда самимият, иқрорнома яққол кўзга ташланади. Бу ҳол унинг барча мавзуда ёзилган шеърларига хос хусусиятидир. Муҳаммад Юсуф шеъриятининг мавзулари бошқа замондош ижодкорлар шеъриятдан деярли фарқ қилмайди. Ватан ва ватанпарварлик, эл-юрт, миллат тақдири ва фожиаси, севги-муҳаббат, соғинч тўла дил изҳори— онага, сингилга, тугилган гўшага бўлган соғинч ва меҳр, ўлим, фирок ва абадият туйғулари—булар барчаси Муҳаммад Юсуф шеъриятининг асосий мавзуларидандир. Муҳими шундаки, шоир мазкур мавзуларда шеър битганда бошқаларникига ўхшамайдиган, фақат ўзига хос йўللарни топа олган. Булар

юқорида таъкидлангандек, ифода усулининг соддалиги ва самимийлиги, сўзларнинг жимжимадор китобий безаклардан холилиги ва энг муҳими, табиий дил иқрорномасига айлана олганлигидир.

Шоирнинг ватан ва миллат мавзусида ёзган шеърларида ҳам шу хусусият бўртиб туради. Шу жиҳатдан шоирнинг “Ўзбекистон”, “Халқ бўл элим”, “Бободехқоним”, “Иншооллоҳ”, “Ўзбек момо” ва бошқа шеърлари характерлидир. Бу шеърларда гўё шоир бошқа ижодкорларнинг Ўзбекистон ҳақидаги шеърларидаги поэтик мазмунни мантиқан давом эттиргандек, уларда ифодаланмаган қирраларини очиб беришга жазм қилгандек таассурот қолдиради.

О, ота маконим, онажон ўлкам,
Ўзбекистон, жоним тўшай соянгга.
Сендай меҳрибон йўқ,
Сенингдек кўркам,
Римни алишмасман бедапоянгга.
Бир гўша қир бўлса, бир гўша қирлар,
Қанча юртни кўрдим, қанча тақдирлар,
Қайга борсам суяб, бошни тик тут деб,
Тоғларинг изимдан эргашиб юрар.⁹³

Ушбу мисраларда битилган поэтик мазмун атоқли шоиримиз Абдулла Ориповнинг “Мен нечун севаман Ўзбекистонни” номи шеърида ифода этилган мазмуннинг мантикий давомидек туйилади. “Халқ бўл элим” номи шеърида ҳам шу хусусият устувордир. Мазкур шеър Чўлпоннинг “Халқ” ва Абдулла Ориповнинг “Оломонга” шеърида ифода этилган мазмуннинг бир бўлагидир. Агар Чўлпон “Халқ” шеърида халқ тушунчасининг қудратини, кучини намоиш этган бўлса, Абдулла Орипов шеърида тоталитар тузум туфайли халқлигини йўқотганларга қарата:

⁹³ Мухаммад Юсуф, Сайланма, Т.: “Шарк” 2004. 267-бет. (Бошқа мисоллар шу манбадан олиниб саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

Қаршингда хасратли ўйга толаман,
Қачон халқ бўласан эй, сен-оломон?!

дея ўзининг надоматли саволини қўйган эди.

Ўзининг Машрабларини, Қодирийларни, Чўлпонларни асраб қололмаган,
ўз номидан ҳукмлар ўқитиб, тарихлар туқитган оломон ҳақиқий фожиавий
қаҳрамондир.

Мустақилликка эришган ўзбек халқи ўз тарихини қайтадан яратмоқда,
ўзлигини англаб, Соҳибқирон Темурни, Қодирийу Чўлпонни, Фитрату Усмон
Носирларни қайтадан кашф этмоқда. Бир сўз билан айтганда оломондан
халққа айланмоқда.

Мухаммад Юсуфнинг “Халқ бўл элим” номли шеъри худди шу
истакнинг, орзунинг бадиий ифодасидир. Аввал халқ бўлиб, (Чўлпон), кейин
шўро даврида оломонга айланган (А.Орипов) элнинг яна халқ бўлиб қудрат
касб этиш туйғуси Мухаммад Юсуф шеърининг асосий пафосидир.

Қадим юртга қайтсин қадим наволарим,
Қумлар босиб қуримасин дарёларим,
Алпомишга алла айтган момоларим,
Рухини шод этай десанг - халқ бўл элим! (9-бет)

Шоирнинг Ватан, Миллат мавзусида ёзилган туркум шеърларида шу учта
нуқта – мезийдаги буюклик, шўро давридаги фожиавийлик ва бугунги
қунимизда буюкликка қайтиш туйғуси, истаги бир нуқтада жамлашиб яхлит
манзара касб этади ва ўзига хос поэтик мазмунга, шоир дил изҳори,
икрорномасига айланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мустақиллик арафаси ва
мустақиллик даврида деярли барча шоирлар ватан, миллат тақдири, унинг
фожиалари ҳақида шеър битдилар, халқнинг буюклигини қуйладилар. Лекин
Мухаммад Юсуф шеърларида бу мавзу ўзига хос оҳанг ва мазмунларда
жилваланади. Шоир халқнинг довриги билан дардини битта нуқтада жамлай
олиш салоҳиятини намоён қила олади.

Дунёга бок, қадди сендек ким бор яна,
Довруги ҳам дарди сендек ким бор яна
Халқ бўлишга ҳадди сендек ким бор яна,
Мозийни ёд этай десанг - халқ бўл, элим. (10-бет)

Шоирнинг ватан мавзусидаги шеърларида кечаги кун билан бугунни уйғунлаштирувчи, бир-бирига боғловчи тасвир усуллари етакчилик қилади. Шоир ватаннинг кечаги кун фожиаларини тасвирлар экан, моҳиятан бугунни улуғлайди. Энг муҳими, ватан туйғуси миллат, инсон деган муқаддас гушунчалар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвир этилади.

Юртим, адо бўлмас армонларинг бор,
Тошларни йиғлатган дostonларинг бор.
Ўтмишингни ўйлаб оғрийди жоним,
Кўксинг тўла шахид ўғлонларинг бор. (63-бет)

Юрт кўксида тўла бўлган бу армон, тошларни йиғлатган бу дostonлар кейинги мисраларда “айбин билмай кетган Акмал Икромлар, Файзуллолар”, “Жайрондек термулган Чўлпонлар”, “Олисларда Қолган Усмонлар” фарёдига айланади. Шоир уларни шунчаки, мисрама-мисра тизмайди, балки ҳар бирининг поэтик сиймосини ярата олади. Юртнинг армонли дostonини алоҳида-алоҳида образларга айлантирилиб поэтиклаштирилади.

Шоирнинг армони, фиғони қанчалик кучли бўлса, хоину-ғанимларга қаҳр-ғазаби ҳам шу даражада кучли.

Алҳазар, алҳазар, минг бор алҳазар,
Ана, юришибди кийганлари зар,
Қодирийни сотиб шоир бўлганлар-
Меҳробингдан чиққан чаёнларинг бор. (63-64-бетлар)

Шоир “...қорин, курсок йўлида элин, юртин, борин-йўғин сотганлар” (Фитрат)ни кучли нафрат ва қаҳр-ғазаб билан образли тарзда “меҳробингдан чиққан чаёнлар” деб атайди. Зеро, бу “чаён”лар ниҳоятда яшовчан ва улар ҳар бир замонда, ўтмишда бўлганидек, бугунги кунда ҳам мавжуд ва шу каби

нафритга сазовор бўлаверади. Шу нуктаи назардан ҳам шоирнинг қаҳр-ғазаби ва нафрати ниҳоятда замонавийдир.

Мухаммад Юсуфнинг мазкур мавзудаги туркум шеърларида ватан миллат тушунчаси билан уйғунлашиб, ўзига хос поэтик образлар, характерлар шакли ва намоён бўлади. Жумладан, бободехқон, ўзбек-момо, ота, она, сингил каби тимсоллар ватаннинг бир қисми сифатида тасвирланади.

Таъкидлаш зарурки, шоир халқимизнинг шўро даврида шаклланган ўзига хос тимсолларни яратар экан, аввал мавжуд бўлган, образларнинг янги-янги қирраларини кашф қилишга ҳаракат қилади.

Дехқон, момо, она, сингил образлари XX аср ўзбек шеърлятига 30-йилларда меҳнат мавзуси билан боғлиқ ҳолда кириб келган бўлсада, А.Орипов шеърлятида янгиланиб, копрок жафокаш, мушфик, ялангтуш, изиллаган ёмғирда ҳам “пахтам қолди”, дея далага кетган образ сифатида намоён бўлган эди.

Мухаммад Юсуф яратган бободехқон ҳам руҳан А.Орипов Қахрамонига жуда яқин. Шунга қўра шоирнинг бободехқони шўро даврида яратилган деҳқон образининг янги, очилмаган қирраларини мужассамлаштирган образ деб баҳолаш мумкин.

Шоир деҳқонни улуглаб, “бободехқон” дея таърифлайди, уни ўзига хос тарзда поэтиклаштиради. Айниқса, шўро давридаги оғир меҳнатнинг тасвири ўзига хос фожелик касб этади.

Ер айланар,
Ер айланар,
Ер югуриб тинмайди.
Яктагининг енгларидан
Тер югуриб тинмайди.
Қўлинг тегмай бу дунёда
Битта гиёҳ ўнмайди.
Тин билмаган жоним менинг
Бободехқоним менинг. (204-бет)

Шоирнинг поэтик маҳорати шундаки, ернинг айланиш ҳаракатини “югуриб тинмас” даражасига кўтариб поэтиклаштиради ва унга деҳқоннинг “яктагининг енгидан тер югуриб тинмас”лигини боғлайди. Шу тариқа она замин билан деҳқонни бир-бирига боғлаб образлаштиради. Шеърда бу боғлиқлик “қўл тегмасдан битта гиёҳ унмаслик” тушунча-натижаси билан мустаҳкамланади. Шу тариқа шеърда она замин ва уни ўз меҳнати билан гуллаб яшнатувчи деҳқон образи яратилади.

Кейинги мисраларда шоир ўзбек деҳқонининг меҳнат машаққатларини жафокашлиги ва хокисорлигини ниҳоятда образли тарзда кучайтириб тасвирлайди.

Шеърда бободеҳқоннинг эртадан кечгача тинмаслиги “офтоб чикар, офтоб ботар” каби ихчам манзараларда ифодаланса, хокисорлиги минбар тўла гапга чечан нотикларини сайратиб, “ўзи безабон...”лиги билан соддалиги эса “Ўзбегимнинг пешволари ўзбегимни алдаган”ликлари тасвирлари орқали намоён бўлади.

Шеърда ўзбек деҳқони портрети куйидагича ҳаққоний, фожиавий чизгиларда жо бўлади.

Иш дегани фақат сенга
Чикқанми ё, Эй мўмин,
Қора меҳнат йўрғагингдан
Юққанми ё, эй мўмин?
Онанг сени пахтазорда
Тукқанми ё, эй мўмин

Шеърда деҳқоннинг мўмин деб аталиши ва бу сўзнинг риторик сўроқ шаклида такрор-такрор келиши ҳам тасвирдаги драматизмни кучайтиришга хизмат қилмоқда.

Муҳаммад Юсуф шеърларида соғинч туйғуси кўпроқ ота-она, сингилга, туғилиб ўсган гўшага бағишланган шерларида бўртиб кўзга ташланади. Шу жиҳатдан шоирнинг “Онамга”, “Онамга хат”, “Ота”, “Онаизор”, “Соғиниш”, “Синглимга мактуб” каби шеърлари характерлидир.

Бу типдаги шеърларда лирик қаҳрамон шаҳарнинг тала-тўп шовқинларидан безиб, тинч осуда кишлоғига қайтишни, онасининг кўксига бир зум бош қўйиб ором олишни, юрагини оғриқли, тошдай эзаётган дардларини айтишни истайди.

Онажон,

Онажон,

Юрагим оғрир.

Билмадим нимага қийнайди мани

Мен дехқон бола си эдим-ку ахир,

Гўё кимдир уни тиб билан тилар,.. (69-бет)

.. Кишлоққа кетаман,

Тонг отса бўлди.

Күёш уйғотиб қўй мени эрталаб...

Юрагим,

Юрагим оғримай қўйди,

Эй, қалбни бир ўпиб бўлмас эркалаб? (70-бет)

Юқорида келтирилган парчалардан ҳам кўришиб турибдими, шоир шеърлари тўлалигича иқрономага айланган. Ортиқча жимжимадорлик, сўзларни зўрлаб бадийлаштиришга уриниш, сохта туйғулар яратиш ҳолатлари учрамайди. Шеърда шоир қалби, унинг оғриқ юраги, фақат онагагина айтиш мумкин бўлган дардлари бутун борлигича табиий ҳолда шундоқ сатрларга кўчган. Бу ҳам шоирнинг буюк поэтик маҳоратидан нишона.

Муҳаммад Юсуф севги-муҳаббат мавзусида ҳам қўплаб шеърлар битган. Шоирнинг бу мавзуда ёзган шеърларининг аксарияти қўшиқ бўлиб қўйланмоқда. Шеърларнинг тузилиши, қиёфаси, оҳанглари мусикабоп.

Бирок, шоирнинг бу типдаги шеърлари енгил-елпи, маза-матрасиз, мазмунсиз қўйланаётган қўшиқлардан фарқ қилиши лозим. Муҳаммад Юсуф

яратган қўшиқлар мавзунинг муайян киррасини очиб берувчи, тагдор, рамзий маъноларни ифодаловчи тўғал асарлардир.

Шу жиҳатдан “Қизил олма”, “Туркман киз” каби қўшиқлари айниқса, характерлидир. “Қизил олма” рамзий маънода севги-муҳаббат тимсоли. Лекин у муҳаббат боғидан баҳраманд бўлишни орзу қилган лирик қаҳрамонга бегона. Чунки унга “қурт тушган”. Шу тариха қўшиқда севги-муҳаббат, садоқату хиёнат тушунчалари образли тарзда куйланади. “Туркман киз” қўшиғи бошдан оёқ том маънодаги миллийликни ўзида мужассамлаштирган қўшиқдир. Қўшиқда асосий ургу “уйланаман”га эмас, балки “узун кўйлак”ка тушаётирки, бу шоир концепциясини тўла ифодалашга хизмат қилади. “Узун кўйлак туркман киз” фош қилувчи хусусиятга эга. Шоир “узун кўйлак туркман киз” портретини яратар экан, қўшиқнинг ботиний мазмунда антитеза ҳосил қилади. Туркман киз таърифини ўқиётган китобхон беихтиёр ўзбек кизларини кўз олдига келтиради ва қиёслай бошлайди. Ва баъзи бир миллийликдан узоклашганларга муносабат ҳосил бўлади.

Шеърнинг таъсир кучи ҳам, халқ орасида машҳур бўлиб кетишининг боиси ҳам ана шунда.

Муҳаммад Юсуфнинг бир туркум шеърлари ўлим, фироқ, абадият ҳақида битилгандир. Маълумки, мазкур мавзу адабиётнинг, айниқса, шеърятнинг мавзуларидан биридир. Бу мавзуда яратилган асарларда ўлим ва тириклик, йўқлик ва мангулик ёнма-ён келади ва фалсафий мазмун касб этади.

Ўзбек адабиётида ҳам мазкур мавзуда кўплаб асарлар яратилган. Усмон Носир, Э.Воҳидов, А.Орипов, Р.Парфи, Ш.Раҳмон каби кўплаб қаламкашлар ижодида бу мавзунинг бадиий-фалсафий талқини мукамал ёритилгандир.

Муҳаммад Юсуфнинг мазкур мавзудаги шеърларида ҳам ўзига хосликни кўраимиз. Уларда фалсафийлик мавжуд, лекин етакчи мавқеда эмас. Шоирнинг бу типдаги шеърларида ҳам қалб иқрори тепиб турган лирик қаҳрамоннинг махзун, ростгўй қиёфасини кўраимиз. Шоир шеърлари башоратгўйлик хусусиятига эга. Уларда тушқунлик аломатлари йўқ, шафқатсиз реализм бор, холос.

Шоир ўлимнинг суратини, оёғизини ўзига хос тарзда поэтиклаштиради. Уни кўплаб тимсоллар билан бойитади. Бу тимсолларнинг баъзилари анъанавий бўлса, баъзилари мутлако оригиналдир, шоирнинг топилмасидир.

Тузалмайди дардим менинг,

Ўлсам керак.

Тупроқ билан оға-ини

Бўлсам керак.

Ўлим нима? Бу ҳам битта!

Сайр, О на

Ўглинг каро ерга кетди,

Хайр, Она... (26-бет)

Тупроқ билан оға-ини бўлиш, ўлимни сайр деб аташ, мурожаат қилинаётган она тимсоли—булар шоирнинг ўзига хос бадий топилмаларидир. Ҳаддан ташқари ростгўйлик, иқрорнома, соддалик қаъридаги фалсафийлик—булар шеърни шеър қилиб турган асосий устунлардир. Уларда рухий тушқунлик: йўқ, ҳақиқатни тасвирлаш устивордир. Шоирнинг лирик қаҳрамони ўлим ҳақ эканлигини, ундан қочиб қутилиб бўлмаслигини билади, шу боис ундан қўрқмайди, балки унинг кўзига тик қарайди.

Мен ҳаётда ўлимга тик

Боқиб ўсдим...

Қани менга аталган жой,

Кетдик дўстим! (27-бет)

Юқорида таъкидланганидек, шоир ўлимнинг поэтик суратини чизар экан, уни кўплаб тимсоллар билан бойитади, безайди. Она, “Минг йил яшайдиган қарға” безовта кезиб юрган рух, капалак қабр устида унган долазор, йиғлашни ҳам билмас даражадаги ёш кизлар ва бошқа кўплаб тимсоллар шулар жумласидандир. Шоир мазкур тимсоллар ичида Она тимсолига алоҳида эътиборини қаратади. Мазкур мавзуда битилган деярли ҳар бир шеърда онага мурожаат яққол сезилиб туради.

Шоир “Онаизор” шеърда онанинг поэтик тимсолини яратар экан, ўзига хос усулни танлайди. Бу – бевақт хазон бўлиш, ўлим манзараларидир. Шоир Абдий фироқнинг турли-туман поэтик ҳолатларини тасвирлар экан, уни она билан боғлайди. Ўзбек адабиётида онанинг фарзандга меҳри ҳақида, фарзанд учун жонфидолиги ҳақида кўплаб асарлар битилган. Бироқ бевақт фарзанддан жудо бўлган Она тимсоли кам яратилган. Шеърда фақат она образигина эмас, балки бевақт ўлимни башорат қилаётган фарзанд образи ҳам мавжуд. Муҳаммад Юсуфнинг мазкур шеърлари у ҳаётлигида бошқача мазмун касб этган бўлса, унинг бевақт ўлимидан сўнг янада бошқачароқ, фожиавий, шафқатсиз башорат сифатида янграй бошлади.

Кўнглим қолса булбулдан ҳам, гулдан ҳам,
Қолар бўлсам бир кун ахир тилдан ҳам, -
Агар бир зот йиғласа чин дилдан ҳам-
Онам йиғлар, онам йиғлар, онам у..
Сизмай қолсам шундай бир кенг жаҳонда,
Осмонларга руҳим бўлса равона,
Жонсиз таним устида ҳам парвона - -
Онам йиғлар, онам йиғлар, онам у.. (199-бет)

Шоир фарзанд доғида қуяётган онанинг қалб фарёдларини тасвирлар экан халқ оҳангларига хос бўлган марсия даражасига кўтарди:

Гулдай кулиб юрмасмиди ўғлим деб,
Кўриб кўнглим тўлмасмиди ўғлим деб,
Онанг ўлса бўлмасмиди ўғлим деб,
Онам йиғлар, онам йиғлар, онам у.. (199-бет)

Шоирнинг безовта, сезгир қалби ҳамиша ажалнинг шафқатсиз шарпасини хис қилиб туради, унинг қутилмаган пайтда чанг солиши мумкинлигини билиб яшайди, бундан қўрқмайди, лекин унинг учун йиғлар бўлган қизларнинг ҳали ёш эканлигидан афсусланади. “Хавотир” номли шеърда ана шундай хавотирли туйғу муждассам.

Кўркаман эртага мен ўлиб кетсам,
Ётар бўлсам кумга ботиб кўзларим,
Кўнглимни кучкидай босади бир гам-
Йиғлашни ҳам билмас менинг кизларим.. (31-бет)

Шоир “Кизгалдоқ”, “Лолақизгалдоқ” каби шеърларида лолақизгалдоқ тимсолини яратади. Уларнинг қабри узра хирпираб туришини истайди.

“Лолақизгалдоқ” шеъри Шавкат Раҳмон хотирасига бағишланган бўлиб, унда хаста шоир дил изҳорлари ўзига хос бадиий бўёқларда ифода этилади.

Инсон нажотсиз қолган пайтларда ўзи учун энг азиз бўлган нарсага талпинади.

Мазкур шеърда хаста шоир учун лолақизгалдоқ юпанч манбаидир. Лирик қаҳрамон хасталикка, ўлимга фалсафий ёндашади, уни табиий хол деб билади, бироқ кўкси тўла дард армон. Чунки ҳали кизалоқлари ёш, тўйларини кўролмайди, тўшакка миҳланганлиги боис табиатнинг фусункор гўзалликларидан баҳраман д бўлолмайди, иссиқ ўлкаларга қайтаётган қушлар билан хайрлаша олмайди. Бу каби рухий истироблар шеърда бадиий жиҳатдан ниҳоятда содда, ростўйлик билан ифода этилади. Лирик қаҳрамон (шоир) хавотирлари шеърда бўямай-бежалмай сохталаштирилмай тасвирланади.

Мендан нима қолар:

Икки мисра шеър,

Икки сандиқ китоб,

Бир уюм тупроқ.

Одамлар ортимдан

Нима деса дер,

Мен сени ўйла йман

Ўзимдан кўпроқ --

Лола, лолажоним, Лолақизгалдоқ! (263-бет)

Бу ўринда лолақизгалдоқ, севикли ёр, шоир жупти-ҳалоли тимсолида келмоқда. Шоир уни эркалаб лолақизгалдоқ деп атайди. Ўзига насиб қилмаган қизларининг тўйида унинг бош бўлишини орзу қилади.

Хали тўйлар килиб

Чарчайсан, эркам,

Менинг қизларим

Энг бахтли бўлади! (264-бет)

Шоир шеърларида капалак ҳам ўзига хос рамзий образ сифатида намоён бўлади. Капалаклар шоир севган энг беозор, безарар ажойиботдир. Шоир наздида капалак инсоннинг руҳи. Улар доимо инсон ёнида ҳамқадам.

Шоир капалакларни тасвирлар экан, ҳам рамзий, ҳам реалистик сувратини бирдек поэтиклаштиради, бир-бирига сингдириб юборади.

Туғилгандан мен шўрликнинг бағрим қон,

Бир жисмимда талашади икки жон

Жон ташласам, тепада чарх урган ул,

Капалаклар одамлардан меҳрибон,.. (43-бет)

Шоир капалаклар сувратини тасвирлар экан, имон-эътиқод, виждону хиёнат каби инсоний туйғуларга муносабат ҳосил қилади. Капалаклар тасвири орқали инсонга хос муаммоларга тўхталади. Бу қарашларни шоир капалакларнинг “бировга тош отмас”лиги, “бир-бирини отмас”лиги тасвирлар орқали поэтиклаштирилади. Шоир капалак образини ўлим билан боғлайди. Шеърнинг якунловчи тўртлиги гўё васиятдек янграйди.

Муҳаммадга ишонган эй, мўминлар,

Ўлсам сўзим эслаб, ўйга чўминглар.

Капалакнинг қаноғига кўминглар,

Капалаклар одамлардан меҳрибон. (43-бет)

Юқорида таъкидланганидек, мазкур мавзудаги туркум шеърлар шоир ҳаётлигида бошқача мазмун касб этган бўлса, унинг бевақт вафотидан сўнг бир бошқача мазмунни ифодалай бошлади.

Мухаммад Юсуф шеърятининг адабиётга дахлдор бўлган тўлақонли, фалсафий, кишини бу фоний дунё ҳақида ўйга тўлдирадиган мазмуни кенг қўламда намоён бўла бошлайди.

Зеро, шоир таъкидлаганидек, тугилиш бор экан, ўлим барҳак. Лекин шеърят абадий.

Сочгум гулдай дунёга меҳрим,
Токи юрак уриб туради.
Сен абадий яшайсан шеърим,
Қарға фақаг мингга киради. (27-бет)

СЕРМАВЖ ТУЙГУЛАР

Истеъдодли шоир Абдусайд Кўчимовнинг навбатдаги шеърый тўплами «Қўзларимнинг қароғидасан» деб номланади. «Янги аср авлоди» нагишириётида чоп этилган бу шеърый тўпланда шоирнинг сўнгги пайтларда яратилган шеърлари жамланган.

Мазкур тўпландаги шеърлар мавзу қўламига кўра бир неча туркумдан таъкил топган бўлиб, уларда ватанпарварлик туйғулари, ҳаётий ва инсоний муносабатлар талқини, ота ўғити-ю, севги-муҳаббат туғёнлари, тўртлик ва оддий ҳаётий ҳақиқатлар, дунё таассуротлари ўзининг поэтик ифодасини топқандир.

Тўпланда бу туркумларни бирлаштириб турадиган бир муштарак жиҳат бўрки, у ҳам бўлса лирик қаҳрамоннинг жўшқин, мурасасиз, огохликка даъват этувчи сермавж туйғулар туғёнидир. Шоир қайси мавзуда қалам тебратмасин, лирик «мен» туйғулари реал воқелик билан, ҳаётнинг ҳам зоҳирий, ҳам ботиний қатламлари билан узвий муносабатда намаён бўлади. Бу туйғулар ҳар қандай мавҳумликдан, ғализ ва сохта жимжимадорликдан холи. Ҳаёт шоир ҳар бир ҳаётий воқеликдан олган руҳий холатини, қалб туғёнларини шундоқ қозоғга тўққандек таассурот қолади. Энг муҳими бу

туйгулар, рухий олам қирралари китобхонга ҳам тез юкади, уларда муайян муносабатлар ҳосил қилади.

Бир қарашда тўпламдаги ватан мавзусида ёзилган шеърларда ижтимоий муносабат етакчилик қилаётгандек таассурот колдиради. Лекин ҳар қандай ижтимоий мавзу асарда ижодкорнинг қалб кўридан ўтиб, хис-туйғуларига эш бўла олсагина у маънавий-рухий ҳодисага айланади. Зеро инсон руҳиятини, маънавиятини покловчи ҳар қандай ватанпарварлик мотивлари нафақат ижтимоий, айти пайтда руҳоний ҳодисадир.

Шоир қайси мавзуда қалам тебратмасин, у ватан ҳақида бўладими ёки демократия ҳақидами, машъум терроризм оқибатлари ҳақидами, бундан катъи назар изчиллик билан ватанпарварлик туйғуларини ифода этади. Шу жиҳатдан айниқса шоирнинг «Демократия», «Армон», «Ёлланган мухбирга», «Абдулхамид Чулпон фарёди», «Ўзбекистон қайда бор» каби туркум шеърлари характерлидир.

Бу шеърлар Андижон воқеалари муносабати билан ёзилган бўлиб, унда шоирнинг фуқаролик позисияси аниқ-гиник ифодаланган. Мазкур шеърларнинг барчаси учун муштарак бир хусусият бор. Бу миллатга, шу Она заминга бўлган оташин муҳаббат, ғанимларга нисбатан адоқсиз нафрат туйғуларидир.

Шоир «Демократия» шеърида ҳажвий бўёқлардан мохирлик билан фойдаланиб «Демократия керак», - деб аюҳаннос солаётганлар фаолиятининг асл моҳиятини мохирлик билан қаламга олади:

Иккита тил, иккита юз, юзта дил даркор,
Тўзгитмасин пардай десанг замон куюни.
Жаҳон айвонида кизир, бамисли бозор
Демократибозлик ўйини...

Шоирнинг маҳорати шундаки, демократия ҳақида киноявий оҳангларда бошлаган баҳс-мунозарадан миллийлик либосига бурканган, минг йиллик кадриятларга бориб такаладиган урф-одатларимиз замирига эга бўлган ҳақиқий демократияни характерли тасвирлар орқали ифода этади. Шоир ўзи

билан баҳслашаётган «Меҳмон»ни наҳорги ошга олиб боради. Наҳорги ошни ефти, у ердаги хўштавозе муомаланинг гувоҳи бўлган меҳмоннинг акли шошиб:

Ҳавасданми, ёхуд ҳасаддан
Қизик экан, жуда деб қўйди.
Солиштириб бўлмайдди ростдан,
Сизлар билан бизларнинг тўйни.
Йиллар ўтиб ака-укани,
Учратсаю, кўришса дийдор.
Дастурхонда ярим чақани
Бир-бирига ўтказмас зинҳор.

Мана шу икки ҳолат манзараси, яъни халқимизнинг меҳмондўстлик қадриятлари билан узоқ вақтдан кейин дийдор кўришган хорижлик «демократчи» ака-укаларнинг бир-бирига ярим чақани ҳам раво кўрмасликлари ҳақидаги контраст тасвир оқали минг йиллар давомида шаклланган ҳақиқий миллий демократик тамойиллар ҳақида муайян тасаввурлар ҳосил қилади. Зеро, шоир айтганидек:

Илдизимиз минг-минг йиллар нарисиди,
Айтиб адо қилиб бўлмас таърифимиз.
Қандай юриш, қандай яшаш барчасига,
Тирик гувоҳ - миллион йиллик тарихимиз.

Шоирнинг «Ёлланган мухбирга» шеъри моддий манфаатдорлик асосида хорижлик «демократ»ларга хизмат қилувчи айрим мухбирларнинг фаолиятига муносабат тарзида ёзилган. Шоир шу типдаги «мухбир»лар билан хаёлан мунозарага киришар экан, Ватан туйғусини, миллатпарварлик мотивларини юксак кўтаринкилик билан ифодалайди.

Мақтасак мақтаймиз ўз еримизни,
Ўзимизнинг даштни, ўр-қиримизни.
Бу ватан гуллари билан бизники,
Қақраган чўллари билан бизники.

Ўзбекнинг бемору соғи бизники,
Юзидаги сепкилу доғи бизники.
Уяти, номуси ори биз билан,
Телбаси, тентаги- бори биз билан.
Ўзимиз экамиз чорбоғимизни,
Ямаймиз йиртиғу ямоғимизни...

Шоир Ватан улугворлиги хусусида сўз очар экан, фақат «ура-ура», «кўтар-кўтар»лар билан мадҳиябозлик қилмайди, балки унинг оғрикли нукталари, «бемору соғи», «йиртиқ-ямоғи» билан бирдек таърифу тасниф этади. Ватан тушунчаси шу жиҳатлари билан ҳам мукамил маъно- мазмун касб этишини ўзига хос тарзда поэтиклаштиради.

Шоирнинг фарзанди террорчиларга қўшилиб кетган она тилидан ёзилган «Армон» шеърида ҳам хорижликлар ко чоқ деб атаётган андижонликларга қарата айтилган «Абдулҳамид Чўлпон фарёди» каби шеърларида ҳам миллатпарварлик ва ватанпарварлик мотивлари етакчилик килади. «Армон» шеърида онанинг ватанфуруш ноқобил фарзанд қилмишидан чекаётган хасрати, оҳ-зорлари Ватан деган нидо билан уйғунлашиб кетади.

Ватан ... у қандай макон?
Ватан – муқаддас кўрғон!
Ватан деб, зор титраган Бобурдай Ҳулуғ султон,
Ватан дея, Чўлпонлар, Қодирийлар берган жон.

Шоирнинг ватанфурушларга нафрати че ксиз. Уларни олчоклиги туфайли «беватан шайтон» деб атайди.

Ватанни ким сотади?
Фақат беватан шайтон.

Ватанни сотган эрни тупроқ урар, урғай нон!
Ватанга тош отдинг-а, сен окпадар, н отавон!
Қилмишингдан падаркуш Абдуллатиф ҳам ҳайрон,

Беҳудага юртбошим: - Огоҳ бўлгин, эй инсон! –

дея мудроқ дилларга солмас экан ғалаён.

Шоир наздида миллат ва Ватан туйғуси ниҳоятда кучли. Ҳатто уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам миллат ва ватан тақдири унинг қалбида, юрагининг туб-тубида ададсиз оғриклар пайдо қилади. Шу жиҳатдан «Абдулҳамид Чўлпон фарёди» шеъри ниҳоятда характерлидир. Шоир Чўлпон тилидан Андижон воқеаларига муносабат билдирар экан, юрт фарзандларига «Сиз қочманг» дея муржаат этади.

Булутсиз, тумансиз осмон қайда бор?

Ғами йўқ, ками йўқ инсон қайда бор?

Ватандан муқаддас макон қайда бор?

Қайда бор Марҳамат, Мингбулоқларим.

Сиз қочманг, қочсалар қонхўрлар, қочсин,

Элфуруш, юртфуруш қонқўрлар қочсин.

Қарғишга учраган хунхўрлар қочсин,

Сиз кучинг, кучоқланг юрт тупроқларин.

Қайтинг, гуркираган боғларга қайтинг,

Жамбиллар исига ўланлар айтинг.

Ҳали кеч бўлади, хозир айни пайти,

Адашган, алданган қўнгли доғларим.

Шоирнинг «Ўзбекистон қайда бор» шеърини ватанга бағишланган қасида дейиш мумкин. Ўзбекистон ҳақида шеърлар, қасидалар кўп битилган. Уларда юртимиз жамоли кўп ва хўп тараннум этилган. А.Кўчимовнинг маҳорати шундаки, ушбу шеърда Ўзбекистоннинг бетакрор тимсолини ўзига хос тарзда бадийи қашф этади. Шоир шеърда талмех санъа тидан фойдаланиб бутун бир тарихни, авлоду аجدодларимиз, алломаю жаҳонгирларнинг ўзига хос поэтик сиймоларини яратади. Улар воситасида бугунги Ўзбекистоннинг улуғворлигини, буюклигини куйлайди. Шоирнинг ватанга, миллатга меҳри қанча чексиз бўлса, ғанимларга нафрати ҳам шунча кучли.

Кўкни булут тўсса, суриб қўйгаймиз,
Карвонга ит ҳурса, кулиб қўйгаймиз.
Ватанга тош отсанг - қараб турмаймиз,
Ватанни ҳеч кимга бериб қўймаймиз!
Бериб қўймаганмиз, бериб қўймаймиз,
Акобир, бекорон қўргон қайда бор,
Ўзбекистон қайда, қайда, қайда бор!

Шоирнинг ана шундай беором қалб тугёнларини тўпламдаги бошқа туркумдаги шеърларда ҳам аниқ хис қиламиз.

Ҳаёт яралибдики, эзгулик, ёвузлик деган тушунчалар бор. Улар орасида азалий ва абадий қарама-қаршилик, зиддият, кураш кечади. Бу тушунчалар, бу курашлар инсон номи билан мужассам топади. Шоир зоти борки, чарху фалакнинг ушбу кўхна қўшиғини куйлайди, уни янги оҳанглар билан бойитади.

Абдусаид Кўчимов ҳам бир туркум шеърларини ушбу мавзуда яратган. Шоир инсоният, эзгулигу ёвузлик ҳақида фалсафий мушоҳадалар, катта-кичик хикматлар битмайди, балки реал воқеликда, кундалик ҳаётда ҳар қадамда дуч келадиган, баъзан муносабат билдириб, баъзан бепарво ўтиб кетадиган жараёнлар ҳақида ёзади. Эзгуликдан ташқари ёвузликнинг қора бўёқларини ўзида мужассамлаштирганларнинг турфа хил образларни яратади. «Кас»лар номи остига бирлашган бу образлар ўзида баҳиллик, ҳасад, рижкорлик, фирибгарлик, хушомадқўйлик, сотқинлик, номардлик, хиёнат, розолат, алдов, очқўзлик каби кўплаб иллатларни намоён қилувчилардир. Лирик қаҳрамон кундалик ҳаётда ҳар қадамда бундайларга дуч келар экан, уларнинг бу қадар олчоқлигидан ҳайратга тушади, ўзида уларга нисбатан кучли нафрат ҳиссини туяди, ундайлардан огоҳликка чакиради. Шу эҳтиётдан айниқса «Дунё», «Дўсти нодонга» «Шунчалар кўзларинг очмиди, одам», «Нега куясан», «Хушомадхўрга», «Соя» каби шеърлари характерлидир.

Шоир би типдаги шеърларида «кас»ларининг турли-туман образларини яратар экан, буларни бунёд этиб қўйган дунёю дунуннинг сиймосини қўйидаги нагасавирлайди.

Ай, бу дунё! Ай, бу дунё!

Хар бандага топган эрмак.

Ўз ишига ўзи шайдо,

Чагх уради чарху фалак.

Шоир «Хушомадхўрга» шеърида фақат хушомадгўйларнинг эмас, балки хушомадхўрларнинг ҳам сатирик киёфасини яратади. Хушомадгўйларни даф қилиш учун аввал « Кафан тикиш зарур хушомадхўрга». Хушомадхўр-шоир томонидан топилган янги образ сифатида намоён бўлади.

Шуман олганда, А.Кўчимов шеъриятини бирлаштириб, бир нуктада жамлаб турадиган энг муҳим хусусият-кент маънода инсонийликни, инсоний туйғуларни туйлашдир. Шоирнинг барча шеърларида, у гасдикловчимиз ёки фаш қилувчимиз, катъи назар бош концепцияси-инсонийликни мадх этишдир. Зеро, А. Кўчимов ҳаёт йўлини безаб турадиган хислату-фазилатлар ҳам ушбу мезонда муҳасамдир.

ҚАЛЪ МАВЖЛАРИ

Ўтган асрнинг саксонинчи йиллари ўзбек адабиётида, хусусан, шеъриятда ўзига хос эврилишлар даври бўлди. Бундай ўзгаришларга асос бўлувчи қўллаб ташқи ва ички омиллар етарлича топилади. Саксонинчи йилларнинг биринчи ярми халқимиз учун оғир келди. “Марказ”дан ташкил этилган янги қаттагонлик сиёсати—“пахта иши”, “ўзбеклар иши” каби зўравонликлар халқимиз руҳиятида оғирлиқ изтиробларни келтириб чиқарди. Айни пайтда бундай зўравонликлар тузумга қарши олдиндан давом этиб келаётган ички норозиликнинг янада кучайишига сабаб бўлди. Бу ҳолатийликка, саксонинчи йилларнинг иккинчи ярмида яққол кўзга ташлана

бошлади. Бу даврда “қайта қуриш”, “ошқоралик” эпкинни билан бошланган демократик янгиланишлар бадий тафаккурда ҳам акс-садо бера бошлади. Натижада яратилаётган асарлар кўповозли бўлди: ранг-баранг бадий-шаклий илзанишлар, турфа хил ғоявий-эстетик мотивлар бу давр шеърлятига хос бўлди, лекин унинг асосини битта тушунча – миллий ўзликни англаш философи ташкил этди. Бу жараён баъзи шеърларда гражданлик туйғусининг ошишига, ижтимоий пафос етакчилик қилишига олиб келди. Уларда ватан ва миллат тақдири бош мавзу бўлди. Мустақиллик ғоялари у ёки бу шаклда куйлана бошланди. Ўзликни англаш туйғуси ватанпарварлик ва миллатпарварлик мотивлари билан туташиб кетди. Бошқа бир асарларда эса бу жараён лирик “мен”нинг кўнгилга, қалб тўғёнларига қараб эврилишида намоён бўлди. Бу типдаги асарларда миллат ва ватан деган тушунчалар кўнгил ва унинг ботиний олами билан уйғун тарзда намоён бўла бошлади. Кўнгилни, қалб тўғёнларини кашф этиш бош мақсад бўлди.

Саксонинчи йиллар аввалида ижод майдонига кириб келган ёш истеъдод соҳиби Эшқобил Шукур шеърлятининг асосини аввалбошданок ботиний олам манзаралари ташкил этди. Бу олам турфа хил тимсол-у тасвирлар, шаклларда намоён бўлса-да, лекин бош концепция ўзгармади – кўнгилга қараб эврилиш, ўзликни излаш бош мавзу бўлиб қолаверди.

Шоир дастлабки ижодий илзанишларида устозлардан таъсирланиб, халқ оғзаки ижоди оҳанглиридан маънавий озуқа олиб шеърлар битди. Бу шеърлярида ўзининг иқтидорини намоён қила олди. Дастлабки шеърляридаги бадий топилмалар, оҳарли, қутилмаганда янгича ташбеҳлар кўпчиликнинг эътиборига тушди. “Умид кечаси” шундай шеърлардан биридир. Муножот руҳида битилган ушбу шеър лирик қахрамоннинг кучли ҳаяжонини, замондошига, халқига бўлган эҳтиромни ҳамда озодлик йўлидаги қайнок интилишларини акс эттиради. Шеърда қахрамон туйғулари романтик тарзда, кучли эҳтирос билан тасвирланади. Унда ўша давр шеърлятида хос бўлган самовий малаклар, муқаддас рух, исмсиз даҳо, дардманд ситил, хоин дўст, кизгалдоқ каби поэтик образ ва тимсоллар кўп учрайди. Шоир ушбу бадий

воситалар оғрақали халқимизни озодликка элтувчи умид кечасини ёнига чорлайди, уни шарафлайди. Шеърдаги “Тоғларнинг кўксига юрак лоладай”, “Осмон ечиб ташлар кўйлақларини”, “Армонга айланган тириюгим (Билан//Юрак пўстлогига ёзаман дoston” каби кечинманинг поэтиклашган манзаралари шоир иқтидорини намoён этади.

Бу хусусиятни шоирнинг шу даврда халқ оҳанглари руҳида ёзган бир туркум шеърларида ҳам кузатамиз. Уларда халқимизнинг миллий қадриятларини, ўзлигини белгилайдиган урф-одағлари, турмуш тарзи, чолғу асбоблари, удумлари халқона оҳангларда тасвирланади. Бирок таъкидлаш жоизки, шоир бу тигдаги шеърлардан фарқи ўлароқ, халқимизнинг ўзлигини намoён қилувчи удумлар, нарс-ҳодисаларни поэтик образ ёки тимсол даражасига кўтариб, қалб кечинмалари, лирик “мен” руҳияти дардлари билан боғлаб талқин этади. Шоирнинг “Чанқовуз”, “Кўпқари”, “Шоли кўрикчиси”, “Чимилдик” каби халқимиз удумларини акс эттирган, “Кўнглимни тошга ёрдим”, “Сочлари сумбул-сумбул”, “Шикаста-шикаста” каби халқ оғзақи ижоди мотивлари битилган шеърларида, шунингдек, “Менгим момонинг йўқлови” марсиясида ҳам шу хусусият устиворлик қилади.

“Чанқовуз” шеърда халқимизнинг асрлар давомида тилга чиқаролмаган орзу-умидлари, дардларининг куй-кўшиқларда ифодаланиб келиши тасвир этилади. Аслида бу ҳақиқат бошқа шоирлар томонидан ҳам кўп бора куйланган. Аммо Эшқобил Цукур шеърига оригиналик бахш этадиган хусусият аъъанавий бўлмаган и фода ва усулларни қўллашида, поэтик образ (“чанқовуз”)ни қалб эврилиши билан боғлаб талқин эта билишида кўринади.

Тилим тийилди менинг, сўзим қийилди менинг,

Пўлат тил топиб олдим, хаво сўз топиб олдим.

“Тилингни тийилиши, сўзнинг қийилиши” – жуда оғир ижтимоий – маънавий дард. Халқимиз ушбу дардни асрлар давомида қайдай енгиб келганини шоир “пўлат тил – хаво сўз” топиши билан изоҳлайди. Чанқовузнинг пўлат тил, хаво сўзга ўхшатилишида албатта ботиний маъно яширин. Лекин, унинг зохирий маъносида ҳам топқирлик бор. Чанқовузнинг

чалинишида тил ва ҳавонинг иштироки бу ўхшашлик маъносини поэтиклаштиришга хизмат қилиши билан ибратли. Бу–шоирнинг бошқаларникига ўхшамаган оригинал поэтик топилдиғи, қашфиёти. Шоир шеърда чанқаган чанқовузни кўз ёшлари, дардлари, қаъбининг “ ёруғ қаъридан” отилиб чиқаётган оловга чайқаб олади. Шу тариқа шеърда ҳар бир байтдан кейин такрорланиб келадиган нақоратда биргина сўзнинг(кўз ёш, дард, олов) алмашиши дарднинг кўламини, рухнинг мавжини, энг муҳими, поэтик мазмуннинг кўламдорлигини ифодалашга хизмат қилади. “Кўпқари”, “Менгим момо йўқлови” каби асарларига мазмунга мос ифода ва оҳанг жозиба бағишласа, моҳиятидаги чуқур инсоний дард китобхон қалби билан бирлаштиради. Шоирнинг маҳорати шундаки, ҳар иккала асарда ҳам мавзуга мос тасвирни беролган. Кўпқари чавандоздан жасорат, уддабурунлик, шавк ва тезкорликни талаб этадиган удум. Шеър оҳангида айни жиҳатлар мужжасам:

“Ҳайт!” –деди, улоқ кетди,

Ўртада табоқ кетди.

Шеър бошдан-оёқ шу шитоб билан давом этади. Бу тасвирлар халқ дostonларидаги ботирларнинг душман қўшини билан савашиши манзараларини ёдга солади. Шоир чавандоз фожиасини ҳам улоқ шавқи билан боғлайди. Чангақдан қўллари билан улоқни даврандан юлиб чиққан чавандознинг оти “Кўзларда суринади”. Овулга отсиз қайтган чавандоз қалбида кечаётган адоқсиз ғамнинг залворини шоир ўзига хос тарзда – хотинининг азаси орқали топқирлик билан шундай ифодалайди:

Энди ғамли эрига

Сўз айтмасдан ботиниб.

Олти ой аза тутар

Чавандознинг хотини.

Одатда йўқловлар яқин кишидан жудо бўлганда айтилади. Менгим момо йўқлови эса Ота юрт, Ватан соғинчи. Шўро тўнтариши даврида душманлардан қочиб хорижга кетишга мажбур бўлган Менгим момо киндик

қони тўқилган юртга қайтолмай, армон азобида қовурилади. Шоир Менгим момо) фожиасини халқ оғзаки ижодига хос оҳангларда драматик тарзда битади. Йўқловни ўқир эканмиз, кўз ўнгимизда тиз чўкиб тизза-ю бошига уриб, тебранган куйи: “Вой, Менгим-а, шўр Менгим. Увв!..Ув!!” деб бўзлаётган момоларимиз намоён бўлади. Уларнинг нолалари тоғдаги тошларнинг қулашидан-да, кўздаги ёшларнинг қулағидан-да оғир!..Ёки “Хотирангга олисда//Мунгли шам чарсиллайди. Ота юрт соғинчидан//Суягинг қарсиллайди” каби мисралар дарднинг даражасини белгилайди.

Шоирнинг маҳорати шундаки, шеърда шунчаки юрт соғинчини тасвирлаш мақсад қилинмаган, балки соғинч деган дарднинг кўз ёшларидай қуйилиб, мисрама-мисра, бандма-банд тобара қучайиб, кульминацияда юрак билан бирикиб кетишини кўрамиз: “Тўрим ўз юрагимда//Юракда бордир Ўзата. Қишлоқдан кийиб келган//Кўйлагим бўлсин кафан”.

Шунга кўра шоирнинг аксарият шеърларидаги етакчи поэтик образ лирик қаҳрамоннинг ботиний олами, кўнгилдир, десак янглишмаймиз. Ҳар бир шеърда кўнгилнинг ўзига хос қирралари намоён бўлади. Уларнинг номланиши турлича: кўнгил, дил, юрак, гурбатхона, ҳужра, кўр қушлар ва ҳақоза. Шоир шеърларидаги бу поэтик образ ва тимсолларнинг ифода шакли турли-туман, сифатлашлару ташбеҳларга ниҳоятда бойдир. Эшқобил Шукур шеърлятидаги образ ва тимсолларнинг ифода қўламини тасаввур этиш учун унинг бутун ижоди билан ошно бўлиш тақоза этилади. Шоир кўнгил манзараларини турли поэтик рақусларда тасвир этади. Анъанавий поэтик манзара ва ифодалар билан қутилмаган, ноанъанавий тасвирлар ўзаро бирикиб, уйғунлашиб кетади. Бирок бу ифодаларда баъзи бир шеърлардаги каби сохталик ва зўракилик сезилмайди. Ўқувчида ғашлик уйғотмайди. Худди тоғдан қуйига тошдан тошга урилиб чопайётган сувнинг шиддати-ю ўзига хос табиий мусиқасини ҳис этгандай бўласиз. Тасвирдаги шиддат ва мусиқавий оҳанг—Эшқобил Шукур шеърлятининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Шунга кўра шоир шеърларида қўлланган поэтик сўз ва ташбеҳлар

кўповозли, худди товланувчан олмосга ўхшайди. Қўлга олиб у ёкка айлантурсангиз ҳам камалак жилосини кўрасиз, бу ёкка айлантурсангиз ҳам... Шоиர் шеърларидаги поэтик мазмун ҳам турфа хил - гоҳ реал – нореал, гоҳида илоҳий - дунёвий, баъзан ошкор, баъзида пинҳона, гоҳ ҳа дардчил, гоҳида романтик тарзда ифода этилади. Лекин уларнинг барчасини битта маҳражда бирлаштириб турадиган асос – бу Эшқобил Шукур “мен”и. Унинг кўнгил кўчаларидир.

Шоиர் шеърларида кўнгилнинг хилма-хил сувғатлари чизилади. Гоҳида табиий, гоҳида ҳаёлий. Баъзан ҳиссиёт ва фикр уйғунлигида келса, баъзан тасаввур ҳаётий мантикни, реал воқеликни “еб кўяди”. Шоирнинг “Ёлғизлик ва ишончсизлик” шеърини ўқир экансиз, дафъатан қоранги бушлиқда муаллақ чайқалиб турган юракка кўзингиз тулади. Ва лирик қахрамон таъкидлаганидек, “Сен” юрак даворларига секин ура бошлайди: “Ким бор?”. Ичкарида садо йўқ. “Сен” ураверади, ураверади, охири мушлагга ўтади, кейин йиғлай бошлайди: “Ким бор? Ҳо, ким бор?”. Шоиர் шеърдаги сўнги кечинмани куйидагича тасвирлайди:

Мен унсиз тентийман юрак қаърида

Ва айта олмайман: “Мен... Фақат мен бор!”

Бу гурбатхонада тилни тишлайман,

Ташқарида эса дод, фарёд:

“Ким бор?!”.

Ичкаридан мен ҳам сўрай бошлайман.

Бу гурбатхонада “КИМ БОР, ҲО, КИМ БОР?!”.

“Сен” ва “Мен”. Бу поэтик образларни турлича талқин этиш мумкин. “Мен” ва “Сен” кўнгилнинг ботиний ва зоҳирий олами. Шоиர் ушбу поэтик образлар муносабатлари орқали юзага келаятган қалб кечинмасининг ўзига хос тасвирини чизади. Маҳорат шундаки, мавҳум поэтик образларнинг хатти-харакатлари ҳаётий, реал воқелик сифатида жонлантирилади (урди, муштлади, йиғлади; Ҳой, ким бор?). “Сен” зоҳирий олам сифатида турли талқинига эга. У ижтимоий воқелик ҳам бўлиши мумкин, севайки ёр,

садоқатли дўст ва ҳ.к. Гап унинг ким ёки нималигида эмас, балки ботинга кўрсатаётган таъсирида, “Мен”да ҳосил бўлаётган кечинманинг даражасида...

Шоирнинг “Ҳасратли хужрамда...” деб бошланувчи шеърида ҳам рухий эврилишлар тасвири ўзига хос, ноанъанавий. Лирик қаҳрамон ҳамма кетиб бўлган хасратли хужрада қайғу, дастурхондаги кемтилган юрак ҳамда бир коса сабр билан ёлғиз қолади. Шунда қаҳрамон анграйган эшикни ёпиб, юракнинг қолганини еб, бир коса сабрни ҳам ичиб кўяди. Шеърдаги ушбу гайритабиий тасвир рухий оламнинг дардчил манзараларини куйидагича чизиш имконини бермоқда:

Ҳасратли хужрамда

Дунё ҳам, мен ҳам

Бир-биродан тўйдик ноилож...

Фақат қайғу оч-да, қайғу жуда оч!

Шоир шеърларида бу каби оҳарли шеърлар кўплаб учрайди. Шоир шеърларини ўқир эканмиз, “Кўкракдан дарахтдай ўсган чўқморлар”га дуч келамиз; Олмалар гуллаган хилват кўнглида, “Бир куш билан битта илонни боқиб”, ўзи гулламай яшаётган аёلىч кўриб, маҳзун ўйларга толамиз; Ва шоир юраги “сўзларнинг дастурхони” эканидан қониқиш ҳосил қиламиз. Хуллас, шоирнинг ўзи эътироф этганидек: **“Юрагим ўзимдан бўшаган сари//Гўлиб бораверар юрагим”**. Ана шу тўлиб бораётган юрак мавжлари Эшқобил Шукур шеърятининг асосий маъмуни, десак янглишмаймиз. Шоир шеърларида кўнглининг поэтик суратини чиқарар экан, ўзига хос ифода усули – мулоқот шаклидан моҳирлик билан фойдаланади. Бу типдаги шеърларни ўқир эканмиз, гўё шоир юрагини шундоқ ёнига қўйиб, у билан мириқиб дардлашаётгандек тасаввур пайдо бўлади. Бу мулоқот турлича шаклда келади: гоҳ дарахт тимсолида олис болалалик хо тираларини эслатади; гоҳ яна юрагини донга айлантириб, гулдираб ишлашини орзу қилган тегирмон тимсолида; гоҳ эса бир сўз бўлишга ҳам ярамадинг, дея озорланган дил – адашган, уяси бузилган, гариб бир қушча тимсолида келади. Буларнинг бирчасидан шоирнинг беҳаловат, ўзидан қониқмаётган безовта кўнгли

кўчалари кечмишини ҳис қиламиз. “Ўтмиш билан мулоқот” шеърида кўхна тегирмонни гулдиратиб юргизиш учун юрагини дон қилишга тайёр шоир унга шундай мурожаат қилиб, шундай сатрларни битади:

Эплай олмадик-ку, бирорта шеърни,
Ширин ваъдаларни ичганмиз олдин.
Қушлар чиркирайди, куйдириб ерни,
Юрагим, юрагим, дон бўла қолгин.

Бошқа бир шеърида ҳам шоир дил билан мулоқотга киришар экан, унга “бечора қушим” деб мурожаат қилади, унинг “бор-йўғи бир сўз бўлмагани”дан афсус-надомат чекади. Албатта, бу сатрлардаги шоирнинг ўз-ўзидан, ижодидан кониқмаслик ҳолатини нисбий тушуниш лозим. Бу ўрида Чўлпоннинг “Мен шоирми?” шеъридагига ўхшаш руҳий кечинмани кўрамиз. Бу шоирнинг ўз ижодига бўлган талабчанлигидан келиб чиққат ҳолат. Шоир шеърларида руҳий олам мавжларининг хилма- хил талқинларига дуч келамиз. Баъзи шеърларида мусичадай беозор кўнгилнинг “хўжасиз итлар” даврасига тушиб қолиб чеккан озорлари тасвир этилса, бошқа бир шеърида ёвуз кучлар кўнгилдан “Мен”ни суғуриб олишлари ортидан келадиган фожиа ҳақида бонг уради.

Дардлар, хотиралар қувғинди, дайди,
Туйғулар эгаси ўлиб довдирар,
Ватан деворларин тагин қовлайди
Ичида “Мен”и йўқ гавдалар.

Мазкур сатрларда шўро даврига хос шахс фожияси, ўзлигини йўқотиб, манкуртлашган инсон қисмати ўзининг реалистик талқинига эга.

Эшқобил Шукур шеърятига хос яна бир хусусият шоир шахсиятининг жуда фаол иштирокида кузатилади. Бу фаоллик турли шаклларда намоён бўлади: баъзан лирик “Мен” билан уйғун тарзда келса, баъзан “Мен”дан ташқарида “Эшқобил Шукур” образи тимсолида келади. Бу – Эшқобил Шукур шеърятининг ўзига хос томонларидан бири. Буни биз шоирнинг

“Тўққизинчи февраль”, “Сехр”, “Бунга бир йилдан сўнг...” каби шеърларида кўришимиз мумкин.

Буюк бобокалонимиз Алишер Навоий туғилган кунига ишора билан ёзилган “Тўққизинчи февраль” шеърда шоирнинг гражданлик позицияси юқори патдаларда ифода этилади. Шеър онага мурожаат тарзида битилган. Шеърнинг ҳар бир бандида шоирнинг муносабати муросасиз.

Мен эртага ўламан, она.

Агар, сен бу кеча бошимда

Ўзбек тилидаги қўшиқларни айтиб турмасанг.

Шу тарика актив муносабат билдирган лирик қаҳрамон шеърнинг кейинги бандларида ҳам она олдига Ватан ва миллат тақдирига дахлдор тилакларни қўяди: яъни оналаримиз буюк шоирларни дунёга келтириши, Бахшилар “Алпомиш” достонини тонггача куйлаши, дарахтда кушлар “Ҳисон-ут-тайр”ни такрорлаши...

Шеър якунида шоир тилаклари ижобот бўлади. Шоир тилаклари ижобад бўлди; келинлар буюк шоирларини туғди; Бахшилар “Алпомиш”ни тонггача куйлаб чиқишди, дарахтларнинг шоҳларида кушлар Навоий тилидан гапириб чиқдилар: “Мен ҳеч қачон ўлмайман, Она!” бу ўринда шоир “мен”и умумлашма образ – Ватан ва миллат тимсолига кўтарилаётир.

“Сехр” шеърда ҳам шоир шахсияти етакчи ўрнига кўтарилади. Шеърда шоир “Мен”идаги буюк эврилиш – кўнгилга шеър сурурининг қуюлиши, шоирлик қисматининг қарор топиши акс этади. Буни шоир шеърдаги ҳар бир тўртлик охирида такрорланиб келадиган “Эшқобил эмасман энди мен” деган икромномаси орқали акс эттиради. Шоирнинг маҳорати шундаки, ўзликдаги бу ўзгаришларга сабаб бўлган омилларни сеҳр дея атайди. Хўш, бу қудратли сеҳр нима: бу - шоир шеърларида бот-бот такрорланадиган “сен” ва “мен” – зоҳир ва ботин аро кечадиган муносабатнинг янгилианиши.

“Сен”даги ўзгариш “Мен”нинг тилини олтин балиқчага айлантиради, кўзларининг топилдигида янги гиланаётган Эшқобилни суратлантиради...

Кеча дилдан қолди, қолди-я тилдан,

Нафас торларимда ухлаётган Сен.

Кушдан илдиз олдим, қанотни гулдан,

Эшқобил эмасман энди мен.

“Бунга бир йилдан сўнг...” деб бошланувчи шеърда ҳам “Эшқобил” образи актив иштирокчи сифатида намоён бўлади. Шеърдаги барча компонентларни бирлаштириб турувчи етакчи поэтик образ ҳам “Эшқобил”дир. Шеърнинг ҳар бир эпизоди(тўртлиги)да бир-бирини мазмунан кучайтирувчи мазмун акс этади. Ҳар бир эпизодида гуллар бир йилдан кейин, бева шамоллар ўн йил, турналар эса юз йилдан сўнг Эшқобилни сўроқлаб келишади. Ва бир хил жавобни “Эшқобил уйда йўк” “...Ерда йўк”, “...Кўкда йўк” деган жавобни олишади.

Бу ўтар дунёда минг йил ҳам ўтар,

Келарсан... Ер-Осмон ботади терга,

Шунда кесаклардан ўт чиқиб кетар.

“Эшқобил шу ерда!”

Шоир шеърда абадиятга дахлдор қисматни шу тариха поэтиклаштиради, унга “Эшқобил” образини актив аралаштириб, жозибали ва оригиналлик бахш этади, фалсафий мазмун билан бойитади.

Биз ушбу мақолада истеъдодли шоир Эшқобил Шукурнинг 80-йиллар ижодининг баъзи жиҳатлари ҳақида қисқача тўхталдик. Албатта бир мақола доирасида шоир ижодининг барча қирраларини бирдек қамраб олиш қийин. Шоирнинг мумтоз адабиёт анъаналарига монанд битилган турқумлари, ҳаёмона, сўфиёна руҳдаги фалсафий шеърлари ўзининг тадқиқини кутиб турибди. Айниқса, шоирнинг мустақиллик йилларида чоп этилган асарларида поэтик маҳорати юксалиб, қалб кўзининг очилишгани шоир ижодига алоҳида жозоба бахш этади. Буни биз шоирнинг навбатдаги “Кўз юмиб кўрганларим” (2013) номли шеърӣй тўпламининг “Йилнинг энг яхши шеърӣй тўплами” номинацияси бўйича ўтказилган танловнинг ғолиби бўлганида ҳам кўришимиз мумкин.

ДИЛ ИЗҲОРЛАРИ

МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛЛИК САРИ

Озод Шарофиддинов фаол адабиётшунос олим ва мунаққид сифатида нафақат адабиёт ҳақида, айни пайтда маънавият муаммоларига бағишланган мақолаларни ҳам кўп ва хўп ёзган эди.

Олимнинг мустақиллик йилларида чоп этилган “Маънавий камолот йўлларида”(2001) номли китобидаги туркум мақолалар фикримиз далилидир. Мунаққид маънавиятни Ватан, имон-этиқод, Она тил гузалликлари, китобга бўлган чексиз меҳр деган тушунчалар билан боғлаб талқин қилади.

Мунаққид маънавият билан боғлиқ ҳар бир мақоласини ҳаётдан олинган бирон бир ибратли воқеа билан бошлайди. “Ўлсам айрилмасман кучоқларингдан” номли мақола олис болаликдаги хотира-уруш бошланган йили Эски Жувадаги Ёш тамошабинлар театрининг “алмисоқдан қолган торгина залида” эшитган шеър ҳақидаги лавҳа билан бошланади. Мунаққид талқинчи, йиллар ўтиши билан Уйғун қаламига мансуб Ватан ҳақидаги ушбу шеърни ўқиган артист ҳам, сахна ҳам унут бўлиб кетган, бироқ шеър моҳиятини ўзида мужассам этган “Ўлсам айрилмасман кучоқларингдан” хитоби бир умр юрагида туйилиб, қасамдай жаранглаб турган.

Мунаққид шу тариха қалбларга эш бўлган Ватан, ватанга муҳаббат туйғуси ҳақидаги мулоҳазалар учун асос яратади ҳамда унинг ўзига хос таърифларини беради. Дастлаб туғилиб ўсган уй остонаси, гўдакликда кулоққа сингган Она алласи, бувилардан эшитган сеҳрли эртаклар... Мактаб, илк бор қалбларни энтиктирувчи висол оёқларига гувоҳ бўлган сўлим хиёбон... Шу тариха кенгайиб бораётган Ватан тимсолининг шоирона тасвирлари аста-секин ўз ўрнини мантиқли мулоҳазаларга бўшашиб бера бошлайди. Мунаққид нақлича, булар ҳали тугал Ватан деган тушунча эмас. Ватан – бу энг аввало атрофингдаги одамлар, униб-ўсган Она замин, бутун бир жамият, унинг кечаги кунни, бугуни ва эртаси ҳамдир. Жамиятдаги ҳар бир инсоннинг мен ватанга керакман, ватан менга керак, деган туйғулари...Зеро, ватанга муҳаббат туйғуси шунчаки ўз-ўзидан пайдо бўлган

эмас. Унинг теран илдизлари бор. Бу илдизлар олис-олис аялод-аждодларимиздан бизга мерос бўлиб келаётган муқаддас ёғдудир. Бу Широқнинг Ватан учун тўкилган қонида, Жадидларнинг юрт олдидаги бурчларини теран англаб қилган саъй-ҳаракатларида намоён бўлади. Мунаққид айтганидек, “Ватанга муҳаббат бозорга солинадиган матоқ эмас. Балки инсон қалбининг тўрида гард юқтирмай сакланадиган энг нафис, энг инжа бир тўйгудир”.

Олим фикрича, муҳаббат тўйғуси Ватан олдидаги бурчни теран англашдан бошланади. Бу – аждодлардан мерос бўлиб келаётган Она замин бойликларини асраб-авайлаб келгуси авлодларга етказиш, Ватаннинг янада гуллаб-яшнаши учун ҳар бир инсон ўз имкони даражасида хисса қўшиши, бир сўз билан айтганда, ҳар қандай шиору бақир-чакирларсиз ватан равнақи учун жон фидо қилишдир.

Ватанни севиш, унга эътиқод Она тилга бўлган бўлган эҳтиромдан бошланади. Зеро, тил Ватаннинг, миллатнинг ўзлигини, маънавий дунёсини намоён қилувчи асосий унсурлардан биридир. Олимнинг “Тилда ҳикмат кўп” мақоласида тилимиз ривожини учун катта ишлар амалга оширилаётгани англашилса-да, лекин асосий эътибор бу борадаги маънавийсизликка қаратилади. Муаллиф мақолада 90-йиллар аввалда гуё тилимизнинг “софлиги” учун бошланган “кураш”лар ҳақида ёзар экан, бундай ҳаракатлар аввал ҳам бўлгани ва тарихдан сабоқ чиқармаслик жиддий оқибатларга олиб келишидан огоҳлантиради. Тил зугумни ёқтирмайди. У ўзининг қонуниятлари билан ривожланади. Халқаро ҳамкорлик тилда ҳам акс этади. Ҳеч бир тил ўз ўзанига бурқаниб яшаёлмайди. Олим тилдаги бузғунчиликка, чаласаводликка, эзмаликка қарши муросасиз курашади. Бу курашда миқёснинг кенг олади: она тилини тузук-қурук билмаслиги боис фақат кабинетда ўтириб иш юритадиган амалдордан тоғлиб, ўз фирма-ю ширкатларига бечўнақай, ясама номлар ўйлаб топаётган тўдбиркорларгача, турли йиғилиш-умажлисларда, айниқса тўй-ҳашамларда микрофонни оғзига қадаб чайналанаётган эзмалар, оддий сўзлар билан ифодаланиши мумкин бўлган

фикрни сохта баландпарвоз иборалар билан пардалаб, ҳавойи гапларни кўпиртираётган шаввоз тележурналистлардан тортиб тилга нўноқ ёзувчи-ю мунаққидларгача олим қазабидан четда қолмайди. Буларнинг бари маънавиятсизлик белгисидир. Олим фикрича, “она тилимизни ҳимоя қилиш уни теран ўрганишдан бошланмоғи лозим”.

Озод Шарофиддинов олтмишинчи йилларда ёзган ва айрим олимларнинг “шўроча” таъна-дашномларига дучор бўлган “Биринчи мўъжиза” номли мақоласидаёқ китоб ва маънавий муаммоларини дадил кўтариб чиққан эди. Мунаққид навбатдаги мақоласини “Китобсиз яшаб бўлмас...” деб номлайди. Бундай номланишга изох берар экан, “Тўғриси айтганда, китобсиз ҳам бемалол яшаб, умр ўтказса бўлаверади. Фақат бу қандай умр бўлади? Умрида бирорта ҳам китоб ўқимаган одам бугунги дунёда нима деган одам бўлади? Китоб ўқимаслик ҳаётда муқаррар чаламуллалikka, маърифатсизликка, жоҳилликка олиб келади”, деб ёзади. Олимнинг таъкидлашича, маънавий қашшоқлик шундан бошланади.

Телевиденияда намойиш этилган “Синфдош” кўрсатувидаги бир тўда ҳавойи ёш-яланг ёки бўлмаса “юлдуз”лик касалига чалинган ёш “санъаткор”нинг “Қандай китоблар ўқийсиз?” деган саволга беписандлик билан “Умуман китоб ўқимайман” деган жавобларидан туғилган ўй-хаёллар муаллиф қаламида улкан ижтимоий-маънавий муаммо даражасига кўтарилади. Олим уш бу кўрсатувлар муносабати билан ўз қарашларини баён қилар экан, ҳаёлий “мен”ининг “Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Улар китоб ўқимаса ҳам бинойидек ҳаёт кечиряпти... Сенинг беҳудага куйганинг қоляпти, халос”, қабил вадаги фикрларига жавоб берар экан, бу жараён ўтиш даврининг катта муаммоларидан бири эканига эътиборни жалб қилади.

Мунаққид ички “мен”га қарата бу масала шунчаки шахсий масала бўлмай, балки ижтимоий моҳиятга айланган иш эканини таъкидлайди. Бу ўринда китобхонлик рамзий маъно касб этади. Бу кенг маънода жаҳоний билимга эга бўлиш, юксак маънавийлик интелликуал шахсни камолотга етказиш деган

маънода келмоқда. Ана шундагина биз жаҳон ҳамжамятида тенг бўлган буюк давлат кураимиз, дейди олим.

Мунаққид китобхонлик муаммосини ижтимоий-маънавий ҳодиса сифатида таърифлар экан, уни ватан, миллат тақдири, унинг келажаги билан боғлайди. Шўро давридагидан фарқли ўлароқ, мустақил Ўзбекистонимизда фақат буйрукни бажарадиган итоаткор кимсалар эмас, дунёқараши шаклланган, мустақил фикрлайдиган, ташакббускор, тадбиркорлик қила биладиган маънавий юксак инсонлар вояга етишини орзу қилади. Шундай инсонларгина мустақил Ватанимизни жаҳондаги буюк давлатлар каторига олиб чиқади, деган хулосаларни баён этади.

Таъкидлаш жоизки, мунаққид маънавият боъидаги кузатишларида ўзининг юксак даражадаги шахсиятини, бетакрор ўзлигини, маънавий баркамоллигини, устоз-у шогирд, барча бирдек эътироф этган китобсеварлигини, энг муҳими ватан ва миллат равнақи учун жонфидо фидойи эканини намоён қилади. У китоб ўқишдан кўра енгил-елпи яшашни афзал кўраётган маънавий қашшоқ ёш дўстлари-гофил ука, сингилларига қарата шундай ёзади: “Шуни яхши билиб кўйингки, сиз қай сабаб билан бўлса бўлсин – китобдан юз ўгириб, ўз-ўзингизни беқиёс салтанатдан ҳайдаб, маънавий қашшоқликнинг, фикрий маҳдудликнинг, жаҳолат ва нодонликнинг совук экинлари, манхус елдирилари ҳукмрон бўлган саҳрои биёбонга бадарға қиласиз. Шуни билингларки, китобдан, маърифатдан, маънавиятдан юз ўгириб, сизлар келажакнинг бунёдкори бўлишдек буюк бахтдан ўзингизни мосуво қиляпсиз....Шунинг учун елинг, югуринг, бойлик орттиринг, қўлнинг қирга ўхшаган бойлик эмас, ўзингиз билан мангу қоладиган, сизга ҳеч қачон панд бермайдиган, ҳаётингизга маъно ва мазмун бахш этадиган маънавий бойлик орттиринг. Бунинг учун эса китоб билан умрбод дўстлашмоқ, юзни маърифатга бурмоқ зарур”.

Ажаб ўхшашлик...Ўтган аср бошларида Туркистондаги жадидларнинг отаси номини олган буюк маърифатпарвар зот – Махмудхўжа Бехбудий мустахлак зулми остида эзилаётган миллат фарзандларига мустақилликка

эришиш ва жаҳонга юз буриш учун илм-маърифатли бўлишни васият қилган эди. Аср сўнгида ўзбекнинг яна бир миллатпарвар зиёлиси мустақил юрт фарзандлари—Ўзбекистон ёшларига қарата буюк давлат ва миллатга айланиш учун маърифатли бўлишга даъват этди. Юксак пардаларда ҳаяжон билан битилган ушбу хитоблар бугун олимнинг васиятидек янграмоқда.

2014 йил

УСТОЗ САДОҒИ

Одатда Асил ака Рашидов ҳақида ёзилган мақолаларда, адабиётшунос олимларнинг кузатишларида, ёр-биродарларнинг дил изхори битилган битикларда У киши меҳнат фаолиятининг қуйидаги жиҳатларига эътибор қаратилади. Жумладан, Асил Рашидовнинг етук адабиётшунос олим ва мунаққид, моҳир журналист ва истеъдодли таржимон ҳамда устоз мураббийлиги алоҳида эътироф этилади.

Талабалик йилларимда устоздан сабоқ олиб, кейинги йигирма йил давомида бир кафедрада ёнма-ён ишлаб, машғулоғларига қатнашиб, тажрибаларини ўрганиб, илмий тадқиқот ишларини ўқиб, шунга амин бўлдимки, юқорида айтилган фикрлар, хулосаларнинг барчаси айна ҳақиқатдир.

Дарҳақиқат, филология фанлари номзоди, Низомий номидаги ТДПУ профессори, Давлат мукофоти лауреати Асил Рашидовнинг қарийиб 60 йиллик меҳнат фаолиятини кўздан кечирсак, ўтган асрнинг 50-йилларидан бошлаб матбуот саҳифаларида халқлар дўстлиги муаммоларини ифодаловчи «Қардошлик», «Дўстлик куйлари», «Дўстлик байроғи остида», «Буюк халқ қудрати» каби ўз даври учун муҳим бўлган ижтимоий-маънавий масалалар аке этган публицистик мақолалари билан ўзбек журналистикаси тараққиётига катта ҳисса қўшганлигининг гувоҳи бўламыз. Бу мақолаларда Асил аканинг журналистик маҳорати яққол намоён бўлади.

Асил Рашидов илмий фаолияти асосини «Ўзбек қиссаларида меҳнат тасвири», «Ишчи-қиссаларимиз қаҳрамони», «Чингиз Айтматовнинг бадий олами» каби ўнлаб китоб ва монографиялари беэба турибди. Бу тадқиқотларнинг дастлабкиларида ўзбек қиссачилигининг тараққиёт тамойиллари, мавзу қўлами ва қаҳрамон яратиш маҳорати тадқиқ этилган. Албатта муаммонинг бу шаклда қўйилиши тадқиқ этилаётган қиссаларнинг табиатидан келиб чиқиб танланган. Чунки 30-йиллар ва кейинги даврларда яратилган қиссаларнинг аксариятида бош мавзу меҳнат ва улуғлашга қаратилган бўлиб, асосан меҳнаткаш халқимиз образининг яратилишига кўпроқ эътибор қаратилган. А.Рашидов тадқиқотларида ушбу жараён бир тенденция сифатида тадқиқ этилади ва асосий эътибор қаҳрамон яратиш маҳоратига қаратилади.

А.Рашидовнинг таржимонлик фаолияти билади илмий тадқиқотлари айрим нуқталарда бирикиб, бир-бирини тўлдириб келганлигини кузатиш мумкин. Ўзбек китобхони буюк истеъдод соҳибига Чингиз Айтматов бадий оламини Асил Рашидов таржималари асосида янашф этган. Ўтган асрнинг 60-70-йилларда Ч.Айтматов ҳикоя ва қиссаларини ўзбек китобхонига бутун гўзаллиги, нафосати билан етказишда А.Рашидов хизмати бекиёсдир.

Ёдимда, 70-йилларнинг бошларида «Оқ кема» ўзбек китобхонлари орасида шунчалик машҳур бўлиб кетдики, худди ўзбек ёзувчиси ёзгандек қабул қилинди. Бу ҳам А.Рашидов таржимонлик маҳоратининг маҳсули эди. Шу боис ўша кезлари Тошкентга ташриф буюрган буюк ёзувчи ҳам Асил аканинг меҳнатини юксак қадрлаб, У киши фаолият юритаётган Педагогика институтига ташриф буюрганди.

Сўнги 20 йил бутун жаҳонда бўлгани каби ўзбек халқи тақдирида ҳам буюк ўзгаришлар даври бўлди. Ўзбек халқи ўз мустақиллигини қўлга киритди ва ўзининг давлатчилигини қайтадан қуришга киришди. Натижада барча йўналишлар бўйича янгиланиш жараёни бошланди. Бу жараён илм-фан ва таълим соҳасида ҳам, барча соҳалар қатори ўз самарасини бера бошлади.

Адабиёт илмида ҳам шўро давридаги синфийлик ва партиявийлик принципларида ҳам воз кечилиб, умумбашарий мезонларга таянила бошланди. Бу ҳолат ҳар бир педагог, зиёли ва олимлардан ўз қарашларини янгилашни, замоннинг илғор ғоялари билан қуролланишини тақозо эта бошлади.

Агар Асил аканинг мустақиллик давридаги илмий-ижодий, мураббийлик фаолиятини кузатсанг, замон билан ҳамқадам эканига гувоҳ бўламиз. Энг аввало, адабиёт илмидаги янгиланишларни пухта ўзлаштириб, шўро даврида халқ душмани саналиб, қатагон қурбонлари бўлган жадид адабиёти намояндалари, биринчи гаёда, Бехбудий, Қодирий, Фитрат, Чўлпон ҳақидаги янгича қарашларни ўзида шакллантириб, уни дарс жараёнида талабаларга етказиш олиш салоҳияти билан ажралиб туради.

Бундан ташқари «Ҳозирги ўзбек адабиёти фанидан курс ишлари мавзулари» намунасини яратиб, қайта-қайта нашр эттирди.

А.Рашидов публицист сифатида ҳам йирик давлат арбоби Шароф Рашидов ҳақидаги хотиралари жамланган «Акам ҳақида», қирқ йиллик қадрдон дўсти, йирик адабиётшунос олим, таржимашунослик назарияси асосчиларидан бири Ғайбулла Саломовга бағишланган «Эзгуликка бахшида умр» номли рисоаларини чоп этди. Бу рисоаларда Ш.Рашидов ва Ғ.Саломов портретларига чизгилар, жонли хотиралар, ҳаётий лавҳалар орқали моҳирлик билан самимий тасвирланган.

А.Рашидовнинг мустақиллик давридаги йирик илмий тадқиқоти, узок йиллик меҳнати самараси «Чингиз Айтматовнинг 60-йиллик олами» (2008) деб номланган монографиясидир. Бу монография ҳақидаги ҳаққоний баҳолар китобда битилган сўз боши ва сўнгсўзда, матбуотда чоп этилган кўплаб мақола ва тақризларда ўз ифодасини топган.

Асил аканинг шахсияти ҳақида гап кетганда ҳалоқлик, камтарлик, саришталик ва принципиаллик жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилади. Дарҳақиқат, ушбу фазилатлар Асил ака шахсиятини доимо беэъоб туради. Ҳар бир ўтилаётган машғулотга, маърузаларга жиддий тайёргарлик кўриш, дарс жараёнида энг майда деталларгача назардан қочирмай ўқувчиларга етказиш,

айни чоғда уларнинг билимини пухта ўзлаштиришига жиддий эътибор қаратиш, талабаларнинг турли хил йўللар, жумладан, таниш-билишчилик, ошна-оғайничилик орқали баҳо олишга уринишларига қарши шафқатсиз ва мурасасиз бўлиш, принципиаллик билан ёндашиш Асил ака шахсиятининг муҳим хусусиятларидан биридир.

Юқоридаги кузатишлардан хулоса битта: Асил ака 130 йиллик умри давомида ўз меҳнат фаолиятини ҳалоллик, тўғрилик, принципиаллик ва қатъий интизом асосига қурди, уни характер хусусиятига айлантира олди ва шу билан эл орасида кадр-қиммат топди.

Мен бир шогирд сифатида ушбу кадр-қиммат: боқий бўлишини, шогирдларга устоз сабоғи бўлиб қолишини тилайман.

2008 йил

ҲИССА ҚЎШИШДАН ТОЛМАНГ

1979 йилнинг куз ойлари эди. Қишлоқдан шаҳарга илм қиламан деб келиб, иш излаб юрган кезларим. Устозлардан бирининг тавсияси билан ҳозирги А.Навоий номидаги тил ва адабиёт институти директори Матёқуб Қўшжонов қабулига кирдим. Домла мендан каердан келганим, нима учун илмий иш қилишга жазм қилганлигим боисини сўраб-суриштирди-да тугмачани босиб кимнидир чақиртирди. Бир оздан сўнг хонага кўркам, истараси иссиқ бир йигит кириб келди.

“Бахтиёр Назаров бизнинг илмий котибимиз”, деб таништирди домла ва менинг илмий иш қилишга жазм қилиб келганямни айтди.

Бахтиёр ака менинг ҳаяжонланиб, қисиниб-қимтиниб турганимни сездими ёки табиатан шундаймикан, жўшқинлик билан қароримни қўллаб-қувватлаб, илмий иш қилишга даъват этдики, юрагимдаги ҳадик ҳам, ўзимга бўлган ишончсизлик ҳам бирдан ғойиб бўлди.

Кейинчалик Бахтиёр Назаров билан яқиндан танишиб, илмий маърузаларини тинглаб, мақола ва тадқиқотларини ўқиб, шу хулосага келдимки, устоз табиатига хос бўлган жўшқинлик, шижоат ва самимийлик, бағрикенглик у кишининг илмий концепциясининг ҳам асосини ташкил этар экан.

Бахтиёр Назаров илмий йўналишлари доираси ниҳоятда кенг. Назарий ва олим сифатида адабий танқиднинг методологик муаммолари хусусида теран тадқиқотлар олиб борди. Мазкур тадқиқотларда танқид методологиясига фақат методлар назарияси ҳақидаги таълимот сифатида ёндашмай, балки илмий йўналишларни, илмий ғоялар тизимини шакллантирувчи ҳодиса сифатида ҳам талқин этилиши характерлидир. Б.Назаров фаол олим сифатида адабий танқид муаммоларидан ташқари, адабиёт назарияси, XX аср ўзбек адабиёти ва адабий жараён билан боғлиқ масалаларга бағишланган теран тадқиқотлар яратди. Хусусан ўтган асрнинг 80-90-йилларида, шўролар салтанати инқирози ва мустақилликнинг дастлабки йилларида Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, Ҳ.Олимжон каби ижодкорлар ижодини баҳолашда, уларнинг ижодий принципларини белгилашда олимнинг муносиб ҳиссаси бор. Шу жиҳатдан, айниқса, “Ғафур Ғулом олами” (2004) номли тадқиқоти алоҳида аҳамиятга эга.

Маълумки, сўнгги давр илм-фан тараққиётида ҳам янгича методологик тамойиллар муҳим роль ўйнамоқда. Шўро давридагидек бир хил қолип ва қарашлар синдирилиб, улар ўрнига таҳлил илюрализми илдиз отаяпти.

Олимнинг “Ғафур Ғулом олами” китобида ҳам ушбу тамойил етакчилик қилишини кузатиш мумкин. Маълумки, Ғафур Ғулом ижоди шу кунга қадар кўп-лаб адабиётшунослар томонидан кўп ва хўп ўрганилган. Тадқиқотлар, монографиялар, ўқув қўлланмалар вужудга келган. Олим устозларнинг мазкур изланишларини кўздан қочирмаган ҳолда Ғ.Ғулом ижодига тамоман янгича мезонлар асосида ёндашади. Шоирнинг ўз даврининг фарзанди сифатида ўша давр ғояларига ҳамоҳанг асарларини инкор этмаган ҳолда Ғ.Ғуломнинг ҳақиқий дардлари шу типдаги асарларнинг ҳам қат-қатига

сингдириб юборилганлигини ишонарли талқинлар билан асослаб беради. Олимларимизнинг бу каби кўплаб илмий изланишлари XX аср ўзбек адабиётининг янгича методологик тамойиллар асосида баҳолаш жараёни изчил ҳолатга тушаётганидан далолатдир. Ушбу мураккаб ва нозик илмий изланишларда олимнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор.

Адабиёт ривожига ҳисса қўшишдан толманг, устоз!!

2005, йил

БАДИИЙ МАҲОРАТ ТАЛҚИНЛАРИ

Адабиётни истеъдодлар янгилайди, деган хикмат XX аср ўзбек болалар шеърляти мисолида ҳам ўз исботини топганига гувоҳ бўламиз. Бу адабиётнинг шаклланиб камол топишида Қ.Мухаммадий, Ҳ.Назир, З.Диёр, С.Жўра, К.Ҳикмат, П.Мўмин, Х.Тўхтабоевлар қанчалик ўз ҳиссаларини қўшишган бўлса, олтмишинчи йиллардан бошлаб болалар шеърлятининг янгиланишида истеъдодли шоир Турсунбой Адашбоевнинг ҳам шунчалик хизматлари бор.

Айтиш жоизки, ўтган асрнинг олтмишинчи йиллари болалар шеърлятида чинакам бадиият намуналарининг яратилишида, шакл ва поэтик мазмуннинг янгиланишида шоир изланишлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Турсунбой Адашбоев ижоди айниқса, мустақиллик йилларида ҳар томонлама юксакликка кўтарилмоқда. Буни шоир ижодига оид тадқиқотлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Т.Адашбоев ижодига гарчи шўро даври танқидчилигида ҳам муносабат билдирилган, П.Шермухамедов, Х.Эгамов, С.Ирисхўжаева каби олимларнинг мақолаларидан тилга олинган бўлса-да, том маънода мустақиллик йилларига келиб ўрганила бошланди. Жумладан, истиқлол йилларида С.Матжонов, Р.Баракаев, Д.Ражабов, К.Турдиева, Б.Ашуров, Г.Жўраева каби олимларнинг илмий ишларида, чоп этилган мақола ва китобларида

Т.Адашбоев ижодига катта эътибор қаратилди. Шу жиҳатдан, айниқса, С.Матжоннинг “Икки эл ардоғида” (2009), Р.Баракаевнинг “Жонажоним шеърят”(1997) рисоласидаги шоир ижодига оид кузатишлар ҳамда Б.Ашуровнинг “Турсунбев Адашбоевнинг поэтик маҳорати” (2009) номли монографияси характерлидир.

С.Матжон ҳам рисоласидаги шоир ҳаёт йўлига қисқа назар ташлайди. Унинг ижодга кириб келиш жараёнлари, чунончи, ҳали мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ машҳур фольклоршунос Ҳоди Зариф билан хат ёзишиб, тўйларда достон айтиб юрадиган ҳамқишлоғидан достон ёзиб олгани ҳақидаги хотираларни келтирар экан, шоир ижодининг шаклланишида халқ оғзаки ижоди намуналарининг ўрни катта бўлганига урғу қаратади. Тинимсиз изланиш, хотиржамликка берилмаслик шоирнинг асосий ижодий принципларидан бири экани алоҳида таъкидланади. Чунончи, олимга кўра, шоирнинг дастлабки шеърий тўпламларида кўпроқ анъанавий тасвир усули етакчилик қилса, сўнги даврларда чоп этилган “Уч буталок ва сирли қавок”, “Орзуларим — қуш қанотим”, “Олтин ёлпи тулпор”, “Латифбойнинг лофлари” каби шеърий тўпламларида кўпроқ қувноқ юмор аралаш, нафақат болаларни, балки катталарни ҳам ўйлантириб қўядиган ҳаёт фалсафасининг ифодаланиши шундай тинимсиз изланишлар мақсули самарасидир.

Одатда Т.Адашбоев ижоди ҳақида гап кетганда унинг халқ оғзаки ижоди ва устоз ижодкорлардан ўқиб-ўрганганлиги, жаҳон адабиёти дурдоналаридан қилинган таржималар ижодига кучли таъсир қилгани ҳақида айтилади. Шоир ижодига хос жиҳатлар сифатида она Ватан ва табиат куйчиси экани, болалиқнинг бегубор туйғулари юмор орқали маҳорат билан тасвирланиши, фавкулотда поэтик топқирлик белгиланади. Аслида бу хусусиятлар барча болалар ижодкорларига нисбатан ҳам бемалол айтилавериши мумкин. Негаки, ватан ва табиат мавзусида шеър ёзмаган шоирнинг ўзи йўқ. Юмор болалар адабиётининг қон томирларидан бири, усиз бу адабиётни тасаввур қилиш қийин.

Аmmo масалага кенгроқ назар ташланса, ушбу муштарак жиҳатнинг кўплаб ўзига хос томонлари борлиги маълум бўлиб қолади. Чунончи, фольклор намуналаридан фойдаланишдаги ўзига хослик, кимни ўзига чинакам устоз деб тан олиш, унинг ижодидан қандай ижодий озуқа олгани, болалик оламини кашф қилиш ва юмрдан фойдаланиш маҳорати қандай намоён бўлмоқда ва х.к. Бу каби масалалар шоир ижодий услубини ва бадий маҳоратини белгилашдаги муҳим жиҳатлардир.

Бинобарин, шоир ижоди ҳақида фикр юритган мунаққид, ана шу муштаракликнинг ўзига хос жиҳатларини топиши ва талқин қила билиши, шу асосда шоир поэтик маҳоратини кўрсатиши лозим. Юқорида номлари тилга олинган олимларимизнинг барчаси шоирнинг устози Қудрат Ҳикмат бўлганини таъкидлашади.

“Т.Адашбоевнинг болалар шоири сифатидаги ижодий такомилда фольклор асарларининг услуби-ю Қудрат Ҳикмат, Султон Жўра, Зафар Диёр сингари устозлар ибрати, жаҳон болалар адабиётининг ижодий анъаналари битмас-туганмас илҳом манбаи, тажриба мактаби вазифасини ўтади”⁹⁴, деб ёзади бу ҳақда Сафо Матжонов.

Олим Турсунбой Адашбоев шеърларининг ўзига хослиги ҳақида фикр юритар экан, уларда ватан ва табиат бир бутун тушунча сифатида келишига эътиборни жалб қилади. Шоир яратган лирик қаҳрамон “Ватанни табиатда”, табиатни Ватандан айри тушунмайди” деб ҳисоблаган мунаққид “Томди булоқ” шеърда шоирнинг манзара яратиш маҳоратини таъкидлар экан, “тухум босиб ётган тўрғайнинг шувоқ билан сирлашию қора кўнгизнинг сокқа ясаши, юмронқозикнинг ҳадиксираб, аланглаб юришию суғурнинг арча остида тасбах ўгириб ўтириши...кичик китобхон қалбида ёрқин хислар туғдириши...”⁹⁵ни таъкидлайди.

Мунаққид бадий ижодда устоз-шогирдлик анъанасига тўхталар экан, Т.Адашбоев нафақат Қудрат Ҳикматнинг шогирди, балки ўзи ҳам кўплаб

⁹⁴ Матжон С. Икки эл ардоғида.-Т.: Musiqа,2009. 7 -бет

⁹⁵ Ўша манба. 6-бет.

ёшларга устозлиги, чунончи, Кудрат Ҳикмат — Турсунбой Адашбоев — Абдурахмон Акбар ижодий муносаглари устоз-шогирд анъанаси мақомида эканига эътибор жалб қилинади. Шу асосда бадиий ижодда ворисийлик мавжудлиги, айтиш чоғда анъаналар давом этиши билан бирга ижодий янгиланиш жараёни ҳам қонуният экани асосланади. Мунаққид китобда К.Ҳикмат билан Т.Адашбоевнинг қиш мавзусидаги шеърларини қиёслаш орқали анъана ва ижодий маҳорат масаласига оид қарашларини асослайди.

“Ижод мактаби” сарлавҳали суҳбатда болалар адабиётида таржимачилик масалалари, таржимонлик фаолиятининг ижодга таъсири, таржимачиликда учрайдиган айрим камчиликлар атрофида муҳокама қилинади. Атоқли рус шоири С.Маршакнинг “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртақ”, “Доню сичқонча тўғрисида ривоят” асарларининг ўзбекча таржимасида йўл қўйилган нуқсонларнинг аниқ мисоллар билан кўрсатилиши суҳбатнинг илмий қимматини оширган. Китобнинг “Ижодкор ижодкор ҳақида” номли фаслида қўллаб олиму шоирларнинг Турсунбой Адашбоев ижоди ҳақидаги қарашлари, бағишлов шеърларининг берилиши ҳам ижобий ҳол сифатида баҳо ланишга лойиқ.

Ўзбек болалар адабиётининг толмас тадқиқотчиси ва тарғиботчиси, филология фанлари номзоди Р.Баракаев илмий изланишларида Т.Адашбоев ижоди алоҳида саҳифани ташкил этади. Олимнинг “Жонажоним шеърят” номли рисоласидаги шоир ижодига бағишланган саҳифалар ва туркум мақолаларида асосан бадиий маҳорат масаласига эътибор қаратилади. Мунаққид талқинича, шоирнинг Ватан ва табиат мавзусига бағишланган шеърларида одатий ҳол сифатида қабул қилинадиган манзаралар шоир ижоди орқали гўзаллик намунасига айланиб, китобхоннинг ҳисларига таъсир этади, ҳайрат ўйғотади. Шоирнинг қиш манзараларига бағишланган “Чилла чиқиб” шеърини таҳлил қилар экан, олим “... биз учун одатдаги нарсага айланиб қолган табиат манзараларини ўзгача кўз билан кўради: биз учун шунчаки дарҳат бўлиб туюладиган эман барги товус думидай гўзал, ҳашамдорлигини қашф қилади, кийик юрган сўқмоқларнинг оппоқ қорга бурканиб ётган

қирларда бақасамнинг йўл-йўл чизикларидай товганишларини идрок этади: унинг наздида арча дарахтлари қулочини кенг ёйиб, бетизгин шамолнинг пахмоқ сочларини эринмасдан яшил тароклари билан тараётган сдамга айланади”⁹⁶.

“Ёш қаҳрамон қандай бўлиши керак” номли бошқа бир мақоласида болаларнинг табиатан қизиқувчан, интилувчан, серсавол бўлишлари, уларда ҳаёлот олами ниҳоятда учқурлиги шоирнинг “Тунда учган юлдузни”, “Космонавт”, “Менинг саволим” каби шеърлари тахлили орқали кўрсатилади. Дастлабки шеърда Нодир билан Носирнинг савол-жавоблари тахлили орқали улар орзуларининг эзгулиги, мақсадларининг поклигига эътиборни жалб қилади: “Диалогик нутқ услубига асосланган ушбу шеърда болаларнинг ўзбекона бағрикенглик, меҳмондўстлик табиати ишончли, самимий сатрларда тасвирланган. Шеър хулосаси болалар ҳали ёшликларидан озгина афсуслансаларда-да, беғубор орзу-истаклари, ниятлари поклигига, қатъийлигига китобхонни ишонтира олиши билан эътиборга лойиқ”⁹⁷. Мунаққид талқинича, айнан шу типдаги эзгу ниятли, пок қалбли инсонлар болалар адабиётининг ҳақиқий қаҳрамонлари бўлиши лозим.

“Болаликнинг етти фасли” (“ЎзАС, 2004, 30 июль) номли мақоласида етти фаслдан ташкил топган “Орзуларим-қўш қанотим” номли сайланмада шоирнинг салкам қирк йиллик ижоди давомида қарор тоғитирган топилдиғи — эстетик идеали, ижодига хос етакчи тамойиллар тадқиқ этилади. Ватан ва табиат мадҳи, болаликнинг рангин қирраларини кашф этиш, уруш фожиаларининг шоир болалик хотираларида акс этиши, шоир шеъриятида қулгининг аҳамияти, халқ оғзаки ижодига хос топқирлик ва қўйма охангдошлик шундай тамойиллардир.

Сўнги давр ўзбек танқидчилигида шоир маҳоратини очишда биографик методдан самарали фойдаланилмоқда. Ижодкорнинг бадиий маҳоратини кашф этишда унинг таржимаи ҳолига назар ташлаш, адабиёт

⁹⁶ Баракаев Р. Жонажоним шеърят. -Т.: Чулпон, 1997. 13- бет.

⁹⁷ Баракаев Р. Болаликнинг етти фасли // Шарқ юлдузи, 2010, 6. 146-бет

ола мига кириб келишдаги характерли жиҳатларни аниклаш ва шу асосда шоир ижодидаги етакчи тамойилларни белгилаш муҳим аҳамиятга эга.

Шу жиҳатдан ёш тадқиқотчи Б.Ашуровнинг “Турсунбой Адашбоевнинг поэтик маҳорати” номли китоби сўнгги давр болалар адабиётшунослигида шоир ижодига бағишланган тадқиқотлар ичида салмокли ўринга эга. Муаллиф Т.Адашбоев ижодини комплекс ўрганишга ҳаракат қилган. Уч бобдан ташкил топган мазкур тадқиқотда шоир ижодининг камол топиши, бадиий муқаммалликка эришишида Қ.Ҳикмат, С.Жўра каби истеъдодларнинг устоз мақомида туриши, халқ оғзаки ижоди намуналари, жумладан, ўйин фольклори, доғлар, “Қирқ ёлгон” типигаги эртаклар муҳим роль ўйнагани кўплаб қиёсий таҳлиллар билан асосланган. Чунончи, шоирнинг манзара яратиш, шеърда қофиялаш санъати, поэтик воситалардан фойдаланиш маҳоратини Қ.Ҳикматнинг “Чикди Майнинг олдига” шеъри билан “Баҳор тушиб келар тоғдан” шеърининг қиёсий талқини, шунингдек, қорли чўққилар таъбиридаги ўхшашликлар мисолида кўрсатса, маърифий-таълимий ҳусусиятларни С.Жўранинг “Ҳарфлар паради”, “Тиниш белгиларнинг мажлиси” каби шеърлари билан “Ҳарфларнинг саргузашти”, “Алғов-далғов аралаш”, “Топишмоқли алифбе” каби шеър ва эртакларининг таҳлиллари оққали илмий жиҳатдан асослайди.

Б.Ашуров китобда шоирнинг ватан ва табиат мавзусидаги шеърларини бадиий маҳорат нуқтаи назаридан батафсил тадқиқ этади. Шоир ижодида она Ватан, унинг гўзал ва қадимий шаҳарлари, тарихий обидалари ва муқаддас зифатгоҳларидан тортиб қир-адиру тупроғигача муқаддас саналиб мадҳ этилиши “Қиёси йўқ”, “Тупроқ”, “Зар уқали”, “Қарогим Ўш”, “Осмони кенг” каби мустақиллик даврида яратилган ва янгича мазмун кашф этган шеърлари таҳлили оққали кўрсатилади.

Ўқоридаги кузатишлардан шундай хулосага келиш мумкин: истеъдодли болалар шоири Турсунбой Адашбоев ижоди мустақиллик йилларида чинакам қадр топиб, адабиётшунослик ва танқидчиликда ҳар томонлама ўрганилмоқда.

АНГЛАШ САБОҚЛАРИ

Қозоқбой ака Йўлдошев билан яқиндан танишувимиз 2006 йилда Миллий университетга малака оширишга борган вақтимга тўғри келди. Малака ошириш жараёнида Қозоқбой ака олиб борган машгулотлар, адабиёт ҳақидаги баҳс-мунозаралар бизни руҳан яқинлаштирди.

Албатта, унгача ҳам менда олимнинг адабиёт ҳақидаги долзарб мақолаларини ўқиб, бир-икки бор мулоқотда бўлиб, ҳамкасб оғайнилardan у киши ҳақидаги фикрларни эшитиш маълум тасаввур ҳосил бўлганди.

Одатда Қозоқбой аканинг шахсияти ва илмий концепцияси ҳақида гап кетганда принципиал, қатъиятли, баъзан эса анчайин ўжар, ўз қарашларидан бошқасини тан олмайдиган шахс сифатида тасаввур ҳосил қилинади. У киши билан яқиндан мулоқотда бўлиб, руҳий яқдиллик ҳис қилиб, шунга амин бўлдимки, Қозоқбой ака ўрни келганда «бошқаларнинг фикрини эшитишни ҳам ўрганиш керак», деган тамойилга амал қиладиганлардан экан. У кишининг қатъийлиги ва принципиаллиги, ижобий маънодаги «ўжар»лиги эса ўз илмий концепциясига ишончдан келиб чиққан.

Зеро, Қозоқбой ака кенгқамровли олим сифатида адабиёт илми ҳам амалий, ҳам назарий-методологик жиҳатдан янгиланиши зарурлигини биринчилардан бўлиб дадил кўтариб чиққанди. Олим 90-йиллар бошида чоп этилган «Таҳлил машаққатлари» номли мақоласида янгиланаётган илмий тафаккур тарзи, танқидчиликда юзага келаётган янгича тенденциялар, уларнинг ўзига хослиги ҳамда методологик тамойилларнинг янгиланиши масалаларни ўртага ташлайди. Адабиёт илми ҳақида сўз юритар экан, шундай ёзади: «Бир пайтлар адабий ҳодисаларни соф эстетик воқеа сифатида қарашдан воз кечган адабиётшунослик эндиликда уларни фақат ижтимоий ҳодисалар сифатида ҳам ўргана олмай қолди. Эски методологиянинг яроқсизлиги ва янги методологиянинг ишлаб чиқилмаганлиги оқибатида юзага келган муайян саросималик ҳолати адабиётшунослик ва танқидчиликка хос хусусиятдир» (ЎзАС, 1993, 20 август).

Кўчирмадан аён бўлаётирки, олим адабиётшунослик олдида турган иккита муҳим масалага эътиборни қаратмоқда. Бу-адабиётни соф эстетик ҳодиса сифатида баҳолаш ва методологияни тубдан янгилаш заруриятидир. Ушбу концепция олим изланишларининг ўқ илдизини ташкил этади, десак адашмаймиз. Буни олимнинг «Ёниқ сўз»⁹⁸ (2006) китобига жамланган мақолалар асосида ҳам кўришимиз мумкин.

«Ёниқ сўз» китоби мустақиллик даври адабиётшунослиги ва танқидчиликда намоён бўлаётган янгича тафаккур тарзининг ўзига хос намуналаридан биридир. Олим ўз кузатишларида ўтган асрнинг 80-90 йилларида қизгин баҳс-мунозараларга асос бўлган адабиёт тарихини даврлаштириш муаммосига тўхталиб, бошқа қарашлардан фарқли равишда ҳар бир даврни ижтимоий-тарихий ўзгаришлардан эмас, балки бадиий тафаккурдаги эврилишлардан, яъни адабиётнинг ўзига хос ички тараққиёт қонуниятларидан излайди. Шу асосда адабиёт тарихини учта катта даврга-Исломгача бўлган даврдаги адабиёт, Ислом таъсиридаги адабиёт, Жаҳоний таъсирлар даври адабиётинга ажратади ва ҳар бир давр адабиётининг етакчи хусусиятларига доир қарашларини баён этади. Олим кейинги даврни «Янги ўзбек адабиёти» деб атайди ва унинг асосий хусусиятларини, ички тараққиёт тамойилларини янги босқичларга ажратиб талқин қилади. Олимнинг маданий меросни қайта баҳолашдаги кузатишлари, асосан, мана шу даврга, аниқроғи, XX аср ўзбек адабиёти ва унинг бир қисми бўлган шўро даври адабиётига тааллуқлидир.

Қ.Йўлдошев XX аср ўзбек адабиётининг етакчи хусусиятларини, ижтимоийлашувининг моҳиятини, сабаб ва оқибатларини теран талқинлар асосида кўрсатиб беради. Унинг фикрича, мумтоз адабиёт хос одамларга аталиб, уларни қаҳрамон сифатида тасвирлаган бўлса, кейинги давр адабиёти ўз «эстетик аршидан тирикчилик заминига тушиб» ижтимоий ҳаётни ва турмуш ташвишларига кўмилган оддий одамларни, уларнинг кундалик ўй-хаёлларини тасвирлай бошлаган адабиётга айлана борган. (30-бет). Шунга

⁹⁸ Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз, Т.: «Янги аср авлоди», 2006.

кўра, адабиётнинг вазифаси ҳам ўзгара бошлаган. Яъни адабиёт ўзининг соф санъатлигидан чекиниб, ижтимоий муаммоларни кўтариб чиқадиган, ташвиқот қилгандиган ижтимоий-эстетик ҳодисага айланган. Шу боис, унда халқчиллик кучайди, тили жонли халқ тилига яқинлашди, жанр имкониятлари кенгайди. Олимнинг хулосаларига кўра, бу ўзгаришлар бошданок ижтимоийлашган Ғарб адабиёти таъсирида юзага келди ва айниқса, шўро даври адабиётида авж нуқтага кўтарилди. Оқибатда адабиёт нафақат ижтимоий мазмун касб этди, айти чўғда ҳоким мафкура ғояларига хизмат қилиб, ҳукм-хулосалар чиқариб, қарорлар қабул қилувчи давлат ишига айлантирилди. Адабиётда инсоннинг ўзи эмас, унинг фоалияти тасвири етакчилик қила бошлади.

Қ.Йўлдошев қарашларида шўро даври адабиётига нописанд муносабат ссзилмайди. Унинг ўзи таъкидлаганидек, бу даврда адабиёт кўп нарсаларга эришди ҳам, роман, қисса, ҳикоя каби ўнлаб жанрлар ўзлаштирилди. Натижада «Ўткан кунлар»дан бошлаб «Ўғри» каби ўнлаб бадиий мукамал ва жаҳоний синовларга бардош берадиган кўплаб асарлар яратилди. (30 бет). Олим фикрларининг тасдиғини шўро даврида яшаб ижод қилган Ғ.Ғулом, М.Шайхзода, Миртемир, У.Носир, шунингдек, ижоди билан ўша замонда бошлаб элга танилган А.Орипов, Ў.Ҳошимов, Ш.Холматзаев, Р.Перфи, Ш.Раҳмон, З.Аълам, А.Суюн сингари ижодкорларнинг асарларига доир кузатишларида ҳам кўришимиз мумкин.

Китобдан мустақиллик даври адабиётининг етакчи тамойиллари, асосий хусусиятлари, изланиш жараёнлари ҳақидаги кузатишлар ҳам ўрин олган. Олим адабиётдаги янгиланиш ҳодисасини наср ва назмдаги ижодий изланишлар асосида теран тадқиқ этади. Мустақиллик даври адабиётининг ўнта хусусиятини алоҳида ажратиб кўрсатади. Бу хусусиятлар ҳақида гап кетганда, масаланинг ташқи, шаклий томонига эмас, энг аввало ички тараққиёт қонуниятларига эътибор қаратилади. Олимнинг сўнги давр адабиётшунослиғи ва танқидчилиғида турли хил қарашлар ва баҳсларга сабаб бўлаётган модернизмга оид илмий кузатишлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Қ.Йўлдошев бугунги адабий жараёни, унда кечаётган ижодий изланишларни табора янгиланиб бораётган илмий-назарий, фалсафий, бадиий-эстетик мезонлар асосида тадқиқ ва талқин қилиб, керакли хулосалар баён этади.

Козоқбой акани қутлуғ олтмиш ёши билан муборакбод қилар эканман, шахс ва олим сифатида намоён бўлган барча хислатлари барқарор бўлсин, дейман.

2009 йил

ИНСОНИЎЛИК САБОҒИ

Абдусайд ака Кўчимов билан талабалик йилларидан танишмиз. Ўтган асрнинг 70 йиллари бошларида Низомий номидаги педагогика институтида (ҳозирги университет) олдинма-кейин таҳсил олганмиз. Абдусайд ака талабалик йилларидаёқ ўзининг ташкилотчилик қобилиятини намоён қила олган, мунтазам ўтказиладиган турли адабий тадбирларда актив иштироки, факультет ойнаси ҳисобланмиш "Чашма" деворий газетасини чиқаришдаги саъй-ҳаракатлари билан биз-қуйи курсда ўқийдиган талабаларга ҳам танилган эди.

Таҳсилни муваффақиятли якунлаган Абдусайд ака Тошкентда қолиб турли газета ва журналларда, ёзувчилар уюшмаси ва бошқа масъул лавозимларда ишлади. Оддий газета ходимидан етук журналист, таънакли шоир ва ёзувчи, давлат ва жамоат арбоби даражасигача кўтарилди.

Шу ўтган вақт Абдусайд акани бир қатор фазилатлари билан элга танитди. Жумладан, ҳаётда, ишда ва ижодда юксак инсонийлик мезонларига таяниш, ҳамма билан бирдек самимий муомалада бўлиш, камтарлик, ҳалоллик Абдусайд акага хос фазилатлардан бирига айланди. Ҳаётда одамлар турфа хил бўлишади. Айримларда хизмат пиллапояларидан юқорилаган сайин "эски дўстлар" унутилиб, мавқеига мос "янги дўстлар" ортириб бориш

одат тусини олган. Абдусайд ака қандай лавозимда ишlamасин олис болалик хотиралари бирга кечган партадош дўсти, талабалик йиллари ёки турли даврларда орттирган таниш-билишлари, ёр-бирадорлари билан доимо самимий мулоқотни сақлаб келган ва шу жиҳати билан қадр-қиммат, иззат-ҳурмат топган инсонлардан биридир.

Абдусайд ака шажиятига хос хислатлардан яна бири ҳаётга, воқеа-ҳодисаларга тиник ақл, теран ички нигоҳ ва рухий бардамлик билан ёндаша олишида кўзга ташланади. У кишини ҳар доим ишчан кифоада кўрганман. Болаларнинг савимли газетасида бош муҳаррир бўлиб ишлаб юрган кезларидаёқ ташкилотчилик қобилиятини тўла намоён қила олган, таниқли олимлар, истеъдодли шоир ва ёзувчиларни жалб қилиб, газета саҳифаларида турли лавҳа, хабарлар, бадиий асарлар билан бирга кўплаб фан соҳаларига оид қизиқарли ва мазмундор мақолаларни болалар ёши ва билим даражасига мос шаклда chop эттириб, унинг ўқимипшилиги ва мавқеининг ошишига жиддий замин ярата олган эди. Бунга мисол қилиб профессор Н.Маҳмудов ва Б.Тўхлиевларнинг ўзбек тили ва адабиётига оид туркум мақолалари, шоир ва ёзувчиларнинг болалар адабиётига оид давра суҳбатларини айтиш мумкин.

Абдусайд ака табиатига хос ушбу фазилатлар ижодининг ҳам асосий мотивини ташкил этади. Зеро, адиб ижодининг етакчи хусусияти чуқур инсоний туйғударнинг, теран, топқир ички нигоҳ-ақл-тафаккур билан уйғунлашиб кетишида кўзга ташланади.

А.Кўчимов болаларга ҳам, катталарга ҳам бирдек ижод қиладиган ижодкорлардан ҳисобланади. Шунинг учун унинг ижодида муштарак жиҳатлар кўп. Болаларга атаб ёзган "Ўрғалик", "Миш-мишвой", "Мен гийбатчи эмасман", "Ҳийла" каби шеърларида ҳам умумидадабиётга хос хусусиятлар етакчилик қилади. Уларда болалар феъл-атворидаги иллатлар ўзининг реалистик тасвирига эга. Айни чоғда бу шеърларда миш-миш, гийбат, алдов, порахўрлик фақат болалар табиатига эмас, умуман, одамзодга хос иллатлар сифатида ҳажвий бўёқларда foш этилади. Бу ҳол шоирнинг болаларга аталган шеърларида ҳам умумидадабиётга хос бўлган муаммоларга

эътибор қаратаётганидан далолат беради. А.Кўчимовнинг "Бойчечак", "Ўғил", "Оқ қаптарлар ороли" каби қисса ва хикояларида ҳам шундай хусусият етакчилик қилади. "Ўғил" хикоясида шўро даври фожиалари, жумладан, ўтган асрнинг саксонинчи йилларида авж олган "пахта иши", "ўзбеклар иши" каби қатагонлик сийёсатининг бола тақдири ва қисматидаги машъум ўрни характерли эпизодлар орқали ифодаланadi. Ёзувчининг "Оқ қаптарлар ороли" номли қиссасида ҳам шўро даврининг сўнгги кунларидаги фожеавий воқеалар-қатталар орасида юзага келган ижтимоий-психологик кескинлик, зиддиятли ҳолатларнинг болалик оламига таъсири масаласи етакчи мавзуга айланган.

Қисса қаҳрамони Суяркул табиатан хаёлпараст бола. У қишлоқ чеккасида жойлашган Ажинатепидаги оролчани Малик муаллим ва ўртоқлари билан биргаликда турли-туман гуллар экиб, чиройли масканга айлантирган. У кўпинча даредан кейин ўзларича "ширин хаёллар оролчаси"га айлантиришган жойига бориб мол боқишни, оролчада ширин хаёллар оғушида бўлишни яхши кўради. Ўзи қурган шийпон тепасига баланд қаптархона қуриб, қаптарларни парвариш қилади.

Қиссанинг характерли жиҳати шундаки, ёзувчи қатталар ҳаёти билан болалар оламини параллел равишда тасвирлайди ва бу ёнма-ён тасвирлар йўналиши керакли нуқталарда бирикиб-боғланиб, уйғунлашиб, муайян ижтимоий-эстетик вазифани адо этишади. Муаллиф қатталар орасида учрайдиган тарафқашлик ва гуруҳбозлик иллатларининг болалар руҳиятига, улар маънавий дунёсига нечоғли зиён етказишини Суяркул ва Мамаюсуф ўртасидаги зиддиятли ҳолатлар тасвири орқали таъсирчан тасвирлайди. Қатталар орасидаги можаралар уларнинг фарзандлари ҳаётига ҳам дахл қилади ва кунни кеча дўст бўлиб, бирга ўйнаб юрган болалар бир-бирига душман кўзи билан қараб, ўч олишга ҳаракат қилишади.

Кўриниб турибдики, ёзувчи бола оламини, шўро даври болалар насадидагидан фаркли равишда, мураккаб ҳолатларда, зиддиятли тўқнашувлар фониди тасвирламоқда. Асарда иштирок этаётган қатталар ҳам шунчаки

болаларга панд-насиҳат қилувчи, ибратли томонлари билан тарбиявий вазифани адо этувчилар сифатида эмас, балки ўзларининг бутун ижобий ва салбий хатти-ҳаракатлари билан болалик оламида изтиробли, ноҳуш из қолдирувчи қаҳрамонлар сифатида иштирок этишди.

Сўнги йилларда А.Кучимовнинг фақат болаларга эмас, балки катталарга аталган «Кўзларимнинг қароғидасан», «Муҳаббат боғлари» каби шеърӣ, «Эл сув ичган дарёлар» номли эсселар тўплами чоп этилди.

Мазкур тўпламлардаги шеърлар мавзу кўламига кўра бир неча туркумдан ташкил топган бўлиб, уларда ватанпарварлик туйғулари, ҳаёт ва инсоний муносабатлар талқини, ота ўғити-ю, севги-муҳаббат туғёнлари, оддий ҳаётӣ ҳақиқатлар, дунё таассуротлари ўзининг фалсафӣ, бадий-эстетик ифодасини топгандир.

А.Кучимов шеърӣ туркумларини бирлаштириб турадиган бир муштарак жиҳат борки, у ҳам бўлса лирик қаҳрамоннинг жушқин, муросасиз, огоҳликка даъват этувчи сермавж туйғулар туғендир. Шоир қайси мавзуда қалам тебратмасин, лирик «мен» туйғулари реал воқелик билан, ҳаётнинг ҳам зоҳирӣ, ҳам ботинӣ қатламлари билан узвий муносабатда намоён бўлади. Бу туйғулар ҳар қандай мавҳумликдан, ғализ ва сохта жимжимдорликдан холи. Гуё шоир ҳар бир ҳаётӣ воқеликдан олган руҳӣ ҳолатини, қалб туғёнларини шундоқ қоғозга тўққандек таассурот қолади. Энг муҳими бу туйғулар, руҳӣ олам кирралари китобхонга ҳам тез юқади, уларда муайян муносабатлар ҳосил қилади.

Бир қарашда шоирнинг ватан мавзусида ёзилган шеърларда ижтимоӣ муносабат етакчилик қилаётгандек таассурот қолдиради. Лекин ҳар қандай ижтимоӣ мавзу асарда ижодкорнинг қалб кўридан ўтиб, ҳис-туйғуларига эш бўла олсагина у маънавий-руҳӣ ҳодисага айланади. Зеро, инсон руҳиятини, маънавиятини покловчи ҳар қандай ватанпарварлик мотивлари нафақат ижтимоӣ, айна пайтда руҳонӣ ҳодисадир.

Шоир қайси мавзуда қалам тебратмасин, у ватан ҳақида бўладими ёки демократия ҳақидами, машъум терроризм оқибатлари ҳақидами, бундан

қатъий назар изчиллик билан ватанпарварлик туйғуларини ифода этади. Шу жиҳатдан, айниқса, шоирнинг «Демократия», «Армон», «Ёлланган мухбирга», «Абдулҳамид Чўлпон фарёди», «Ўзбекистон қайда бор» каби туркум шеърлари характерлидир. Шоир шеърларида Ватан улуғворлиги хусусида сўз очар экан, фақат «ура-ура», «кўтар-кўтар»лар билан мадҳиябозлик қилмайди, балки унинг оғрикли нуқталари, «бемору соғи», «йиртиқ-ямоғи» билан бирдек таъриф у тасниф этади. Ватан тушунчаси шу жиҳатлари билан ҳам мукамал маъно-мазмун касб этишини ўзига хос тарзда поэтиклаштиради.

Шоирнинг «Ўзбекистон қайда бор» шеърини ватанга бағишланган ҳақида дейиш мумкин. Ўзбекистон ҳақида шеърлар, қасидалар кўп битилган. Уларда юртимиз жамоли кўп ва хўп тараннум этилган. А.Кўчимовнинг маҳорати шундаки, ушбу шеърда Ўзбекистоннинг бетакрор тимсолини ўзига хос тарзда бадий кэшиф этади. Шоир шеърда талмех санъатидан фойдаланиб бутун бир тарихни, авлоду аجدодларимиз, алломаю жаҳонгирларнинг ўзига хос поэтик сиймоларини яратади. Улар воситасида бугунги Ўзбекистоннинг улуғворлигини, буюклигини куйлайди. Шоирнинг ватанга, миллатга меҳри қанча чексиз бўлса, ғанимларга нафрати ҳам шунча кучли.

Кўкни булут тўсса, суриб қўйгаймиз,
Карвонга ит ҳўрса, кулиб қўйгаймиз.
Ватанга тош олсанг - қараб турмаймиз,
Ватанни ҳеч қимга бериб қўймаймиз!
Бериб қўймаганмиз, бериб қўймаймиз,
Ақобир, бекорон кўрган қайда бор,
Ўзбекистон қайда, қайда, қайда бор!

Шоирнинг ана шундай беэрром қалб тугёнларини бошқа туркумдаги шеърларда ҳам аниқ хис қиламиз.

Ҳаёт яралибдики, эзгулик, ёвузлик деган тушунчалар бор. Улар орасида азалий ва абадий қарама-қаршилиқ, зиддият, кураш кечади. Бу тушунчалар, бу курашлар инсон номи билан мужассам топади. Шоир зоти борки, чарху

фалакнинг ушбу кўхна кўшигини куйлайди, уни янги оҳанглар билан бойитади.

Абдусайд Кўчимов ҳам бир туркум шеърларини ушбу мавзуда яратган. Шоир инсоният, эзгулигу ёвузлик ҳақида фалсафий мушоҳадалар, катта-кичик ҳикматлар битмайди, балки реал воқеликда, кундалик ҳаётда ҳар кадамда дуч келадиган, баъзан муносабат билдириб, баъзан бепарво ўтиб кетиладиган жараён ҳақида ёзади. Эзгуликдан ташқари ёвузликнинг қора бўёқларини ўзида мужассамлаштирганларнинг турфа ҳил образларнинг яратади. «Кас»лар номи остига бирлашган бу образлар ўзида бахиллик, ҳасад рижкорлик, фирибгарлик, хушомадгўйлик, сотқинлик, номардлик, хиёнат, разолат, алдов, очкўзлик каби кўплаб иллатларни намоён қилувчилардир. Шоир қаҳрамони кундалик ҳаётда ҳар кадамда бундайларга дуч келар экан, уларнинг бу қадар олчоклигидан ҳайратга тушади, ўзида уларга нисбатан кучли нафрат ҳиссини туяди, ундайлардан оғохликка чакиради. Шу жиҳатдан айниқса «Дунё», «Дўсти нодонга» «Шунчалар кўзларинг очмиди, одам», «Нега куясан», «Хушомадхўрга», «Соя» каби шеърлари характерлидир. Шоир бу типдаги шеърларда «кас»ларнинг турли-туман образларини яратар экан, уларни бунёд этиб кўйиб лол турган дунёю дунуннинг сиймосини кўйидагича тасвирлайди.

Ай, бу дунё! Ай, бу дунё!

Ҳар бандага топмоқ эрмак.

Ўз ишига ўзи шайдо,

Чарх уради чарху фалак.

Шоир «Хушомадхўрга» шеърда фақат хушомадгўйларнинг эмас, балки хушомадга ўч бўлган хушомадхўрларнинг ҳам сатирик қиёфасини яратади. Хушомадгўйларни йўқ қилиш учун аввал «Кафан тикиш зарур хушомадхўрга». Хушомадхўр-шоир томонидан кашф этилган тонилма образ. Шоир «Хушомад дарди» шеърда хушомадхўр образининг янада мукамалроқ қиёфасини яратади.

Умуман олганда, А.Кучимов шеърятини бирлаштириб, бир нуктада жамлаб турадиган энг муҳим хусусият-кенг маънода инсонийликни, инсоний туйғуларни куйлашдир. Шоирнинг барча шаърларида, у тасдиқловчими ёки фош қилувчими, қатъи назар бош концепцияси-инсонийликни мадҳ этишдир. Зеро, А. Кучимов ҳаёт йўлини безаб турадиган хислату-фазилатлар ҳам ушбу мезонда мужассамдир.

МУНДАРИЖА

Б. Назаров. Интилганга толе ёр.....

АДАБИЙ ТАНҚИД ВА ЖАРАЁН

Янгича тафаккур талқини.....

Адабий танқиднинг методологик асослари.....

Абсурд фақат маънисизликми?.....

Адабий танқидда модерн асар талқини.....

Бадий тафаккурдаги эврилишлар.....

Тушуниш тамойили.....

Биографик талқин имконлари.....

Адабий танқидда структурал метод талқини.....

Қайта баҳолаш—янгича тамойил сифатида.....

Системали ёндашув имкониятлари.....

Адабий танқиднинг илмий-назарий асоси.....

Адабиёт илми манзаралари.....

БАДИЙ МАҲОРАТ ҚИРРАЛАРИ

Бадий юксак ва фалсафий теран ижод сохиби.....

Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда Чулпон шеърятининг аҳамияти.....

Мухаммад Юсуфнинг бадий олами.....

Сермавж туйғулар.....

Қалб мавжлари.....

ДИЛ ИЗҲОРИ

Маънавий баркамоллик сари.....

Устоз сабоғи.....

Ҳисса қўшишдан толманг.....

Бадий маҳорат талқинлари.....

Англаш сабоқлари.....

Инсонийлик сабоғи.....

